

Қ. Бітібаева

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

*Қазақстан Республикасы Білім министрлігі
педагогикалық оқу орындарына
арналған оқулық ретінде бекіткен*

Алматы «Рауан» 1997

Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. — Алматы: «Рауан», 1997 — 288 бет.

ISBN 5-625-03058-8

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, республикаға еңбегі сіңген мұғалім Қанида Бітібаеваның бұл оқулығында мектепте әдебиет пәнін оқытудың теориясы мен әдіс-тәсілдері жайында жүйелі де әсерлі баяндалады.

Әдебиетті оқытудың әдістемесі мәселелері автордың өзінің және қазіргі ТМД елдеріндегі белгілі әріптестерінің бай да бағалы тәжірибелерімен ұштастырыла сөз болады. Болашақ ұстаз-студенттер мен мектепте әдебиеттен сабақ беріп жүрген мұғалімдер бұл кітаптан әр жағдайдағы көркем туындылардың оқытудың сан алуан сабақ үлгілерін табады.

Оқулық педагогикалық оқу орындарының шәкірттері мен мектеп мұғалімдеріне арналған.

4306010400-069

Б ————— 182—96

404(05)—97

ISBN 5-625-03058-8

© Бітібаева Қ., 1997

Егеменді елімізде болып жатқан түбірлі жаңарулар, ізгілендірілген қоғам құруға беталыс, туған тіліміздің мемлекеттік мәртебеге ие болуы мектеп, оның мұғалімі, жалпы білім беру жүйесіне де игі әсерін тигізіп, білім мазмұнын, оқыту әдістемесін жетілдіру, бүкіл білім беру жүйесін қайта құру, ол үшін педагогикалық жаңаша ойлау, тың ізденістерге жол ашу сияқты көкейкесті мәселелерді алға тартты. «Қазақ мектептері қандай болу керек?» деген өзекті сұрақ та өз жауабын тосуда.

Білім беру, мектеп өміріндегі жаңарулар мазмұнын қай тұрғыда жүру керек деген сұрақтардың жауабы да ең алдымен демократияландыруға келіп тіреледі.

Мектепті демократияландыру деген, сайып келгенде, оның тек мемлекеттік мекеме болмауын ғана емес, сонымен бірге оның қоғам қажетін, соған қоса жеке адамдардың да сұраныс, талабын өтейтін дәрежеде еңбек ететін қоғамдық-мемлекеттік жүйе болуын білдіреді.

Мұның өзі тағы да білім беру жүйесіндегі әкімшілдік, әміршілдік бағыттан бас тарту, шығармашылық еркіндікті қолдап-қуаттау, мектепке де, оның ұстаздары мен шәкірттеріне де жеке бас еркіндігін беруді жүзеге асыру; жаңашылдық идеясы — тың ізденіс, эксперименттерге — білім мен тәрбие берудің жаңа формалары мен әдістемелік ізденістерге жағдай тудызу, білімді қайдағы бір қасаң, «заңға» айналған сандармен өлшеуден, көз бояушылықтан, яғни 100% үлгерім деген жалған ұран құрсауынан босату, мектепті, мұғалімді, оқушыны үстірт бағалаудан құтқару; кеңес заманындағы бір ғана стандартқа құрылған мектептерден өз бағыты, мақсаты бар, жан-жақты шығармашылық еркіндікке негізделген жаңа үлгідегі мектептерге көшу, әр бағыттағы лицей, гимназия, колледж, белгілі бір пәндерді тереңдетіп оқытатын оқу орындарына кең жол ашу; осы мәселелердің барлығында оқушылар қабілеті, ізденіс, сұранымын ескеру, олардың қажетіне бейімделу деген сөз.

Ал білім беруді, тәрбие беруді ізгілендіру, сайып келгенде, мектепке де, оның мұғалімі, оқушысына да сеніммен қарау деген сөз. Шәкірт пен ұстаз арасындағы

ынтымақтастық, әр ұстаздың шәкіртке өзіне тәуелді, өзінен төмен орындаушы деп қарамауы, оны білім мен тәрбие алудың объектісі ретінде ғана санамауы, ең бастысы, әр шәкіртті бас бастандығы өзіндегі егеменді еліміздің болашағы, соның бір азаматы деп таңуы деген сөз.

Қысқасы, мектеп оқушыны бұрынғыдай өз талабына ғана тәуелді ете оқытудан бас тартуы, бала қабілеті, сұранымына қарай ынтымақтастықпен жұмыс істеуі керек.

Ізгілендіру идеясы оқытудың ұтымды тәсілдері ретінде төмендегі мәселелерді ұсынады:

- білім, тәрбие беру, әрі дамыта оқытудың кешенді мақсатын жоспарлау. Оқыту мақсатын нақтылау;
- берілетін білім мазмұнының логикалық жүйесін сақтай отырып, ең негізгі, түйінді дәнді бөліп ала білу, негізгі ұғымдарды анықтау, соны оқушыға игертудің жолдарын іздеу;

- сабақ құрылымының да нақты жағдайға байланысты ең тиімді деген кезеңдерін таңдап ала білу;

- әдіс-тәсілдердің тиімділерін, нақты жағдайға байланысты нәтижелі деген түрлерін таңдап алу (мысалы, әр тақырып, әр сабақ, әр сынып бойынша, тіпті параллель сыныптарға да);

- жалпы сыншылдық, топтық, жұптық, жеке оқу түрлерін үйлестіре пайдалану, нақты жағдайға байланысты саралап ала білу;

- тиімді, қолайлы оқу жағдайын туғызу;
- оқу қарқынын таңдап алу (тез, орташа, баяу);
- жіберілетін уақыт пен оқыту нәтижесін талдау (яғни уақытын, тиімділігін анықтау; мұғалім тарапынан пайдаланылған уақыт пен баланың оны қабылдау мүмкіндігіне барлау).

Сонымен, жоғары және арнаулы орта білім беретін педагогикалық оқу орындарының болашақ әдебиетші ұстаздарына арналған бұл оқулықты автор қазіргі педагогикалық жаңаша ойлау үрдістеріне (білім мен тәрбие берудегі ізгілендіру, жариялық, педагогикалық ынтымақтастық), ғылыми-әдістемелік, тың ізденістерге сүйене отырып жазуға талпынды. Бұл орайда автор өзінің мектепте ширек ғасырдан астам үздіксіз әдебиетші ұстаз болып еңбек етіп, Шығыс Қазақстан университетінде әдебиетті оқыту әдістемелері бойыншы дәріс оқуы барысында жинақтаған тәжірибесін пайдаланды.

I. Оқулықта әдебиетті оқыту әдістемелерінің мына мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді:

1) Педагогика ғылымының соны жетістіктері сапынан орын алып келе жатқан тиімділік (оптимизация) идеялары негізінде сабақ мақсаттарын біріктіре қарастыру.

2) Әдіс-тәсілдер мен оқу жүйелерінің тиімді деген түрлерін сұрыптап алу, әрі ұтымды пайдалана білу.

3) Берілетін білімнің ішінен ең негізгі мәйегін, түйінін нақты бір жағдай, нақты білім беру кезеңдеріне орай сұрыптап, бөліп алу, негізгі ұғымдарды анықтау, оларды оқушыға жеткізудің нәтижелі жолдарын іздеу.

4) Оқушыларды дарапал, әрі саралап оқыту әдістемелері (дифференциалдап оқытуды басшылыққа ала отырып).

5) Әдебиетті оқытуда, тәрбие беруде сабақ түрлері мен үлгілерін іздеу.

6) Интеграциялап оқыту, оны әдебиетті оқыту мәселелерінде тиімді пайдалану.

7) Әдебиетті тереңдете оқыту жолдары.

8) Проблемаалап оқыту және әдебиет сабақтары.

9) Оқулықпен, кітаппен жұмыс істеудің, пайдаланудың тиімді жолдары.

10) Оқушы біліміне тақырыптық есеп жүргізудің тиімді әдіс-тәсілдері.

11) Дидактикалық материалдарды нәтижелі пайдалану жолдары (үлестірме-көмек, үлестірме-нұсқаулар, т.с.с.).

12) Топтық, жұптық және жеке жұмыстар, оқушыларды танымдық-іздендіруші, зерттеу бағыттың дағы жұмыстарға, ғылыми сипаттағы жұмыстарға баулу әдістемелері.

13) Оқушының білім мен іскерлік дағдыларын жетілдіру жолдары.

II. 1). Оқулықта әдебиетті оқыту әдістемесінің ғылыми-теориялық ұғымдарымен қатар, оларды тәжірибеде пайдаланудың тиімді жолдары нақты мысалдармен беріліп отырады. Мысалы, „Ақын-жазушылардың өмірбаянын оқыту“ тарауында теориялық ұғыммен қатар М.О.Әуезов өмірбаянын (11-сынып) оқытудың тиімді әдістемесі берілді т.с.с.

2). Мұндай тәсілдің пайдасы не?

Әрине, оқулықта әдебиетті оқытудың ғылыми тұрғыдағы өзіндік заңдылықтары, теориялық мәселелері кеңінен сөз етулі керек. Дегенмен, студенттермен

жұмыс істеу тәжірибемізде әлі ұстаздық жолын бастамаған оларға тек теориялық білім берудің жеткіліксіз болатынына көзіміз жетіп жүр. Сондықтан теорияға қоса, оның тәжірибедегі көрінісін сөз етуді дұрыс деп санадық.

Оқулық студенттер қауымына, мұғалімдерге арналған себепті, оларға практикалық көмек берудің де артығы жоқ деп есептедік.

3). Мүмкіндігінше әдебиетті жанрлық жағынан оқытудың әдістемелерін саралап беріп отырдық. Эпикалық, лирикалық, драмалық жанрдағы шығармаларды оқыту жолдарының өзіндік қадау-қадау ерекшелік, айырмашылықтары бар екені түсінікті. (Методологиялық ортақ принциптерімен қоса.)

4). Соның ішінде, мысалы, эпикалық жанрды алайық. Оған роман, хикаят (повесть), эпопея, мысал, әңгіме, батырлар жыры, поэмалар жатады. Оқулықта оларды оқыту әдістері жеке-жеке сөз етіледі (нақты мысалдар арқылы). Мұндағы басты мақсат – теориялық біліммен қоса, нақты көмек, нұсқау беру, оқыту мақсатын қалай жүзеге асырудың жолын көрсету. Публицистикалық, эпистолярлық жанрдағы шығармаларды оқыту әдістемелері де нақты мысалдармен жазылды.

5). "Ғылыми, сын-зерттеу еңбектерін оқыту" тарауында, әсіресе, оларды меңгертудің жеңіл жолдары, оқушыларды ғылыми жұмыстарға баулу тәсілдері, әр түрлі іздендіру сипатындағы тәсіпнамалар жүйесі нақты мысалдармен дәлелдене берілді.

Әдебиетші ұстаздар дайындауда, әрі мектепте әдебиет пәнінен сабақ бергенде, Ә.Қоңыратбаев, А.Көпінбаев сынды ғалымдардың "Әдебиетті оқыту методикасы" атты оқулықтары үлкен көмек беруде. Осыларға қоса ұсынылып отырған бұл оқулық та студенттер қауымы мен мұғалімдердің кәдесіне жарап жатса, автордың еңбегі мен мақсатының ақталғаны.

МЕКТЕПТЕ ӘДЕБИЕТТЕН БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТТАРЫ

а). Білімділік жағынан:

1. Әдебиеттің адамзат қауымы ғасырлар бойы жазаған өнердің бір түрі екендігі, өнер болғанда сөз өнері екендігі туралы ұғымдарын қалыптастыру; әдебиет пәнінің өзіндік ерекшелігі де сол өнер пәні болғандығы, "Өнер алды – қызыл тіл" деп, халық даналығы айтқандай, әдебиеттің сөз, тіл өнері екендігі туралы білімдерін қалыптастыру.

2. Сөз өнері – әдебиеттің өзіндік заңдылықтары, ерекшеліктері жайында білім бере отырып, оның басқа өнер түрлерінен айырмашылықтарын айыра білуге үйрету.

3. Әдебиеттің өзіндік табиғатын дарадай, саралай отырып, ондағы дәстүр мен жаңашылдық, жалғаспалық, әдеби кезеңдер, оның адамзат тарихымен тығыз байланысы жайындағы білімдерін қалыптастыру.

4. Өз пікірі, эстетикалық талғамы бар сауатты, мәдениетті оқырман дайындау (өз беттерімен оқи алатын да). Ауызша да, жазбаша да еркін, шешен, көркем сөйлеуге, жаза білуге үйрету, осы мәселелердегі машықтарын дамыту.

5. Көркем туындыны оқи отырып, эстетикалық талғамдарын дамыта отырып, оны әдеби тұрғыдан сауатты талдай білуге дағдыландыру.

6. Туған әдебиеттің өзіндік ерекшелігі, оның адамзат әдебиеті мен мәдениетіндегі орны туралы ұғымдарын толықтыру, жетілдіру.

7. Әдебиеттану ғылымы, сыны, оның мақсаты, міндеті, әдебиеттегі – білім берудегі маңызы туралы білімдерін қалыптастыру.

8. Тәрбиешілік мақсат.

Эстетикалық сезімдерін, талғамдарын тәрбиелеу, адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке – адамдық барлық жақсы қасиеттерге баулу. Туған халқының тілі, оның әдебиетіне деген ұлттық сезімдерін тәрбиелей отырып, бүкіл адамзат қауымының тілі, әдебиетіне деген қызығушылығына әсер ету.

Мектепте әдеби білім беру оқытудың, білім берудің жүйелі, жалғаспалы, бірізділік принциптерін баспалыққа ала отырып, жүргізілуі керек.

Ол мынандай кезеңдерден тұрады:

1-кезең: 1–4-сыныптар,

2-кезең: 5—8-сыныптар,
3-кезең: 9—11-сыныптар.

1. Бірінші кезеңнің негізгі мақсаты, міндеті оқуға, жаза білуге, мазмұндауға үйретуімен, көркем туындыға оқушы ынтасын қалыптастырудың алғашқы баспалдағы болуымен айқындалады.

2. Екінші кезеңде көркем сөздің көркем туынды, көркем шығармалардағы ролі, маңызын танып-білу жұмыстары жүргізіледі. Көркем туындыдағы авторлық көзқарасты танып-білу үйретіледі. (Көркем образ, сол арқылы автор мұратына (идея) болжам жасау.) Оқу бағдарламасында оқуға, талдауға ұсынылатын шығармалар жанрлық жағынан қамтылуы тиіс. Оқушылардың көркем шығармалардың әр жанрдан тұратынын түсініп білуі осы кезеңнен басталады. Көркем туынды туралы өз пікірлерін, ойларын айта білуге дағдыландыру (алған әсерлерді, не ұнады, не ұнамады), шағын әдеби айтқыс жетелеу, сөйтіп, әдеби талдау дағдыларын қалыптастыру да осы кезеңнің негізгі міндеті болмақ.

3. Үшінші кезеңде әдебиетті оқыту ауыз әдебиетінен басталып, әдебиет тарихымен жалғастырылады. Оқушыларды өз беттерімен көркем туындыны оқытуға, талдауға баулу, әдебиет тарихы, сыны, әдебиеттік ғылымнан білім беру, көркем шыңдық, өмір шыңдығы, ақын-жазушы стилі, тілі, әдеби әдістер т.б. Көркем туындыны талдауға әдебиеттану ғылымы басшылыққа алынады. Оқушылардың оқырманы ретінде оқитын туындыларын өздері тандап алу қабілеттері жетілдіріледі. Мағлұматтар тереңдетіліп беріледі. Көркем туындыға олардың сын көзбен қарауы (төменгі сыныптағыдай) тартымды, сюжетті шығармаларды оқуға қызығушылығы (т.б.) қалыптасады.

Ресейлік жаңашыл ұстаз Е.Ильин айтқандай, көркем туындының ішкі, сыртқы қасиетін, табиғатын тереңдете түсінуге көмек жасау, оқушыларды шығармашылық жұмыстарға баулу, олардың алдына өз беттерімен ішуді талап ететін әр түрлі проблемалар қою, әрі оның жауабын тапқыза білуге жетелеу, сондай-ақ әдебиеттану ғылымы мен сынынан тыс қалған, тың мәселелердің жауабын іздетуге баулу да осы кезеңнің міндеті.

Әдебиеттану ғылымынсыз, яғни әдебиет туралы

ғылымсыз әдебиетші мұғалімдер әдебиетті ғылымның, әрі өнердің бір саласы ретінде оқытуы мүмкін емес. Әдебиеттен білім беру әрі әдебиет ғылымынан, әрі сөз өнерінен білім беру дегенге саяды. Бұл пәнді оқытудың күрделілігі де, қызықтығы да осыдан келіп туындайды. Білім беру жүйесінде «Шығармашылықпен жұмыс істейтін ұстаз» деген анықтама бар. Әдебиеттің шынайы ұстазына, нағыз ұстазға бұл баға азық етеді деп ойлаймыз. Оған «өнерпаздықпен жұмыс істейтін» деген анықтама дұрыс сияқты.

Әдебиетші мұғалім ең алдымен көркем сөз табиғатын ашатын заңдылықтарды білуі керек, сондай-ақ көркем туындыны талдаудың ғылыми әдістемелерін жетік меңгеруі қажет. Әдеби шығармаларды талдауда мұғалім мен оқушы арасында бірлескен еңбек, бірлескен шығармашылық, өнерпаздық орын алуға тиіс.

МЕКТЕПТЕГІ ӘДЕБИЕТ ПӘНІ, ОНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ

«Әдебиет — сөз өнері». Ол — өнердің бір саласы. Әдебиет пәні де өнер пәні. Әдебиетті ұлағатты адамдар «адамтану құралы» десе, әдебиет пәнін «адам тәрбиелеу құралы» дер едік. Ол жасөспірімдерге әдебиеттанудан, сөз маржандарының қыр-сырын игеруден жәй білім ғана беріп қоймайды, ең бастысы, өмірдің ең қымбаттысы, ең асылы — жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді. Әдебиет пәнінің әр сабағын адам бойындағы асқар арман, әдемі сенім, әсемдік пен сұлулыққа құштарлық тәртізді ең мөлдір сезімдер мен кісілік қасиеттер туралы сырласу сабағы десек те болады. Әдебиет пәні арқылы оқушылардың рухани дүниесі байиды, туған тілін сүйеден елін, адамзатты құрметтеуге дейінгі сезімдері тәрбиеленеді. Әдебиет арқылы жасөспірімдер алдында еліміздің тарихы, оның ғасырлар қойнауында қалған сөз сандығы ашылады, солар арқылы халық арманы, қиялы, болашақтан күтер үміті, ақ сенімі көрінеді.

Сонымен, әдебиетті оқытудың басты мақсаты — оқушыларды сөз өнерінің қыр-сырымен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттеріннен нәр алғыз, кітапқа деген ынтасын ояту, халықтың рухани байлығы — әдебиетін жан-жақты игерту, сол арқылы имандылыққа, инабаттылыққа, парасаттылыққа, сұлулыққа т.б.

тәрбиелеу. Әдебиет пәнінің ауқымы да, мүмкіндігі де, маңызы да ерекше болып келеді. Мектепте оқытылатын қай пән болмасын, олардың білім мен дағды, тәрбие беруде өзіндік орны, атқарар маңызы бар. Дегенмен де әдебиет пәні барлық пәннің анасындай қызмет атқарады. Математиканы меңгеру үшін де сауатты оқи білу керек, оқығанын түсіну, ұғу, айта білу қажет (тарих, география пәндерін былай қойғанда). Әдебиет пәні барлық пәндермен, әсіресе, гуманитарлық, эстетикалық циклдағы пәндермен өте тығыз байланыста болып келеді. Соның ішінде, өзі де өнер пәні болып саналатын себепті, ол бейнелеу өнері, музыка пәндерімен ерекше гармониялық үндестіке жүріп отыруы керек. Сондай-ақ тарих пәні әдебиеттің ең туыстас, бауырлас пәні болып табылады. Бағдарлама мен оқулыққа назар аударған адам бірден осы туыстықты аңғарар еді. Себебі, ақын-жазушы шығармашылығына тоқталмас бұрын, ол өмір сүрген тарихн кезеңнің сипаттамасы, келбеті беріледі. Қай суреткер болмасын, өз заманының жемісі. Ол, ең алдымен, өз заманын жыр етеді, соның келбетін кескіндейді, бейнелейді, шығармашылығы заманына байланысты туады. Оның шығармасы сол өз заманының айнасы болып келеді. Қазақ тілі пәнімен ерекше бауырластығы дәлелдеуді қажет етпейді. Егер әдебиетті көркем бір ғимарат, ғажайып мүсін десек, соны құрайтын заттар — тіл, тіл байлығы, сондықтан бұл екі пәнді бір-бірінен бөліп алып қарастыру дұрыс емес. (Эрине, екеуінің өзіндік мақсат, міндеттері туралы бұл жерде сөз жоқ.)

Соңғы кездерде туыстас пәндерді бір арнада біріктіре оқыту тәжірибеге жиі еніп келеді. Сондай-ақ интегративтік оқытуда бір тәсіл — дуэт сабақтар, трио, гармония сабақтары да кең етек алуда. Әдебиет пәні тақырып ерекшелігіне байланысты кейде тіл, тарих, музыка, бейнелеу өнері, география пәндерімен дуэт, трио сабағы ретінде өтіліп келе жатыр. Әдебиет пәнінің тағы бір ерекшелігі — оның ойлы, ізденімпаз, өзіндік эстетикалық көзқарасы бар оқырман дабыңдауында (бұл жерде барлық оқушыны осылай бір бағытта дайындайды деген ұғым тұмауы керек). Бұл — үлкен, қасиетті міндет. Мәдениетті, білімді адамның қай-қайсысы болмасын, оқырман. Атақты физик, математик, геолог, медик, тіпті ғарышкер болмасын, барлығы да оқырман. Оған дәлел — олардың ғылым төріне, биігіне шыға білуі, яғни оқу арқылы, кітап арқылы оқырман бола білуі. Осындай ұны

адамдар естелігін оқып отырғандағы көз жететін бір нәрсе — олардың көпшілігінің білім, ғылымға аяқ басуына әдеби кітап, соған деген ынта да әсер еткен. Бұл жерде оқырман деген ұғымды кең көлемде түсінген жөн. Әдеби шығармаларды оқушыларды, әдебиетшілерді ғана „оқырман“ деудің аясы тар. Бірақ сол „оқырмандықтың“ алғашқы баспадағы мектептен, әдебиет сабағынан басталатындығында сөз жоқ.

Әдебиет пәні — өнер пәні, адамтану пәні дедік. Сонымен қатар, әдебиет пәні — жан-жақты ойлантудың, терең ойлаудың пәні. Ең бастысы, әдебиеттің басқа пәннен айырмашылығы — онда дәлелденген ешқандай заң жүйесінің, формулалардың, элементтердің, бұлжымас, айнымас ережелердің жоқтығы. Орыс әдебиетінде бір ғана Пушкиннің „Евгений Онегиніне“ қаншама сыңарттеулер, монографиялар жазылды. Әр зерттеуші оны әр қырынан қарастырады, өзіндік пікір айтады, себебі, зерттеуші ғылыми еңбек жазып отырса да, онда, сөз жоқ, өзінің оқырман ретіндегі қабылдауына, сезіміне де орын береді. Қазақ әдебиетіндегі Абай шығармашылығына байланысты Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қажым Жұмалиевтер еңбектерін былай қойғанда, бүгінгі әдебиетшілер де зерттеулер жазуда. Бұдан шығатын қорытынды не? Қорытынды әдебиеттің өзіндік ерекшелігінде жатыр. Ол — өнер туындысы.

Ой, ойлану, ойланту барлық пәндерге де керек. Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе — өзіндік ойлау, өзіндік пікірде жатыр. Әдебиетті оқытуда мұғалім оқушыларға көркем туынды туралы оқулық авторы, не ғалымдар пікірін қайталауды, не соны қаз-қалында мазмұндатуды мақсат етпеуі керек, ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушы пікірі, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешелігі де, күрделілігі де осында. Басқа пәндерге қарағанда сезім, эмоция, әсер, шабыттану, қиялдау, армандау, еліктеу, әр түрлі психологиялық рең осы пәнде ерекше көрінеді. Әдебиет — жан дүниені, он екі мүшені, алыс екі тамарды түгелдей жайлап, еш уақытта да көзге көрінбейтін сезім қыядары арқылы ақыл иесі — адамды өз ырқына жетелеп алатын қасиетті дүние. Оны оқытудың қызықтығы да, күрделілігі де осында жатса керек.

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ – ҒЫЛЫМ, ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС Оқыту әдістері

Оқыту барысының нәтижелі, жемісті болуы мұғалім әдістемесіне, шеберлігіне де байланысты болады. Әдіс-тәсілдер деген не? Оқыту процесінде мынадай екі түрлі қызмет жүзеге асады. Бірінші мәселе – мұғалім оқытуы, екінші мәселе – оқушының оқуы. Мұғалім мен оқушының осы арақатынасы әр түрлі оқу қызметтері, оқыту әдістеріне жатады. Мысалы, мұғалімнің әңгімелесуі – әңгіме әдісі немесе кітаппен жүргізетін жұмыс түрлері – кітаппен жұмыс әдісі, оқушының жауап беруі оқушы білімін тексеру әдісі деп аталады. Сонымен, әдіс-тәсіл оқытушы мен оқушы арасындағы жұмыс түрлеріне байланысты әр түрлі болып келеді. Мектептегі оқыту процесі оқыту әдістері арқылы жүзеге асады. Мысалы, әдеби айттыс тудыратын сұрақтар оқушы белсенділігін танытып, арттыратын тәсілдердің бір түріне жатса. көркем мәтінді талдау оқушының тәжірибелік жұмысын бақылаудың бір тәсілі, жолы болып келеді. Әдебиетті оқытуда сөздік әдіс, көрнекілік әдіс, тәжірибелік әдіс, түсіндірмелі-иллюстративтік әдіс немесе репродуктивтік әдіс, эвристикалық (ішінара іздендіруші) әдіс, зерттеу әдісі, өзіндік жұмыс әдісі, проблемалық баяндау әдісі, мәтінді көркемдеу, мәнерлеп оқудың орны ерекше.

Академик Ю.Н.Бабанский өзінің «Оқу-тәрбие процесін оптималдандыру» деген еңбегінде (1982 ж., «Просвещение», 177-бет) әдістерді мынадай үлкен үш топқа жинақтайды.

1. Оқушылардың оқу-таным қызметін ұйымдастыру әдістері (методы организации учебно-познавательной деятельности).

2. Оқушылардың оқу-таным қызметін көтермелеу әдістері (методы стимулирования учебно-познавательной деятельности).

3. Оқу-таным қызметінің тиімділігін бақылау әдістері (методы контроля за эффективностью учебно-познавательной деятельности).

Әр топ бірнеше оқыту әдістерінен тұрады. Мысалы, 1-топтағы оқыту әдістеріне: сөздік (әңгіме, лекция, пікірлесу), көрнекілік (иллюстрация, портрет, суреттеу, мүсіндер), практикалық (поэтикалық талдау, көркем

мәтінмен жұмыстар, әдістер жатады. Сондай-ақ репродуктивтік, эвристикалық әдістерді де осы топқа жатқызуға болады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, әр топтағы әдістемелердің өз мүмкіндігі, ерекшелігі болады. Төмендегі кесте арқылы кей әдістерді қай мәнде пайдалану тиімді болады, соған тоқталайық.

Сөздік әдіс	Көрнекілік әдіс	Практикалық әдістер	Зерттеу әдісі
Берілетін білім ақпараттық сипаттау болғанда, білімді қалыптастыру, соның ішінде теориялық білім беру, жаңа ұғымдарды оқушыға жеткізуде бұл әдіс өте тиімді. Сөздік әдіс, әсіресе, әдебиет шөнінің күре тамыры деуге де болатындай.	Берілетін білім мазмұны көрнекілікті тілеп тұрғанда, уақыт үнемдеуде, әсіресе, оқушы психологиясына әсер ету мақсаттарында өте тиімді болады. Сондай-ақ оқушыны сабаққа қызықтыру, ынталандыру мәселелерінде де маңызы зор.	Оқушылардың теориялық білімін практикада пайдалана білу дәрежелерін жетілдіреді. Бұл әдіс оқушылардың өз беттерімен жұмыс түрлері кезінде жазушы тілі, стилі анықталуда өте тиімді.	Берілетін білімнің ғылымилығын арттыру, қосымша материалдармен байыту оқушылардың іздендіру, өз беттерімен проблема шештіру мәселелерінде тиімді. Оқушылардың өздігінен ойлануы мен іскерлігін, өз беттерімен қорытынды шығару дағдыларын жетілдіруде өте пайдалы.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем туындыны қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыпай отырып, пайдалануы керек. Көркемдеп оқу әдісі әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады. Ол оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытуда өте тиімді болып келеді. Әдебиетті өнер деп танытуда, көркем туындының өнер туындысы деп қабылдатуда, сөз қасиеті мен құлдіретіне, оның эстетикалық нәзік нәріне тұшындыруда бұл әдіс алғашқы баспалдақ, яғни көркем шығарманы оқушы жүрегіне бастайтын алғашқы сезім көпірі ретінде жеделден-ақ тиімді әдіс болып, мұғалімдер тәжірибесінен кең орын алуа. Бұл әдістің негізгі тәсілдері мұғалімнің

мәнерлеп оқуы, көркем сөз шеберлерінің оқуы, күйтабақты, ұнтаспаны тыңдауы т.с.с. болып табылады. Мұғалімнің мәтінді әрі мәнерлей, әрі түсінік бере оқуы, оқушыларды осы жұмысқа баулуы, мәтінге жуық әңгімелеуі, жоспар жасатуы, негізгі оқиғаларға ат қойғызуы, жинақтау т.б. шығармашылық жұмыстар да осы әдістің негізгі тәсілдері. Сондай-ақ көркем мәтінді оқу барысында иллюстрация, суреттер пайдалану (қабілетіне қарай өнерін шығару), сценарий жасату, оқыған шығармаларға, көркем суреттер бойынша пікір айтықса білу (көркем киноны, пьесаларды т.б.) тиімді тәсіл ретінде оқушылардың оқу еңбегін ұйымдастыру түрлеріне де жатады. Мұғалім осы жұмыстың басы-қасында, оны ойластырушы да, орындаушы, орындатушы да болып қызмет атқарады.

Әдебиет сабақтарында әдіс-тәсілдерді таңдап алу жолдары

Ұтқырлық мұраты, мұғалімдерден сабақтың мақсатын жинақты түрде айқындап, белгілеп алғаннан кейін, сол мақсатты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін де таңдап ала білуі талап етеді. Ол үшін әр мұғалім оқуы әдістемесін жете біліп, әрі оны сабақ мақсатына қарай іріктеп алып, шебер пайдалануы керек. Бұл аса маңызды, мұғалімнен шығармашылық ізденісті, жүйелі, тиянақты жұмысты талап ететін мәселе болып табылады. Мұғалім әр әдіс-тәсілдің өзіндік ерекшелігін, мүмкіндіктерін де жете білуі қажет. Көпшілік жағдайда мұғалімнің өзінің төселген, дағдыланған әдіс-тәсілі болады. Мұндай мұғалімдер қай тақырып болмасын, оны қай сыныпта өткізбесін, сабақтың негізгі мақсатын да еске алмастан, „дағдыға“ айналған әдіс-тәсілмен сабақ жүргізе береді. Бұндай сабақтар тиімді өтеді, ол оқушыларға өз дәрежесінде білім бере алады деп айту қиын-ақ. Оқу-тәрбие жұмыстарының барлық саласын бір өзі шешіп тастайтын әдіс-тәсіл жоқ. Сол себептен де мұғалім әдіс-тәсілдерді жете меңгеріп қоймай, оларды қай жағдайда, қалай пайдалануға болады, – соны да ерекше ойлануы керек. Мысалы, тәжірибе көрсетіп жүргендей, бір жағдайда тиімді болған, пайдалы деп танылған әдіс-тәсілдер екінші жағдайда кейде тиімді, пайдалы бола бермейді. Неге олай, себебі не? Оқушылардың таным белсенділігін,

ойлау қызметін дамытуда, жетілдіруде, оларға өз бетінше қорытынды, тұжырым жасаға білуде проблемалық оқытудың маңызы ерекше. Оқытудың бұл түрі арқылы мұғалім оқушы алдында проблемалық жағдаят (ситуация) тудыратын танымдық-іздендіруші, шығармашылық сипаттағы зерттеу әдісіне бағытталған тапсырмалар береді және оны орындаға алады. Дегенмен де, осы проблемалық оқыту әдіс-тәсілдерінің мүмкіншіліктері шексіз емес. Оқу материалының барлығы, барлық тақырыптар проблемалық жағдаятты талап етпейді. Сондай-ақ белсенділігі, білім дәрежесі орташа, не ортадан төмен сынып ұжымына проблемалық оқыту әр уақытта да жемісті болады деуге болмайды. Бұл әдіс-тәсілдер оның үстіне уақытты да көп талап етеді. Етігін тақырып аса күрделі емес, әрі оқушылар дербес, өздері шеше алмайтындай тапсырмаларға төселген жағдайда ғана проблемалық оқытуды басшылыққа алу тиімді болады. Түсіңдірмелі-репродуктивтік әдістің де өзіндік ерекшелігі, мүмкіншілігі бар. Бұл әдіс-тәсілдің ең тиімді жағы мұғалім білімді қысқа мерзім ішінде, барлық оқушыларды қамти отырып, береді. Оқу материалын ақпараттық сипатта, әңгімелеу, түсіңдіру сипатында жеткізеді. Оқушылар да өз мүмкіндіктерінің оң білімді қабылдап алады. Бірақ, репродуктивтік-түсіңдірмелі әдісте оқушының дербес ойлауы арқылы жүргізетін өзіндік жұмыс түрлері әлсіз болып келеді. Сондай-ақ әдебиетті оқытуда тиімділігі ерекше, көрнекілік әдісінің де мүмкіндіктері әр түрлі. Көрнекілік оқушылардың пәнге қызығушылығын, таным белсенділігін арттырады. Дегенмен, оны үнемі пайдалану оқушылардың дерексіз түрде ойлауын тежейді, көркем тілінің дамуына кедергі жасайды. Міне, сондықтан тиімділік идеялары да сабақта мұғалімнің өзі төселген бір әдіс-тәсілмен жұмыс істеуін, немесе өзі білетін барлық әдісті бір сабаққа үйіп-төгуін жоққа шығарады, әрі бір сұрлеу, бір ізбен жұмыс істеудің тиімсіздігін дәлелдейді. Тиімділік идеялары оқыту әдістерін үйлесімді түрде, сол сабақтағы оқу-тәрбие мақсаты, тақырып ерекшелігі, сабақ өткелі отырған сыныптың жеке-даралық, жағдайларын ескере отырып, таңдап, сұрыптап ала білуі талап етеді. Белгілі, нақтылы жағдайға байланысты тиімді, пайдалы деп сұрыпталынып алынған әдіс-тәсілдер екінші жағдайда тиімді болуы да мүмкін. Сол себепті әдіс-тәсілдерді үнемі бірікте, үйлестіре пайдаланған дұрыс болады. Өзіндік әдісін көрнекілікпен, практикалық

жұмыстармен астастырып немесе зерттеу әдісін түсіндірмейді әдіспен үйлестіре пайдаланудың маңызы зор болмақ. Әрине, қай әдістерді қалай пайдалану сабақ мақсатына байланысты туындайды. Ал кейде практикалық, танымдық-іздендіруші әдістерді көрнекілік әдіспен үйлестіре пайдалануға болады. Әдіс-тәсілдерді үйлестіре қолдану — оқушылар еңбегін ғылыми, тиімді түрде ұйымдастырудың маңызды бір саласы. Бұндай сабақтардан оқушылар жалықпайды, әрі пәнге деген қызығушылығы, белсенділігі артады. Сабаққа әзірлік үстінде өтетін тақырыпқа зер сала отырып, оны қандай әдіс-тәсілдер арқылы түсіндіргенде ғана оқушыға берік те тиянақты білім беруге болатынын әбден ойландыру қажет. Ал өзі таңдап алған әдіс-тәсілдердің нәтижелі болуы ол мұғалімнің қаншалықты дәрежеде оқыту әдістерін жете біліп, жете меңгеруіне байланысты. Егер мұғалім сөздік әдісінң теориялық білім берудегі тиімділігін ескермесе немесе оқушылардың теориялық білімдерін өмірге пайдалана білу үшін, оны практикалық әдістермен үйлестіргенде, нәтижесі болатынын білмесе, әрине, онда мұғалім таңдап алған әдіс-тәсілдер жүйесінің нәтижелілігі туралы сөз қозғаудың да қажеті жоқ.

Көркем шығарманы оқыту барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру

Мектептегі оқу мен тәрбие, сыныптан тыс жұмыстардың барлығы да оқушылардың жас ерекшелігі, психологиясына байланысты ұйымдастырылады. Сондай-ақ, балаларға көркем шығарманы оқыту, кітапқа деген құмарлығы, сөз өнеріне деген ынтасы мен құлшынысын дамыту мектептерде әдебиетті оқыту, одан білім берудің аса маңызды, әрі күрделі жұмыстарының бірі болып табылады. Бұл мәселедерде де оқушылардың психологиялық ерекшелігі, жасы, оқып жүрген сыныбы ескеріледі. Тиімділік идеялары, саралап-даралап оқыту, оқушылардың бүкіл ой еңбегін, оқу еңбегін оған ерекше күш түсірмейтіндей, қонымды, қолайлы, нақтылы, белгілі бір уақыттарда нәтижелі, жемісті болатындай етіп ұйымдастыру, жүргізу туралы сөз етеді. Көптеген ғалымдар, психологтер, мұғалімдер зерттеулері, пікірлер бойынша, оқушыларды көркем шығарманы оқытуға баулу, оны оқырман ретінде қалыптастыру бірнеше сатыдан тұрады.

1. Кіші жастағыларға 5—7-сыныптардағы 10—12-дегі жасөспірімдер.

2. Ересек жастағыларға 8—9-сыныптардағы 13—14-дегі жасөспірімдер.

3. Үлкен жастағыларға 9—11-сыныптардағы 15—17-дегі жастар жатқызылды. Балаларды топқа бөлу, әрине, қатып қалған дүние емес. Қабілеті, дарыны, ынтасы, еске ұстауы, алағырағы, ойылығы жағынан бір сыныптағы бір жастағы балалардың өзі әр түрлі болып келетіні тәжірибеден белгілі.

Кіші жастағылар — психологиясы, мінез-құлқы, физиологиялық жағынан баладықтан кетсе де, әлі де қалыптасып, толысып жетпегендер. Олар — қымыл-қозғалысы жағынан шапшаң, өте әсершіл, әрі не нәрсеге де сенгіш, барлығын шындық деп қабылдайтын, жақсылыққа да, жамандыққа да құлай берілетіндер. Бұл жастағыларды ертегілер әлі қызықтырады, фантастикалық, қиял-гажайып оқиғалары бар шығармаларды беріле оқиды. Кино, көпідір экран алдынан кетпейтіндер де осылар. Қиялдары ұшқыр, қабылдаулары алғыр болып келеді. Дегенмен, алаңғасырлық, тез қабылдап, тез ұмыту да осыларда жиі кездеседі. Мектепте көп шулайтындар да, тез қымдап, тез шешім қабылдайтындар да 10—12 жастағылар. Әдеби шығармаларды оқу, қабылдау ерекшеліктеріне келсек, поэзиядан, драмалық туындылардан гөрі әңгіметтерді, қарасөзбен жазған шығармаларды оқуға ынталы болып келеді. Әсіресе, оларды соғыс, шпиондар, қылмыскерлер жайындағы шығармалар ерекше қызықтырады. Оқыған шығармаларының мазмұнына қарай әр түрлі эмоциялық көңіл күйді бастарынан кешіріп, соны ұмыта алмай, дельдалдыққа түсушілік, алаңдаушылық оларда өте жиі кездеседі. Жалпы осы үш топтағы оқушылар ішінен кітапты көп оқитындар да, ондағы бас кейіпкерлерге, әсіресе, барлаушыларға, батырларға еліктеушілер де осы жастағылар. Олар оқып отырған кітаптарына, ондағы оқиғаларға толық сенеді, дегенмен, «шіркін, ол неге былай істеледі екен, әттен, олай істегенде» деген сияқты өз қиял-ойларына да ерік беріп, толғанып жүреді, бірақ ол толғаныстары уақытша болады, тез ұмытады, себебі келесі кітапты оқығанда, ол басқаша толғанымса тап болады. Әрине, 10—12 жастағылар оқығандарының барлығын, одан алған әсерлерінің барлығын тез ұмытып кетеді деуден аулақпыз. Оқыған дүниелерін, әсерлерін

2—3 айдан кейін қайта сұрағанда, олар басыңқы дауыспен, байыпты баяндай бастайды. Кейіпкерлер тағдырына да мойынсұнушылықпен қарауды сезуге болады. Бұның барлығы, яғни, сондай «тұрақсыздық» — баланың жас ерекшелігі, психологиясынан туып отырған дүниелер. М.Мағуайынның «Бір атадың балалары» деген шығармасынан 6-сыныпта үзінді беріледі. Осы әңгімеде, әсіресе, оқушылардың эмоциясына әсер ететін екі үлкен жағдаят бар.

Бірінші, Ертай мен Нартайдың бір-бірін жібермей, бөлек кеткісі келмегендері (балаларды үй-үйге бөліп жатқанда), сонан соң ата-аналарын іздеп, үсіп өлулері. «Ертай мен Нартайды бірге асырап алу керек еді, бөлмеу керек еді, солай болғанда, олар өлмес еді» деп, балалар бір ауыздан осындай пікір айтып, шулап жатады. Балалар өліміне келіскісі келмейді. «Жазушы болсам, өзін қалай аяқтар едің әңгімені» деген сұраққа олар түгелдей қатысып, бір-ақ шешімге келеді. Яғни тірі қалдыру. Біреуі өз қиялына ерік беріп, оларды ауыл адамдары құтқарып қалады десе, екіншілері үлкендер сезім қал, оларды жолағ шығармай қояды дегендей, өз аңсауларынан туған «солай болса екен» деген пікірлерін айтып жатады. Олар осы кезде сезімге беріліп, балалар өліміне шынында да кім кінәлы екенін ажырата алмайды, әңгіме негізіндегі идеяны да, авторлық шешімді де аңғара алмайды. Оқушылардың осы шығарманы қабылдауларын, шығарма әсерін, оқырмандық дүниетанымын байқау мақсатында оларға шағын шығарма — толғағыс жаздырылды. Жұмысты тексеру барысында барлығы да Ертай мен Нартай өліміне қайғырғандарын жазды, қыздар «жылағымыз келді», не «жыладық» дейді. Ал олардың қайғылы тағдырларына кім кінәлы екенін ашып жазға алмаған. Көпшілігі, жоғарыда айтып кеттік, балалардың өздерін кінәлайды, асырап алған адамдарды кінәлайды т.с.с. Бұдан шығатын қорытынды не? Қорытынды: 10—12 жастағы балалар көркем туынды негізінде идея жататынын, ол авторға байланысты болатынын ойлауға бермейді. Тіпті, оның көркем туынды екенінде де шаруасы жоқ. Олар оқып отырған дүниесін өмірдің өзі деп қабылдайды және өз түсінігі, өз сезімімен қабылдайды. Сонымен осы жастағы балаларды кітап оқуға баулуға, оқырмандық мәдениетін қалыптастыруға мына мәселелерді басшылыққа алған жөн.

1. Кітапты қалай оқу керек, оқып отырып, неге на-

зар аудару керек, яғни оқырмандық мәдениетін дамыту мақсатында үнемі басшылық жасау, ақыл-кеңес беру. Төмендегі үлгіде көмекші-нұсқау жазып, оны кабинетке іліп қою (үлестірме қағаз түрінде де қолдарына беруге болады).

Мына мәселелерге көңіл бөл

— Кітапты ұқыпты, асықпай-саспай, жыртыпай, кірлетпей оқы, бүктеме, белгілеме.

— Басты кейіпкерлерін, оқиғаларын ұмытпау үшін дәптеріңе жазып ал.

— Оқып отырғаның көркем шығарма екенін, оны белгілі бір адам жазғанын ұмытпа.

— Шығарма не айтпақшы, нені үлгі етпекші, жазушы оны жазуда нені мақсат еткен, соны үнемі ойла. Өзің қандай үлгі алдың? Жолдастарың қандай үлгі алады деп ойлайсың?

— Әр оқыған кітабыңның тек қызықты оқиғасын, қуанышты, қайғылы жерлерін, не кейіпкердің басынан өткендерін ғана еске сақтамай, ең бастысы, кітап саған ұнады ма, ұнамады ма, соған ой жүгірт. Неге ұнады, неге ұнамады, дәлелдеуге тырыс. Жазушы осы кітапта оқырмандарға не айтпақшы болған, соған үніл.

Е с к е р т у: Кабинетке «Оқырмандар мүйісі» деген бөлім ұйымдастырып, сонда жазып қоюға болады. Соңдай-ақ әр туынды бойынша (сыныпта оқып жатқан немесе сыныптан тыс оқып жатқан) нақты көмек-нұсқау жазылған үлестірме қағаз таратуға болады.

2. Ересек, 13—14 жастағы жасөспірімдердің психологиясы, физиологиялық даму барысында өзіндік ерекшеліктер бар. Олар айналаға, соның ішінде өнер туындыларына өз көзқарастарымен қарай бастайды. Балалық, «шалалық» немесе ұшып-қонып тұрған көңіл, мінезден, байқағандарын, оқығандарын тек сезім жетегінде, байқағына бармай, айта салушылық, «бірбеттілік», «қайпастық» мінездерден арыла бастайды. Бірақ осы жастағы балалардың қай жағынан болсын, әлі қалыптаспай болмағанын, сынаптай толық тұрған нақтарын естен шығаруға болмайды. Бұл шақ, психолог ғалымдардың айтуы бойынша, өте жауапты, маңызды шақ. Балалықтан кету, үлкендікке жету арасындағы нәзік көпір. Білім беру, тәрбие істерінде де бұл жасқа

ынтамен, ерекше қараған дұрыс. Төменгі, кіші сыныптардағы "мен айтам", "мен оқимын" деген сасаған қолдардың сынып жоғарылаған сайын, сиреп кету себебі не? Немесе оқыған кітаптары туралы даурығысып, тала-сып жатқан балаларды олар өскен сайын, неге аз кездестіреміз? Қай жерде, қай мезгілде лепіріп тұрған, кемерінен асып-тегіліп тұрған бала көңілінің, ынтасының нәзік қолын үзіп аламыз? Әдеби шығармаларды оқытпас бұрын, оның тұрақты оқырмандарын қалыптастыру мақсатындағы жұмыстардан бұрын, осы мәселеге әр ұстаз аса аяй болғаны жөн. Балаларға әдеби шығармаларды жүйелі түрде оқыту, ынтасы, қызығушылығын арттырудың әдіс-тәсілдерін жетілдіру жолдарын іздеу керек. Бұл жұмысқа мектеп кітапханасы, бүкіл мұғалімдер қауымы, тәрбиешілер жұмыла кіріскені дұрыс. Тарих, география, тіпті математика пәндерінен де қызықты, әдеби кітаптар беріп, оны оқытып отыру, баланың сол пәнге деген ынтасын арттыру үшін, аса маңызды болып табылады. Бірақ мұндай жұмыстар аса сақтықпен істелінуі керек. Баланы көп шаршатпау, басы артық тапсырмалар беріп, уақытын алмауды ойластырған дұрыс. Ол үшін барлығына да әдебиетші мұғалім бағыт-бағдар береді. 13—14 жастағы балалар 10—12 жастағы балаларға қарағанда көркем шығармаға басқаша көзбен қарай бастайды. Тек оқинасын қызықтап оқу, соған бар жан-тәнімен сену, кітаптағы дүниенің барлығын өмір шыңдығы деп қабылдау, барлығына күйіну, қуану бұл балаларда да болғанымен, ол басқадай сипат алады. Көркем туындыны оқып отырып, жүрегіне жақын нәрселерді еркін қабылдайды, әдеби талдау кезінде өз пікірлеріне көбірек жүгінеді. Кітаптағының барлығына бірдей сене бермейді, барлығына бірдей қуана да, қайғыра да бермейді. Авторға келіспеушіліктерін білдіреді, "дұрыс емес, былай болу керек қой" деген сөздерді олардан жиі естуге тура келеді. Мысалы, 8-сыныпта М.Әуезовтің "Қараш-Қараш" оқиғасы атты шығармасынан үзінді беріледі. Талдау кезінде оқушылардың көбі Бақтығұддың мына іс әрекетіне келіспейді:

а) Биені ұрлап алып, оны жасыра тұрмай, ұсталып қалуы.

ә) Жарасбайға барып, айтқанына жүре беруі, ұрлыққа түсуі.

б) Жуандар арасында өзін Жарасбайдың ұрлыққа жібергенін ашып айтауы.

в) Болысты жасырып өлтірмей, өзінің өлтіргенін білдіріп қоюы.

Оқушылар неге Бақтығұдды осы мәселелерде ұнатпайды? Оның бір себебі, олар оқыған дүниелеріне көз салады, дұрыс па, бұрыс па — ойланады, бұрынғыдай тек сезімге беріле бермейді, талдау жасап, саралап оқиды. Екіншіден, бұрынғы оқыған шығармалары, көрген киноларында бас кейіпкер жеңіп шығады, алданбайды, әсіресе, барлаушылар туралы шығармаларда. Бұған бұрын оқыған шығармалары, кинолары да әсер етуі мүмкін. Бірақ бұған қарап 12—14 жастағыларға көркем туындыны өз беттерімен толық оқытын оқырмандар деп қарауға болмайды. Көркем туындыны өнердің бір саласы деп толық түсіну, оның тақырыбы, идеясы, көтерген проблемасы, тіл ерекшелігімен қоса, тұтас дүние деп қабылдау оларға әлі де ерте. Осы кезде, әсіресе, оларға мұғалім көмегі, ақыл-кеңесі ерекше қажет. Себебі, осы "тұрақсыз" жастағылардың ішінен көркем туындыға "салқындау" қарап, одан бой тарту жиі кездеседі. Оның себептері көп. Бір себебі, бұл жастағыларда кітаптан басқа да қызықтыратын дүниелер пайда болады. Біреуі спортқа ден қоюы мүмкін, екіншісі әнге, не басқаға бой ұрады. Мұғалім оны да түсініп, баланың ие себепті кітапқа салқындауын зерттеуі керек. Оқушының қызығатын дүниелеріне тоқтау салу — кешірімес күнә. Олар осылай толқып жүргенде, әсіресе, сыныптан тыс оқытын кітаптар жайында жиі тексеру, жазалау педагогикалық әдепке, білімділікке сәйкес келмейді. Керісінше, шыдамдылық көрсейлп, көркем әдебиетті оқудың бала айналысып жүрген дүниелерге кедергі келтірмейтінін, әр түрлі кәсіп, өнер саласындағы ұлы адамдардың барлығы әдебиетті сүйгендеріне, өйткені әдебиет рухани азық, көл-кесір байлық, білім көзі екендігіне сендіре білу керек.

1. Бұл жастағы балалармен жұмыстың ең бір маңызды түрі — әдеби, көркем тілдерін жетілдіру: "жаз-баша, ауызша".

2. Оқыған шығармаларын талдай білуге баулу.

3. Жоғары сыныптарда оқушылардың көркем туындыны қабылдаулары да жас ерекшеліктеріне байланысты болады. Бұл жастағылар өзін еркін сезінеді. Көп нәрсені өз беттерімен шешкенді ұнатады, "бас бостандықтарын" сүйеді, әрі оны қызығайт қорғау дайын тұрады. Өмірге, айналаға өзіндік көзқарасы қалыптаса бастайды. Бұл

шақ, психолог тілімен айтқанда, адам болып қалыптасудың гүл атқан шағы, жастық шағының бастауы. Романтика, қиял, мұрат іздеу, алғашқы махаббат — бәрі-бәрі, әсіресе, осы шақта құлпыра түседі. Күш жағынан болсын, ақыл жағынан болсын, сезім жағынан болсын, оларда жетілу, гүлдеу басталады. Бұл жаста көркем туындайға деген олардың көзқарасында да даму айқын көрінеді. Әр баланың өз сүйетін жанры, тақырыбы айқындалады. Мұғалім жетелеуінсіз-ақ, өзі сүйетін тақырыптағы шығармаларды өз беттерімен оқи береді. Төменгі сыныптардағыдай, бар оқығандарына сеніп, қабылдай бермейді, қиял-ғажайып оқиғаларды құмайды, өзіндік талғамы, эстетикалық сезімі қалыптасқан оқырманға айнала бастайды. Оқығандарына сынмен қарайды, көркем туындыны тұтастай алып қарастырады. Оны өмірді түсінудің бір құралы деп қарайды, сондықтан одан „жоғын“ іздейді. Міне, осындай жастағылармен мұғалім қандай жұмыс жүргізуі керек?

1. Әдеби шығармаларды талдауда, ең алдымен, оқушылардың өз пікірін, ойын, әсерін білу.

2. „Сенің пікірің, ойың қате“ деп, кесіп айтудан сақтану, керісінше, талдау барысында олардың пікіріне ден қоя отырып, сенімді, дәлелді түрде, шындыққа жетелеу.

3. Әдеби шығармалар айналасында жиі-жиі пікір таласын өткізу, тілдерін дамыта отырып, пікірлерін қорғай білуге де баулу.

4. Бұл жастағы оқушыларға „алдындағы бала“ деп қарамай, оқырман ретінде қарым-қатынас жасау, тең дәрежеде әңгімелесу, өз пікірін, не оқулық пікірін тыңдаламау. Өздеріне қорығыңды жасатуға жағдай туғызу. Ол үшін қосымша материалдардағы жазылған дүниелерді, ғалымдар пікірін, оқулықтағы мәселелерді ортаға салу. Осылар арқылы шындықтың, құбылыстың бетін ашпау еңбектендіру.

5. Өнерге, сөз өнеріне деген оқушылардың шынайы сезімін, талабын жетілдіру үшін, әр мұғалімнің өзі жоғары мәдениетті, әдебиетті терең білетін, әдістемесі шебер, білімі жан-жақты, әр баланың шынайы досы, пікірлесі болуы керек.

Көркем шығармаларды оқып-үйренудің әдіс-тәсілдері

Көркем мәтінді талдау шығармашылық жұмыстарды талап етеді. Қай көркем шығарманы оқыса да, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Біреуге қатты ұнаған шығарма екіншісіне ұнамауы мүмкін. Оқушы көркем туындыны өз дүниетанымы, сезімі, білім дәрежесіне байланысты қабылдайды. Әдеби талдаудың басты мақсаты — оқушылардың өзіндік қабылдауларын, пікірін — әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады. Көпшілік ұстаздар талдауды бастамас бұрын, оқушылармен сол туынды жайында арнаулы әңгіме, пікірлесу өткізеді, тіпті шағын әдеби айтысқа да жетелейді. Оның тиімділігі сол, мұғалім оқушының көркем туындыны қалай қабылдағанын аңғарады, талдауда қандай мәселелерге ерекше назар аудару керек, соған бағыт-бағдар алады. Ең басты мәселе, оқушыларды өз беттерімен талдауға жетелейді, тілін дамытады, көркем шығарманы қабылдай білу, әрі оған пікір айта білу дағдыларын қалыптастырады. Оқушылармен пікірлестей, алдын ала олардың көркем туынды туралы (талдауының) ойлары, сезімдерін білмей, ескермей, талдау жасау балаларды жаттандылыққа, мұғалім мен оқулық пікірлерін қайталап айтушылыққа ұрыңдырады. Әдебиетші мұғалім алдындағы оқушыға оқырман деп қарап, оны оқырман ретінде тәрбиелеуі керек. Әр бала — жеке тұлға. Ол — психологиялық жағынан болсын, дүниетанымы, білімі жағынан болсын, бір-біріне ұқсамайтын жеке адам. Талдау, ең алдымен, міне, сол „жеке адамның“ жеке пікіріне де сүйене жүргізілуі тиіс. Әдебиеттану ғылымы әдеби талдауда ең басты мына мәселелерге көңіл аударады (ғылыми талдаудың негізгі принциптері мынадай):

а) Көркем туындағы авторлық көзқарас.

ә) Көркем туындағы мазмұн мен форма бірлігі.

б) Суреткердің көркем тәсілі, дүниетанымы, көзқарасы, олардың арасындағы байланысты ашу.

Әдеби талдауда осы принциптерді басшылыққа алу оқылып жатқан көркем туынды туралы, оның авторы туралы үстірт пікірлер мен жалған бағалардан сақтандырады. Әдеби талдаудың қай дәрежеде болуы мұғалімнің талдау әдіс-тәсілдерін қалай меңгергеніне де байланысты болып келеді. Өрине, сөз жоқ, мұғалімнің терең әдеби

білімі, кең ой-өрісі, көркем туындыны объективті түрде бар бітім-болымсызмен қабылдай білуі де таадауға әсер етеді. Таадауда композиция, сюжет, жазушы стилі, көркем туынды негізінде жатқан идея, оның көтерген мәселесі ерекше назарға алынады.

Әдеби таадаудың негізгі тәсілдері, бағыттары

1. Көркем туындыдағы жазушы ойы, идеясына көз жүгірту. Тарихи, әлеуметтік жағдайлар, болған оқиғалардың қоғамдық, саяси сипаттары туралы түсінік беру (көркем туындыда сөз етілген). Әдеби таадау үшін, ең алдымен, сол көркем туындыда жазылған, баяндалған оқиғалардың тарихи негізіне ерекше назар аудару керек. Сондай-ақ, суреткер осы шығармасын не себепті, қандай жағдайларға байланысты жазған, оны жазуға не итермелеген, сол туралы балаға мол мағлұмат беруді мақсат ету керек. Мысалы, Абайдың көп өлеңдерін, соның ішіндегі „Қалың елім, қазағым“ өлеңін жазуға әсер еткен, мәжбүр еткен XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ қауымының, қоғамының әлеуметтік жайы болған. Немесе Бұқар жырау толғауларының бәрі өз заманының тарихи айнасындай. Оның толғауларын сол өз замандағы тарихи-әлеуметтік оқиғалар туғызған. Ел бірлігі, достық, Отан қорғау тақырыбы Бұқарға аспанның түспеген. Шығарманың жазылу тарихы, оның негізінде жатқан тарихи-қоғамдық мәселелерді түсіндіру сол шығарма, туынды астарында жатқан суреткер ойын, мақсатын ашуға бастар бірден-бір жол болады. Тағы бір тәсіл – сол туынды туралы ғылыми еңбектер, мақалалардан үзінділер оқып, түсінік беру болып табылады. Мысалы, Махамбет Өтемісұлы шығармаларын, не оның Исатай туралы өлеңдерін таадау алдында сол кездегі тарихи жағдайлар, көтерілістің шығу себебі, оның ұлт-азаттық сипаты, Исатай туралы тарихи деректерден тұжырымды түрде түсінік беріп, Махамбеттің осы өлеңдері туралы әдебиетшілер пікірін (мысалы, Қ.Жұмалиев т.с.с.) айта кетудің маңызы зор. Бұл – тиімді тәсілдердің бірі. Кейінгі кезде интеграциялық сабақтар тәжірибеде көп қолданылады. Мысалы, осы мәселелерді тарих пәні мұғалімімен сабақ-дүзеткізуге болады.

2. Көркем туынды композициясын таадау тәсіліне бас

кейіпкерлердің іс-әрекетін салыстыру; негізгі оқиғаларды суреттау; портрет, суреттеулердің көркем туындыдағы орнына тоқталу жатады. Мысалы, „Қорғанысқа күні“ (Мәуезов) әңгімесінің басында жолаушылар суреттеледі. Әсіресе, Ақан портреті оның нәпсіқұмар жан екенін аңғартады, әңгімедегі негізгі сұмдық оқиғаларды осы портреттеу адын ала болжатқандай болады. Боранның соға бастауы да көп нәрсені аңғартады. Табиғаттың дүлей бораны мен адам жауыздығы қатар қойылады. Боран ызғары оқырманға бір сұмдықтың болатынын адын ала сездіреді.

3. Жазушы стиліне таадау жасаудың маңызы сол, ол туынды негізінде жатқан авторлық көзқарас, идеяны ашуға көмек жасайды. Жазушы стилі дегенде, ең алдымен, оның көркем тілі, поэтикалық бейнелер жасауы („кәрі құда“, немесе „сүр бұлт“, т.б.), жалпы халық тілін меңгеруі, сол арқылы әдеби тіл жасауын айтуға болады. Мысалы, Абай „Аттан сынында“ халықтың күнделікті сөйлеу тілінде бар „шоқпар“ сөзімен „шоқпардай“ деген теңеу жасаған, әрі бұл теңеу жүйрік ат сынын суреттеуде өзіндік орын алып тұр. Немесе қысты „кәрі құда“ деп алып, тамаша метафора жасаған. Ашулы қысты „кәрі құдаға“ балап сипаттау өлеңдегі ақын ойын айшықтап көрсетіп тұр. „Болыс болдым, мінеки“ өлеңінде Абай „бұрқырап“, „тарқыдап“, „аңқыдап“, „шапқылап“ деген көсемшелерді ерекше көп пайдаланады. Бұлар арқылы болыстың жексұрын бейнесін суреттейді. Солар арқылы көз алдымызға қорқақ (бас иезімін шыбындың), мақтаншақ, (мақтанамын кісімін), екі жүзді, (қайраттансып, қамқорсып), аяр (тарқылап, қарқылап) болысты келтіреміз. Жазушы стиліне таадау жолдары әр алуан. Төменгі сыныптарда оны ойын элементі бар сабақтар арқылы өткізуге болады. Мысалы, „Күз“ сипатындағы зпитеттердің синонимін табуға әрекеттендіру, т.б. Ал жоғары сыныптарда салыстыру, зерттеу, іздендіру бағытындағы тапсырмалар арқылы жүзеге асыру тиімді. Айталық, Лияс Жансүгіровтің поэтикалық тілін таадау барысында „Құлагердегі“ Көкше суреті мен Сәкендің Көкше суретін, Қасым Аманжолов „Көкшесін“ салыстыру арқылы бірнеше жұмыстар атқаруға болады. Сондай-ақ кейіпкер тілін, авторлық баяндаулар ерекшелігін, жауап суреткердің жазу мәнерін таадау әдеби таадаудың маңызы бір жағы екенін естен шығармаған жөн. Мысалы, С.Көбеевтің „Қалың мал“ ро-

маны бойынша мына үлгідегі жұмыстар жүргізуге болады.

Кейіпкер тілін таңдау (үлгі)

Тұрағығұл, оның айнала-сындағылардың сөйлеу тілі	Қай оқиғада айтылады?	Жазушы стилі, шығарманың идеясын ашудағы ролі
„Кедейдің қатыны өлсе, басы қаңғырар, байдың қатыны өлсе, төсегі жаңғырар“.	Тұрағығұлдың бәйбішесі Ғайша қайтыс болғанда айтқандары. Әрі байға әйел ала деп, үйіттеу үшін айтылады.	Жазушы халық мақал-мәтелдерін көп пайдаланады. Әр кейіпкердің іс-әрекетіне сай оларды сұрыптап беріп отырады. Бұл мақал-мәтелдер Тұрағығұл сияқты жандардың әйел теңсіздігін аяққа таптағанын, мал арқылы төсектерін жаңғырта беретінін білдіреді. Роман негізіндегі идея да әйел теңсіздігі. Бұл мақал соны аңғартуға көмек болып тұр.

Е с к е р т у: Бағандарды оқушы толтырады. Әрине, мұғалім көмек-нұсқау береді.

4. Көркем туындыны оның негізінде жатқан тарихи шындықтармен салыстыра қарастыру, кейіпкерлер прототипі туралы мәліметтерден хабардар ету автор ойы, шығарма идеясын ашудың негізгі жолдары, тәсілдері болып табылады.

МӘуезовтің „Еңлік – Кебек“ трагедиясы өмір шындығынан алынған. Ондағы бас кейіпкерлердің барлығы да өмірде болған, тағдырлары да, трагедияда берілгендей, солай аяқталған. Дегенмен, Нысан, Абыз, Жапал бейнелері жазушының өз қиялы, мақсатынан тұтан. Абыз арқылы жазушы халық даналығын, махаббат, достық қорғаушысын, даланың Кеңгірбай сияқты жауыздарына қарсы мейірбандық жаршысын бейнелеген. Әзілдік деп, халық деп, оның өрімдей жас „ұрпақтары“ деп соққан ұлы жүректі мадақтаған. Жапал күші-тәні малайға айналып кетсе де, жүрегі, пиғылы, жай дүниесі, рухы малайлыққа айналмаған қарапайым кедей ұлы бейнесінде

алынады. Трагедияның соңғы көрінісіне назар аударайықшы. „Берілер“ далаға тастап кеткен кінәсыз сәбиді алдына алып тұрған Абыз Кеңгірбайларға қарғыс айтса, Жапалға аманат айтады, кінәсыз сәбиді тапсырады. Трагедияның осы бөлімі оқушылардың да, көрермендердің де үміт отын жағады. Махаббат мәңгі, оны ешкім өлтіре алмайды, замананы заманаға жалғастыратын – ұрпақ. Ұрпақ өлмейді. Шығарманың осы тарихи негізі, кейіпкерлер прототипі туралы сөз қозғай отырып, мұғалім әр көркем шығармада үлкен проблема жататынын, суреткер ойы, идеясы жататынын аңғартады. Әрі осы проблема, шығарма идеясын ашуға кейіпкерлер көтеретін жұтқиң ауқымды, маңызы туралы оқушыға хабар береді. Соңдай-ақ, қандай тарихи шығарма болсын, ол өмірдің көшірмесі, фотосуреті емес, онда ең алдымен автор мақсаты, ойы жататынын, сол мақсат биігін көріну үшін, жазушының өз қиялы, ойына, яғни көркем шабытына да жол беретіндігін көрсетеді.

Жапал (айналып көріп, баланы көрсетіп). Көрші, көрші міне, қамкөңіл ата! Мынаны өлсін деп, шиберіге тастаған. Осы ма егі ел деген? Көріп не едің аямасты, атамай?

Абыз. Ата... Атамның мен аңыраған! Мен ата, сен немере! Бауырыңдағы шаранасы кептестен шырылған қалған шөбере. Бауырым өрп, үнім зар! Бауырым өрт, бетім жас... Ата, немере, шөбереміз – үш зарлық! Ел олар емес, ел бізбіз, ұлым, жан балам! Қара тастай қатал күндер ішінде туар, келер біздей толқып-толқып ата, бала, немере... алып кетсін, жазықсыздар атпатары сақтап өтсін... ақтап өтсін, арыстарым, арманым...

„Жадында тұт, жасым! Жадында тұт, „жасым“ ғс, ес кіргенде (баланы нұсқап) бауырыңа... Бүгін мен өсиет еткендей, өсиет ет сен оған, шағың жетіп өлерге! Жадында тұт, жасым деген арғыларға, ұрпаққа. Жадында тұт, жасым, ұлым, елім, шермендем!“

Жазушы қиялынан тұтан Абыз бен Жапал бейнелері – трагедияның негізгі ойы, мақсаты осылай беріледі.

Мысалы, МӘуезовтің „Оқыған азамат“, „Қорғасыздың күні“, „Қараш-Қараш оқиғасы“, „Көксерек“ әңгімелері тарихи шындықтан, яғни өмірде болған жағдарадан алынған.

„Оқыған азаматтағы“ Жұмағұл – Смағұл Әмзәулы,

Ақтай – Ахмет Әуезов, Мейрхан – Мұхтар Әуезовтің өзі, ал „Абай жолындағы“ барлық оқиға, кейіпкерлер өмірде болған. Бұл мәселелер туралы сөз қозғау, ең алдымен, оқушыға көркем туынды – өмір шындығының айнасы екенін дәлелдесе, екінші өмір шындығын, көркем шыңдық деген не, суреткер оларды қалай табыстыра білген, осы жайында да танымдарын арттырады, жалпы көркем шығармалар жөніндегі түсініктерін кеңейтеді. Мысалы, „Абай жолын“ талдау барысында мұғалім әр кейіпкер негізінде қандай тарихи шындық жатыр, жазушы сол шыңдықтарды кейіпкер бейнесін жасауда қалай пайдалана білген? Сол туралы сөз қозғауы керек. Ол үшін қосымша материалдарды ұсына отырып, оқушыға қысқаша хабарламалар жасатуға, өзінің де хабарлауына болады. А.М.Әуезованың „М.Әуезов шығармаларындағы Қазақстан тарихының проблемалары“ деген еңбегінде жазушы шығармаларының, соның ішінде „Абай жолының“ негізінде жатқан тарихи шындық көп сөз етіледі. Осы еңбекте Құнанбай туралы жасалған бір хабарламаның үлгісін берейік:

„Құнанбай Өскенбаев өмірде болған адам. Ол тобықты руының бетке ұстар мықты жуандарының бірі екен. А.М.Әуезова өзінің еңбегінде: “Эпопеяның бірінші кітабында 1849—1854 жылға дейін аға сұлтан болған Құнанбай Өскенбаевтың төңірегінде, тобықты руының өз ішінде қым-қиғаш жүріп жатқан феодалдық қырқыстар мен тартыстар қандай болғанын көрсетуге көп көңіл бөліп, мол орын берілген”, — дейді.

Автордың зерттеуі бойынша эпопеяда көрсетілген мына төмендегі оқиғалардың өмір шындығынан алынғанына көзіміз жетті.

I. „Қайтқаңда“ бөлімі. Қодар мен Қамқаны өлтірту (эпопеядағы суреттегідей, 40 рулы елге тас лақтыртып).

II. Қодардың жерін өзінің мелеіп алуы.

III. Бөкеймен араздығы. Бөкей аулын шабуы (1846 ж.). Сондай-ақ қаралы көпті шабуы (Бөкей өлген соң).

IV. Құнанбайды Дәркембайдың (шын аты Әлжан) апақ болғаны.

V. Қарқаралыда мешіт салдыруы, Бөкеймен бітісу кезінде Қамшаттың берілуі, артынан қайтыс болуы.

VI. Құнанбайлық үстінен түскен арыздар, Майырдың қағаздарын өртеп жіберуі.

VII. Меккеге бару.

VIII. Абайдың әке ісімен келісе алмауы.

5. Талданған шығарманың әр түрлі нұсқасы туралы сөз қозғау да сол туынды негізінде жатқан проблемаларды ашудағы бір тәсіл болып келеді. Мұнда жазушы қолжазбаларының барлығын емес, ең басты-басты деген мәселелерге орай салыстыру жұмыстарын жүргізген жөн.

6. Суреткердің бір шығармасын басқа шығармаларымен салыстыру да тиімді тәсілдердің бірі. Мысалы, Абайдың табиғат лирикаларын алайық. „Жаз“ өлеңінде ақын көшпелі елге жадыраған жаз айының соншама қуаныш, қызық әкелетінін, адамдарды бөлей қойып, тіршілік әлемінің барлығы да жайнап кететінін суреттейді. Ал „Күзді“ алайықшы. Айналаңың барлығы „дымқыл тұман басқан“, „сүп-сүр түске енген“. Адаммен бірге табиғат та жүдеп тұр („дымқыл тұман“ т.с.с.). Оның себебі не? Көшпелі елге, кедей ауылға, әсіресе, кедейлерге күз соншама қолайсыз, соншама көңілсіз. Абай табиғат арқылы әлеуметтік теңсіздікті көрсетеді. Ол осы жерде Пушкин жырлаған „Алтын күзді“ де мысалға алып, салыстыруға болады.

Күз табиғатын жырлаған екі ақында неге күз екі түрлі суреттелінеді? Абай „Күзінен“ дірілдеп, тоңып, сүр түске боялып шықсан, Пушкин күзінен неге алтын нұрға оранып шығасың? Оның негізі екі халық өмір сүріп отырған қоғам сипаты, халықтың әлеуметтік жағдайы, еңбегі, тұрмыс жайында жатыр. Отырықшы ел егінін басып, жеміс-жидегін жинап, „көрі құда“ — қысты қорықпай қарсы алса, көшпелі халық, әсіресе, оның кедейі, қыс болмай жатып-ақ, „жалаңаштана“ түседі. Осы салыстырулар Абайдың табиғат лирикасының негізінде жатқан ойын, көзқарасын анықтауға жетелейді, ақынның қазақ поэзиясына әкелген үлкен жаңалығын танып-білуге жол ашады. Сондай-ақ жазушылар туындысы өмір шындығынан алынатынын, сол шындыққа байланысты бір тақырыптың өзі әр түрлі жараланатынын байқатады. Ең бастысы, суреткердің жазу стилі, өзіне тән мәнеріне де ой жүгіртеді.

7. Бірнеше ақын-жазушы шығармаларын салыстыру да әдеби талдаудың тиімді тәсілі. Мысалы, „XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, ондағы әйелдер теңсіздіктің көрінуі“ деген проблемалық сұрақ айналасында М.Дуластовтың „Бақытсыз Жамалы“, С.Көбеевтің „Қалыңмалы“, С.Торайғыровтың „Қапар сұлуы“, С.Дөнентаевтың „Жәмила“, „Еріксіз Айша“ шығармаларын салыстыруға

болады. Тақырып біреу болғанмен, әр суреткер оны өзіндік стиль, мәнермен көрсетеді, шешімдері де авторлық көзқарасы, идеяларына байланысты әр түрлі болып келеді. Мысалы, Көбеев Ғайшаны бақытқа жеткізеді, себебі, роман идеясы — жастарды бостандыққа, теңдікке шақыру, сол үшін бас кейіпкерлерін үлгі етеді. Тойрайғыровтың Қамары көктей солады, қанша күрессе де, Нурымдар әлеміне, ескі әдет-салтқа ламасы жетпейді. Жазушы мақсаты — сыныпалы реализм арқылы қазақтың тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын, әдет-салтын сынау, шыңдықты көрсету. Осы суреткерлер шығармаларындағы бас кейіпкерлер — қыздардың барлығы бостандықты аңсайды, махаббатқа, теңдікке қол созады. Бұл — ұқсастық жақтары. Ал олардың тағдырларын жазушылар әр түрлі шешеді, яғни шығармадағы мақсаты, нысанасына байланысты. Бұл талдауда да оқушылар көркем шығарма табиғатын, оның негізіндегі автор идеясы, нысанасын, соған байланысты кейіпкерлер тағдырының әр түрлі шешілуін, әр суреткердің өзіндік стилін түсінеді, әрі оқушыларды көркем туындыны ғылыми түрде, әдебиеттану ғылымының талаптары тұрғысынан талдай білуге дағдыландырады, ой-өрісі, іскерлігін жетілдіреді.

Мұғалім әдеби талдау арқылы оқушылардың әр түрлі реңдегі эмоциясына, сезіміне әсер етеді, ойларына ой, пікірлеріне пікір қосып, бүкіл жан дүниесін оятады. Осы мәселелерде, әсіресе, мәнерлеп оқу, көркемдеп оқудың маңызы ерекше. Мәнерлеп оқу көркем туындыны қабылдай білу, түсіне білу, әрі талдай білуге жетелейтін маңызды бір тәсіл десек, артық айтпаймыз. Кейде, әсіресе, лирикалық өлеңдерді екі түрлі мәнерлеп оқып, қайсысы лирика негізіндегі идея, проблеманы ашуға жақын екендігін оқушылы қатыстыра отырып, анықтауға да болады. Мәнерлеп оқу, ең алдымен, оқушыларды көркем туындыны барлық бітім-болмысымен толық түсіне білуге алып келеді. Ал көркем туындыны толық түсіне білу, сөз жок, әдеби талдауды жеңілдетеді. Көркем шығарма бойына „қан жүгіртіп, жан бігіретін“ мәнерлеп оқу болып табылады. Әдеби талдау барысында мұғалім үнемі мәнерлеп оқуға көңіл бөліп отыруы керек. Әсіресе, кейіпкерлерге мінездеме бергенде, жазушы стилі, көркем тілі айналасында сөз болғанда, қорыта айтқанда, бір мәселеге ерекше көңіл бөле талдағанда, оны мәнерлеп оқусыз жүзеге асыру өз

дәрежесінде болмайды. Мысалы, М.Шахановтың „Отырар дастаны“ өлеңін рөлге бөліп, мәнерлеп оқу сол шығарма негізінде жатқан автор ойын, нысанасын аңғарта білуге көмек жасайды. Асқақ, паң Шыңғыстың сөзі ірі, әрі ашулы, 6 ай бойы қайдағы бір Отырарды ала алмау не сұмдық?! Оның сөзі құр айғай емес, зілді, мығым, паң, асқақ шығуы керек. Бааласына зымиян айла үйретіп жатқан сөздерінде жымысқы, аярлық үн басым. Қайыр хан үнінде „жеңілгендік“ сазы емес, қайта ерлік сазы, сенім сазы басым жатыр (оны солай оқу керек). Өкініш те, болашаққа сенім де бар. Көркем туындыны мәнерлей оқудың көркем туындыны талдауда маңызы зор, ең бастысы, олар оқу оқушының жан-жүрегің оятады, сезімін сәт еткізеді. Ал бұл іс-әрекеттердің барлығы көркем туындыны түсіну, оны қабылдауда ерекше роль атқарады.

Көркем туындыны терең түсіну, талдауда әңгімелеудің де маңызы ерекше. Әңгімелесу әдісі, әсіресе, У-ҮҮ сыныптарда жиі қолданылады. Оның тәжірибеде қолданылып жүрген мынадай түрлері бар:

1. *Мәтінге жуық әңгімелесу.* Мұнда негізгі мәселелердің барлығы көркем туынды ізімен әңгімеленеді.

2. *Ішінара теріп, сұрыптал әңгімелеу.* Мұғалім сұрақ қоя отырып, оқушының өзіне ұнаған эпизодын немесе бір оқиғасы туралы әңгімелетеді, әсерін айтқызады.

3. *Еркін әңгімелесу немесе шығармашылық жолмен әңгімелесу.* Бұл әңгімелеу автор немесе кейіпкерлер атынан, немесе әңгімелеуші атынан жүргізіледі. Мысалы, „Баңдыны қуған Хамит“ әңгімесіндегі баңды мен Хамиттің айқасын екі бала қатар тұрып, біреуі баңды, біреуі Хамит атынан баяндайды. Әңгімелеудің бұл түрі өте қызық, оқушының белсенділігін, әрі қабілетін, ізденісін де дамытуға көп ықпал жасайды. Әңгімелеудің қай түрі болсын, оған мынадай талаптар қойылады:

1. Мәнерлеп, көркемдеп айту;
2. Анық, айқын, түсінікті етіп айту;
3. Тілі жатық болу, әрі әдеби тілде айта білу;
4. Қыстырма сөздер, сөз қайталаушылықтың болмауы;
5. Асықпау, даңғырламау немесе өте ақырын, баяу айту. Керісінше, ширақтылық, жинақтылықты талап ету;
6. Мазмұн жүйесін сақтау.

Ауызша суреттемелер, бейнелемелер, кескіндемелер жасату

Бұл жұмыс оқушыларды әдеби талдау жасауға жетектейтін, әрі шығармашылық қабілеттерін ұштайтын тәсілдердің ең күрделі, әрі маңызды түрі болып табылады. Ауызша суреттемелер жасату үшін, кез келген көрініс, ие бейнелерді ала салуға болмайды. Көркем туынды иегізіңдегі идеяны немесе кейіпкер бейнесін ашатын жерлерді таңдап алып, суреткер стилін, бай поэтикалық тілін талдау мақсаттарында осындай шығармашылық жұмыстар жүргізуге болады. Бұл тәсіл төменгі сыныптарда да, жоғары сыныптарда да пайдаланылады. Оқушыларға тапсырма бермес бұрын, мұғалім өзі ондай жұмыстарды орындап, көмек-бағдар беру керек. Мысалы, „Абай жолы“ эпопеясының „Абай аға“ бөлімі бойынша „Жастар Еңлік — Кебек қабірі басында“ деген тақырыпқа мынандай ауызша сурет „салғызуга“ болады. (Яғни ауызша иллюстрациялар.)

1. Жастар Еңлік — Кебек қабірінің басында. Орталарында Абай сыр шертіп тұр. Дәрменнің қабағы қатулы, ескіліктің қатал салтына лағнет айтып тұрғандай...

2. Киіз үй. Ортада аласа дөңгелек үстел. Үстінде Чернышевский, Герценнің кітаптары. Әбіш пен Абай әңгіме үстінде. Абайдың қолында кітап.

3. Дәрмен „Еңлік — Кебек“ поэмасын оқуда. Жастар және Абай ұйып тыңдауда. Шұбар ашулы, жүзін теріс қаратып алған.

4. Абай қабірі. Дәрмен шығып келе жатқан күнге қол созып тұр. Қабір үсті қызыл шапаққа бөленген.

Ауызша кескіндеме (портрет) немесе мүсіндеме (скульптура) жасату арқылы да оқушылардың көркем образды қалай қабылдағанын, әрі оны қаншалықты түсіне білгенін байқауға болады. Мұндай жұмыстардың барлығы оқушылардың тек сол көркем туындыға талдау жасай білулері үшін ғана емес, ең адалмен, көркем қиялы, қабілетін дамыту үшін де, көркем туындыны (өнердің басқа салалары сияқты) өнер деп қабылдаулары үшін де керек. Ауызша портрет (кескіндеме) жасатумен қатар, мүсіндеме жасау да (ескерткіш орнату) тәжірибеге молынан енген. Төменде бір мысал келтірейік:

Оқушы 3-ның жұмысы:

„Мен данышпан М.Әуезов басына, Вучетич сияқты

түсініш болсам, мынадай ескерткіш қояр едім. Ескерткішті Мұхтар дүниеге келген Шыңғыс тауының баына орнатар едім. Тас басында биік те алып шынар өсіп үр. Оған сүйеніп, ақ желең Мұхтар тұр. Бұйра шашы келмен толққан, ашық та ақыға толы маңдайы қарқырап, одан нұр тарағандай. Ойлы да отты жанары үнмен шағылысып, ұшқын шашып тұрғандай, ол алысқа, жолашаққа қадалған. Халық арасында мәңгі өмір сүріп іеле жатқан өзін көріп тұрғандай. Жазушының аппақ түсініс тізеге дейін жұпар иісті гүлдер қоршап алған, қазушы құл арасынан шығып келе жатқандай. Сол қолы күрек тұсында, халқын, елін, Отанын сүйген жүрегің түзетіп тұрғандай. Оң қолында қаламы, кітабы. Сол қалпымен: „Мен өлген жоқ, әлі қаламым қолымда, айтамын да, жазарым да өкп, бірақ асыл мұрамыз сендер ақыл жатқанда, мен де елімізмен, Отаныммен, ұрпағыммен мәңгі біргемін“ дегендей...

Инсценировка, киносценарийлер құрастыру

Киносценарий, инсценировкалар құрастырту әдеби талдаудың тиімді тәсілдерінің бірінен саналады. Бұл жұмыстар оқушылардың көркем мәтінді терең, әрі шығармашылық жолмен түсінуіне игі ықпалын тигізеді. Сонымен қатар кино, сахна өнерлеріне деген қызығушылығын да арттырады. Оны төменгі сыныптарда да, жоғары сыныптарда да орындауға болады. Сынып тәртібіне байланысты орындалатын жұмыс мазмұны да түрлі дәрежеде болып келеді. Мысалы, 3-сыныпта М.Шахановтың „Отырар дастаны...“ бойынша киносценарий де, инсценировка да құрастыруға болады. Төменгі сыныптарда мұғалім ондай жұмыстарды қалай орындауың үлгісін өзі көрсетеді. Тіпті бір кинодан фрагменттер көрсетіп жіберудің маңызы зор болмақ. Киносценарий, инсценировкалар жасату сондай-ақ көркем мәтінді ыңғайлап, оймен оқуға, көркем мәтінді көз алдына келтіріп, бейнелі түрде қабылдауларына да әсерін тигізеді. Киносценарий құрастыру үшін, бір оқиға, бір көріністі ғана таңдап алуға болады (шағын шығармаларды тұтастай алуға да болады.) Мысалы, „Отырар дастаны...“ бойынша төмендегідей киносценарий жасауға болады:

1 көрініс: Отырардағы соғыс. Қамал жаумен қоршалған. Жау өрмелеп қамалға шықпақшы болады.

Бірақ төбеген жауған тас, лақтырған әр түрлі зат
бет қаратпайды. Қамалдың әрбір тұсына ө,
қойыпған. „Беріңдері!“, – деген сөз жиі естіледі. Аза
сөз үні.

II көрініс: Хан сарайы. Алтын тақ үстінде асқақ
отырған Шыңғыс хан. Қазағы қатулы, қа
қылышында. Айналасындағы нөкерлер басын төмен
түр. Ұлы Шағатай екпіндей кіріп, хан алдына сылқ еп
отыра кетеді.

Ш ы ң ғ ы с:

— Даңқың қайда төске өрлеген?
Екі жүз мың әскерменен, алты ай бойы кіп-кішкен
Отырарды ала алмау,
Алты ай бойы Отырардың осал тұсын таба алмау —
Ойы — дауыл,
Сезімі — аспан,
Тек жеңіспен көзін ашқан
Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба.
Намысыма сызат түсті мына сенің арқанда, — деп,
Шыңғыс хан Шағатайға оқты көзін қадады.

Ш а ғ а т а й:

— Осы өкініш мені де өртеп барады,
Отырардың бақытына орнаған
Болар, бәлкім,
Алдырмай тұр зор қамал.
Бірақ, әке, жүргенім жоқ аянып,
Қанша үмітім желге ұшты,
Қанша әскерім жер құшты.
Дала жатыр қызыл қанға боялып,
Егер бүкілей баяндасам шыңдықты,
Рухы — өр,
Тәні — бекем
Бұл бір қайсар халық екен
Тірліктен де артық қойған бірлікті.

Ш ы ң ғ ы с:

— Шалалаусың,
...Қай кезде де айла кескен нарықты
Жақын барып үңілместен жауыңа,
Шығам деме, ұлым, жеңіс тауына,
Адам аз ба күшке сеніп адасқан?
Жауың мықты,

Бұған, сіре, таласпан.

Әр мықтының осал жері болмай ма?

Болса қайсы?

Оған бастар жол қайда?

Ал бұл сұрақ бар кезде сенің жүру керек басыңда,
Менің күллі жеңісімің құпиясы осында.

Көңілінен құрт серпіліп наласы,

— Ұқтым, әке! — деп жымиы баласы.

III көрініс. Жасырын қақпа ашылады. Жау қамалға
лап қояды. Қара жамылған сатқын бетін буркеп, шегіне
береді. Жаудың масайраған даусы. Қамалдағылардың
қарғысы. У-шу...

IV көрініс. Тағы да Шыңғыс хан сарайы. Оны
қоршағандар, Шағатайлар жүзінде қуаныш, асқақтай
қарайды. Шыңғыс алдында қанға боялып, азапталған
Отырар ханы, халық батыры — Қайырхан. Денесі
жеңілсе де, рухы жеңілмеген. Еңсесін түсірмей, тік тұр.
Шыңғысқа оқты көзімен тура қарайды. Оның жанында
бұқ түсіп, Қарашоқы отыр. Жүзін көтере алмайды.

Ш ы ң ғ ы с:

— Иә, Қайырхан, — деді сосын жай ғана —
Рух елдің өзегі ғой қайда да,
Ең әрісі
Жеңілістің өзін де
Шешкің келіп тұр өзіңнің пайдаңа.
Жігіттерім рухыңа қармақты
Салмақ болып, тәңіңді әбден қорлапты.
Қорлапты әбден
Құлағыңды құнтитып,
Мұрныңды да кесіп апты шүнтитып,
Батырлықтан бағың бірақ жанған, ә.
Маған қарап күліп тұрсың сонда да.
Олар сенің жеңгенімен тәңіңді,
Амал нешік,
Жеңе алмапты жаныңды.
Мысқыл күлкің салды маған қаншама ой!
Шіркін, сендей бес қолбашым болса ғой,
Қалың қолым ұқсап дүлей тасқыңға,
Бөлеп дарқан күйге мені,
Бүкіл әлем билер еді
Аяғымның астында!
Ха-ха-ха! Ал мына бір сатқыңды

Құдай саған қайдан ғана тап қылды?
 Ха-ха-ха-ха-ха!
 Қайғылы әрі күлкілі,
 Қайран аңқау, дара тұлға,
 Аңғармапсың қанатыңа жасырынған түлкіні.
 Өрлігіңе осы болсын сыйлығым,
 Саған қидым бұл сатқынның билігін.

Қ а р а ш о қ ы :

— Ұлы ханым,
 Әділдік пе, мұныңыз?
 Өле-өлгенше
 боп өтейін құлығың.
 Отырарды
 Мен қол ұшын бермесем,
 Оңай жаулап алар ма еді ұлығың?

Ш ы ң ғ ы с :

— Оған дау жоқ,
 Сенен асқан бар ма бірақ тірі өлік?
 Қастерлінің бәрін жыққан табанға
 Азған сен бе,
 Әлде мына заман ба?
 Тым құрыса
 Қасиетті бір сезім
 Қалу керек емес пе әрбір адамда?...
 Опасыздық жасадың ба еліңе,
 Ертең саған мені сату түк емес!...
 Кәне, қылыш ұстатыңдар
 Қайсар батыр Қайырханның қолына!

Қ а й ы р х а н :

— Тоқта, Шыңғыс!
 Бұл баланың әкесі бір нәр текті
 Адам еді елге сыйлы, зиялы,
 Адам еді адал, ұшқыр қиялы.
 Әкесі үшін перзентіне сеніп ем,
 Сатқын болып шықты мына туяғы.
 Оны ойласам, от жүрегім қан болар,
 Сеніміме содан түскен таңба бар.
 Мақұл көрсен,
 Әкесін бұл сатқынның
 Осы араға алдырғаның жөн болар.

Қ а р и я :

— Сыйлы басым қуарды,
 Жария етіп жалғанымды,
 Менің қыран болғанымды
 Заман бүтін өтірікке шығарды...
 Қару үшін сенің қайсар басыңды,
 Асығып тұр мынау залым Шыңғыс та!

Ш ы ң ғ ы с :

— Өкінгенмен болмайды,
 Ешкімге де берілмейді бас сауға,
 Бұйрық еттім түгел қырып тастауға,
 Отырарда еркек кіндік қалмайды.

Укерініс. „Қайырханды жаулар дарға әкеле жатады.
 О Отырарға ұзақ қарап, көзіне жас толып, елімен,
 Жерімен қоштасып тұрады.

Киносценарийлер мына үлгіде жасалады:

Оқиға орны	Көріністер	Музыка

Инсценировкалар да негізгі бір оқиға айналасында құрастырылады. Ол үшін оның эпизодтары назарға алынады. Өздері құрастырған инсценировкалар мәтіні бойынша оқушылар оны сахнаға әзірлейді, кейде инсценировкалы сабақтар өтеді. Инсценировкада да кейіпкер сөздеріне ерекше көңіл бөлінеді. Ең жаңызысы, шығармада ерекше орын алатындарын теріп алуға болады.

Әдебиет — өнер пәні. Сондықтан да оны көркем-нәрдің басқа да салаларымен байланыстыра, салыстыра тудың маңызы ерекше зор. Мысалы, (әдеби мәтіндерді) олардың басқа туындыларымен салыстыру), табиғат лирикаларын өтуде жыл мезгілдерін бейнелейтін бейнелеу нәрінің туындыларына жүгіну, ән тыңдаудың тиімділігі ерекше болады. Мәселен, Левитанның „Күзі“ — әлемдік ұнды. Көз алдыға сурет емес, күздің жаңды көрінісі аз-қалпында келе қалады. Оны көріп отырған оқушы бі білетін күздерін еске түсіреді. Енді ақын суреттеген „Күзді“ тыңдай отырып, ойша салыстырады, ұқсастық

тапқысы келеді, әрі саз арқылы жасалған күз бен суретгі болулар арқылы жасалған күз көз алдарында қат тұрады. Бұл әдіс те оқушының көркем туынды қабылдауына, түсінуіне, әрі одан эстетикалық ләзз алуына зор ықпалын тигізеді. Тадауда мұғалім өнерд осы екі туындысын салыстырады, ол туралы оқуш қабылдауына, эмоциясына, түсінігіне ден қояды. Қай к (суреттегі ме, әде өлеңдегі ме) оқушыға жақы қайсысы күздің бейнесін айқын, дәл суреттеген деп сияқты іздендіргіш сұрақтар ойлаңдырып қай қоймайды, тадауда да жетелеп әкеледі. Әдебиет с бағында музыканың да (күйдің, әнінің) орны ерекше. Мисалы, Қ.Аманжоловтың „Туған жер“ өлеңін тада барысында әнін тыңдатып, „Ән сазы өлең негізінде ойға, өлең идеясына, ондағы сөздерге үндес келе ме немесе Абайдың „Желсіз түнде жарық ай“ өлеңін та дау барысында оның әнін тыңдатып: „Қалай ойла сыңдар, осы ән — өлеңдегі сұлу табиғат көріні бір-біріне асыққан аппақ махаббатты, аппақ айд тіршілік пен табиғат арасындағы осынау бір ғажа үндестікті (гармонияны) ашып бере ала ма?“ деп сияқты сұрақтар қоя отырып, салыстыру арқылы өле негізіндегі ойға, ақынның поэтикалық тілі мен стилі бағдар жасауға болады.

Көркем мәтінді құйтабақтардан тыңдау, драмалы шығармаларды сахнадан, не кинодан көру (кинод басқа да шығармаларды көруге болады. Мысалы „Көксерек“, „Қараш-Қараш аңыз“, „Қозы Көрпеш Баян сұлу“), көркем шығармалар негізінде жасалын суреттерді тамашалау — бәрі де тиімді, орынды пайда ланғанда, сөз жоқ, оқушыларды сөз өнерін түсінуге, а оны талдай білуге жетелейді. Сонымен көркем мәтін тадау әдіс-тәсілдерін мектеп тәжірибесінде үлкен е топқа бөлуге болады:

1. Автор идеясын, нысанасын әдебиетта ғылымының талаптарына сай тадау әдіс-тәсілдері;
2. Тадауға оқырмаңды қатыстырып, бейсендіру б ғытындағы әдіс-тәсілдер, яғни мектептегі әдеби тадау дың арнаулы әдіс-тәсілдері.

Көркем шығармалармен жұмыстың негізгі кезеңдері, басты бағыттары

К і р і с п е ж ұ м ы с т а р. Мұғалімнің алдына қойған оқу-тәрбие мақсаты, көркем шығарманың өзіне тән ерекшелігіне қарай кіріспе жұмыстары әр түрлі болып келеді. Оған кеткен уақыт мөлшері де соған байланысты болады. Кіріспе жұмыстары өтілгелі отырған тақырыпқа оқушыны қызықтыру, эмоцияларына әсер ету мақсатында жүргізіледі. Оны әңгімелеу, сол тақырыпқа байланысты қызықты қосымша материалдарды, көрнекіліктерді пайдалану арқылы немесе кинофрагменттерді көрсету, құйтабақ тыңдау т.б. жұмыстар негізінде ұйымдастыруға болады (әріне, мұғалімнің қолында бар материалдар негізінде). Мысалы, М.Әуезовтің „Қараш-Қараш оқиғасы“ бойынша кіріспе жұмыстарда мұғалім оның жазылу тарихы, бас кейіпкер Бақтығұл тағдыры, атақты қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі — Рысқұл тағдырынан алынғаны, жазушы Шерхан Мұртазаның „Қызыл жебе“ романы туралы шағын әңгіме, Рысқұлдың, Тұрардың суреттері, қырғыз фильмі („На перевале Караш“) туралы деректер пайдалануға болады. Бұндай эпизодтар, сөз жоқ, оқушыны елең еткізіп, өтіліп отырған шығармаға деген қызығушылықты, ынтаны туғызады. Көркем туынды, оның авторы арқылы да осындай жұмыс жүргізудің маңызы зор. Автор туралы өлеңдер, оған берілген бағалар, өтілгелі отырған шығарманың әдебиет тарихындағы алатын орны жөнінде де көптеген жұмыстар жүргізудің тиімділігі зор болады. Мысалы, Ғ.Мүсірепов шығармаларын бастамас бұрын, XI сынып оқушыларына төмендегідей мазмұндағы сауалнама таратылып беріледі.

1. Ғ.Мүсірепов туралы не білесің?
2. Қандай шығармаларын төменгі сыныптарда оқыдыңдар?
3. Өз бетіңмен не оқыдың?
4. Ғ.Мүсірепов шығармасы өзіңе ұнай ма, ұнаса, неге ұнайды?

V сыныпта М.Шахановтың „Отырар дастаны“ балладасы беріледі. Өлеңді оқымас бұрын, автор туралы кіріспе әңгіме жасап, оның тек тамаша ақын ғана емес, халқымыздың азамат ұлдарының бірі екендігін әңгімелеу, сондай-ақ Отырар тарихынан қысқаша сыр шерту, қосымша материалдар, сурет пайдалану керек.

Көркем туындының жазылу тарихына, шығарма негізінде жатқан тарихи шындыққа, тарихи мәселелерге назар аудару да кіріспе жұмыстардың ұтымды тәсілі болып келеді. Отырар қорғаушыларының жан беріспес ерлігі, Отаншылдығы, Қайыраңның атының тұяғы бүкіл әлемді балшықпен илеген Шыңғыс ханға берілемей, ақтық деміне дейін халықпен бірге болуын тарихи деректермен баяндау, әңгімелеу оқушы сезіміне әсер етіп, өлеңге деген қызығушылығына ғана әсер етпей, өлеңді қабылдау, өз мәнінде түсіне білулеріне де жол ашады. Кіріспе жұмыстарды ұйымдастыру, жүргізудің әдіс-тәсілі, мүмкіншілігі мол. Ол мұғалімнің ізденісі, білімі, іскерлік-шеберлігіне байланысты болып келеді. Мысалы, осы "Отырар дастанын" интегративтік оқыту негізінде дуэт сабақ ретінде өтіп, кіріспеде тарих мұғаліміне сөз беруге болады. VII сыныпта Софы Смытаевтың "Есіл Біржан" атты шығармасы беріледі. Кіріспеде Біржан өлеңдерін, яғни әндерін күйтабақтан тыңдату ("Теміртас", "Жанбота" сияқты), сондай-ақ Қ.Аманжоловтың "Туған жер" өлеңін талдау алында өніп тыңдату — сол көп жолдардың бірі. Мұғалім кіріспеде қандай жұмыстарды өткізсе де, тиімді деген қандай әдіс-тәсілдерді пайдаланса да, бәр нақты тақырыпты дөп басып, оның мән-мағынасы, қадір-құдіретіне оқушы қызығушылығын арттыратындай дәрежеде болуы керек. Ең бастысы, сынып, тақырып ерекшелігін ескере отырып, алдында тұрған оқу-тәрбие мақсатын шешетіндей дәрежеде жүргізілуі тиіс. VII сыныпта Қ.Аманжоловтың "Көкшетау" өлеңі беріледі. Кіріспеде мұғалім Көкшетауға сырттай саяхат өткізуге болады. Эпипроектордан Көкше баурайының түрлі түсті суреттерін (открытка, картина т.б.) көрсету. Сәкеннің атақты "Көкшетау" поэмасындағы Бұрабай, Оқжетпес, Жұмбақтас, Көкше бейнелерін суреттейтін жерлерді мәнерлеп оқу, оқу үстінде суреттерін көрсетіп, түсінік берудің тиімділігі сол, бұл тәсіл әрі балалардың сезіміне әсер етеді, әрі білімін, дүниетанымын кеңейтеді, әр туған елі, оның сұлу табиғатына деген махаббатына сезіміне әсер етеді. Бұл кіріспе жұмыс тіпті артына өлеңді талдап болғаннан кейін де (Қасымның) іздендіру бағытындағы салыстыру жұмыстарын жүргізуді нәтижелі болып келеді ("Көкшені жырылаған қай ақыл Көкшенің бейнесін нағыз суреткер ақын ретінде дәп басып бейнелеп берген?" немесе "Өзіңе қай ақынның Көкшесі ұнады?" деген сұрақтар арқылы).

Табиғат лирикаларын өтпес бұрын, оқушыларға суреттер (пейзаж) беріп, сол арқылы немесе өздерінің білім тануы, бақылауы бойынша табиғат көріністеріне алын ала шағын шығарма-суреттеме беру де пайдалы. V-VIII сыныптар оқулығында ақын-жазушылар өмірі берілемейді. Мұғалім кіріспеде олардың өмірі жайында, халық алдындағы еңбегі жайында қызықты деректер айтып, оқушылар ынтысын шығарма авторына аударады. Әсіресе, бұндай деректер, әңгімелер сол өтілгені отырған көркем туындыға қатысты болса тіптен тиімді болмақ. Мысалы, VIII сыныпта Абайдың Әбішке арналған өлеңдері беріледі. Кіріспеде мұғалім балалардың ұлы ақын туралы бұрынғы білімдерін пысықтап, толықтыра отырып, баласы Әбіш жайына тоқталады. М.Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясын да пайдаланудың артықтығы жоқ. Әбіштен ұлы ақынның зор үміт күтуін, "халыққа қызмет атқаруын" армандауын, Әбіш ауруы мен қазасы осы өлеңдерді туығзандығын әңгімелеу, эпопеядан үзінділерді мәнерлеп оқу — тиімді жолдардың бірі. IX, X, XI сыныптардағы кіріспе жұмыстар өзінің ғылымилығы, күрделілігімен ерекшелінеді. Мұнда ғылыми материалдар, деректер, құжаттар, күнделік-хаттарды молынан пайдалану керек (әріне тақырыпқа сай болса). Мысалы, XI сыныпта М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерін өткенде, Т.Жұртбаевтың "Бесіпіді түзе" атты портрет-эссесі бойынша әңгімелердің тарихи негізін дәлдеу немесе "Абай жолының" жазылу тарихы туралы жазушының "Мен Абай туралы қалай жаздым?" атты мақаласын пайдалану — кіріспе жұмыстардың тиімді, нәтижелі түрі. Жоғары сыныптардағы кіріспе жұмыстар оқушылардың сезімі, қызығушылығын арттыру мақсатында ғана емес, ең бастысы, өтілгені отырған тақырып, көркем туынды жайындағы білімдерін кеңейту, дүниетанымын арттыру мақсатында да жүргізіледі.

Көркем туындыны оқу — әдебиетті оқытудың ең негізгі мәселесі

Әдебиетті оқыту көркем шығарманы оқудан басталады. Балаға көркем туындыны оқытпай, әдебиеттен білім беру мүмкін нәрсе емес. Көркем туындыны жай оқып шығу емес, одан алаған әсері, туынды оқушы жүрегіне, сезіміне әсер етті ме, соны білу — мұғалім үшін маңызды

мәселе. V-VIII сыныптарда әдеби шығармаларды оқу көбіне сыныпта жүргізіледі. Түсіндірмелі (комментарий) оқу арқылы шығарманың алғашқы бөлімдері оқылады тәжірибеде осы тәсіл жиі кезігеді, себебі мұғалім оқу арқылы шығарманы оқуды ұйымдастырады, оқушылар бағыт-бағдар береді. Түсіндірмелі оқу, әсіресе, күрделі шығармаларды оқу кезінде тиімді болады. Көркем шығарманы оқу үйде, сыныпта жүргізіледі. Бірақ екеу бір-бірімен тығыз байланыста іске асып отырады. Мысалы, көркем туындыны түгелдей сыныпта оқуға уақы жетіспейді, сондықтан мұғалім қалауы бойынша е негізгі, маңызды бөлімдер сыныпта оқытылып, қалға бөлімдері үй тапсырмасы ретінде беріледі. Көркем туындыны оқуда мәнерлеп оқу, әр сөзді айқын, түсінікті оқу жинақы оқу, дауыс естілімінің де ашық болуы тала етіледі. Сыныпта дауыстап оқығанда, бұлар айқы көрінеді. Дауыстап оқу мен іштей оқуды алмастыры отырган жөн. Төменгі сынып оқушылары көбіне дауыс тап оқығанда ұнатады, жоғары сынып оқушылары іштей оқығанда қалайды. Көркем туындыны оқу жоғары сыныптарда үйде жүзеге асады. Себебі, көркем туындыдағы былай қойып, қысқа әңгімелерді сыныпта оқуға уақыт жетпейді. Жоғары сыныптарда өтілетін роман, хикаят сияқты көлемді туындыларды оқу тек үй жұмысы арқылы жүзеге асатыны ұстаздар қауымына бұрыннан ақ белгілі жай. Әр мұғалім бала көркем туындыны оқыды ма, оқыса, одан қандай әсер алды, соны білі отырғаны жөн. Мұғалім сыныптағы үйге берілген туындыны оқушылардың қалай оқып жатқанын назардан тыс қалдырмауы керек, үнемі ол туралы хабардар болып біліп отырғаны жөн. Оқып біткен мерзімде мынадай жұмыстар жүргізуге болады (бақылау ретінде):

1. Ауызша, жазбаша сұрақтар арқылы кейде мұғалім әр оқушыға әр түрлі мазмұндағы тапсырмалар бере отырып та тексереді. Мысалы (жазбаша тапсырмалар):

а) өзіне ұнаған бір эпизодты қысқаша баяндату, и сол эпизодтың мазмұнының тезисін жасату;

ә) негізгі кейіпкерлерді жинақтау. Бір кейіпкерді іс-әрекетінен мысалдар келтіру. (қай кейіпкер екені мұғалім ең көрсетеді);

б) жазбаша викторина жүргізу. Мұғалім ең негізгі деген жерлерден үзінді жазып, «Ол қай оқиғадан алынды кімнің сөзі, қайда айтылған сөз?» деген сияқты сұрақтар қойып, жауап алады (ауызша жүргізуге де болады);

в) сынақ үлгісіндегі ауызша сұрақ-жауап арқылы тексеру;

г) бүкіл сыныпқа ортақ тапсырма — көркем туындыдан алынған әсерін қысқаша баяндап беру (жазбаша 13—16 минут ішінде орындауға болады);

д) әдеби «көкпар ойыны» арқылы тексеру. Бұл жұмыста «көкпарға» екі баладан қырады. Көкпарға «таратылтын» көркем туындылардан құрастырылған сұрақтар жазылған үлестіріме қағаздар болады. Жауап өте тез уақытта айтылуы керек, ойлануға көп уақыт берілмейді, тез жауап берген бала «жеңімпаз» атанады. Әрине, оқушылардан көркем туындыны оқу жайында мәліметтер алудың, бақылау жасаудың жолдары көп. Әр мұғалімнің бұл мәселеде өз тәсілі болады, қай баланы қалай тексереді — ол мұғалімнің өз еркі. Бірақ, бір ерекше есте ұстайтын мәселе, мұғалім оның тек мазмұны ғана емес, оқушыға әсері, оқушылардың сезімі, қабилдай білу жағдайларына да назар аударуы керек. Талдау барысында мұғалім бұның бәрін есепке алып отырады (егер оқушы сезіміне әсер етпесе, жан-жүрегімен қабылдай алмаса, мұғалім тексеріс барысында осы жағына ерекше назар аударуы керек). Төменгі сыныптарда «Әдеби қонақжайда» атты пікірлесу өткізуге болады. «Қонаққа» оқылған шығарманың бас кейіпкерлері селеді. Қонақжай кутүшілерімен олардың әңгімесі сол оқылған шығарма айналасында өтеді. Қонақтар кім, қай кейіпкер екенін үй ішіндегілер бірден білмейді, кейіпкерлер өздерін көркем шығармадан үзінді келтіре отырып, таныстырады жүргізеді. Яғни кейіпкер сөзінен, не іс-әрекетінен мысал келтіреді. «Үй иелері»: «О, мырза, Сіз, қателеспесем, Хамит екенсіз ғой, Сәкен ағаның «Бандыны қуған Хамитындағы», иә, есімде. Сізді мен орманда бандымен жанталас күрес үстінде көрген едім» дегендей сөздермен қарсы алуы керек. Әрине, кейіпкерді таныса, таба білсе. Танысу осылай жүрген соң, ары қарай шай ұсыну да шығармадағы оқиға, сөздерге құрылады. Енді «үй иелері» сұрақ қояды: мысалы, Хамит аға, сол жылдары бандыға қалай тап болдыңыз?, немесе, өзіңізбен алысқан банды туралы не айтасыз? дегендей. Бұл тәсіл төменгі сыныпта тиімді болмақ. Үнемі бақылау, тексеру, әсіресе, төменгі сынып оқушыларын, сөз жоқ, қажытады, сондықтан ойын элементін пайдалану әрі қызықты, әрі жемісті болып келеді. Бала шаршамайды, ынталан қатысады. Мұғалім алдын

ала туындыны оқуға ұсынған кезде балаларға ескерту жасаса [яғни оқып болған соң, „Әдеби қонақжай“ өткіземіз деп], сөз жоқ, балалар туындыны түгел оқуға тырысады. „Әдеби қонақжайды“ бір шығарма емес, бірнеше шығармаға негіздеп өткізуге де болады (әсіресе, сыныптан тыс оқу сабағында). Көркем туындыны оқуды ұйымдастыру, әрі бақылау жасауда баланы жадықтырмау, қажытпау керек. Ол үшін мұғалім қызықты, тиімді жолдар ізденгені дұрыс.

Көркем мәтінді оқып-үйрену және талдау жұмыстары

Көркем мәтінді оқу барысында оқушыларды, сөз жоқ, ең алдымен, оқиға желісі, кейіпкерлер тағдыры қызықтырады. Соған байланысты олар қуана, қайғыра біледі. Тіпті, сезімтал балалар сол кейіпкерге ұқсағысы келеді, өзіне ұнаған кітабы мен кейіпкерлерін бүкіл өмір жолында жүрегіне сақтап, оны тұмардай қастерлеу де жиі кезігеді. Бұндай мәселелер — жаңалық емес, өмір тәжірибесінде анықталған дүниелер. Міне, осы көркем туындыны өз беттерімен оқу кезеңдерінде ең басты мәселе оқушылар назарынан тыс қалады, яғни шығарма авторы, оның осы туындыны жазған кездегі ойы, мақсаты оқиғалар мен кейіпкерлер іс-әрекетінің көлеңкесінде қалып қояды. Мұғалім мақсаты — талдау кезінде шығарма негізінде жатқан проблема, оның басты ойы, тілі сияқты сол көркем туындыны құрып тұрған көркем компоненттер туралы сөз қозғау болып табылады. Көркем туынды оқу сияқты, оны талдау да әдебиетті оқытудың маңызды, күрделі жұмыстарының бірі. Көркем туындыны талдау, әрине, мұғалім басшылығымен жүргізіледі, ең басты қызмет те мұғалімдікі. Дегенмен, талдау оқушылардан да көп нәрселерді талдау дағдыларын, іскерлігі, машықтарын талап етеді. Мұғалім талдау барысында ең негізгі екі түрлі қызмет атқарады. 1. Көркем туынды көтерген проблемалар, автор оны оның көркем компоненттері туралы, яғни талдау нені талап етеді, соны орындау. 2. Оқушыны оқиға шығармаларын талдай білуге машықтандыру, дағды іскерліктерін жетілдіру, әдеби талдауды үйрету қызметі атқарады. Әдеби талдауға баулу жүйелі де сабырлы еңбекті талап етеді. Мұғалімнің талдауға қандай әдіс

тәсілдер қолданып, оны қалай тиімді ұйымдастырғаны ғана шешуші рөл атқарып қоймайды, сонымен қатар баланың көркем туындыны оқу кезіндегі қабылдауы, алғашқы әсері де үлкен рөл атқарады. Көркем туындыны талдаудың күрделілігі, қиындығы да осында. Қорыта келгенде, талдау мұғалімге байланысты дүние ғана емес, оның алдындағы оқушыларға да тікелей байланысты (көркем туындыны қабылдауы, дүниетанымы мен ой өрісі, сезім дүниесіне де байланысты).

Талдау барысында мұғалім сондай-ақ, оқушыларды көркем туындыға байланысты алғашқы әсерлерін толықтыруға, көркем сөз құдіретін түсіне білуге, әр шығарма негізінде үлкен ой, үлкен мәселе жататынын аңғара білуге баулады.

Көркем мәтінді талдау жолдары

Көркем мәтінді талдау арқылы мұғалім баланың көркем сөзді түсіне білуіне, оған деген ынтасына да әсер етеді. Бірте-бірте оқушы өмірді түсіне бастайды, өзіндік көзқарасы қалыптасады, тұжырымдап айтқанда, көркем шығарма оқушының жеке басының қалыптасуына да ерекше әсер етеді. Көркем туындыдан ләззат алу, оған бойлау оны талдай білуге де байланысты. Талдаудың тиімді әдіс-тәсілі ретінде тәжірибеде кеңінен пайдаланылып жүрген бір түрі — жан жақты талдау.

Жан-жақты, толық талдау көркем туындыны тұтас-тай қарастырып талдайды. Әсіресе, бұл талдау кейде мәтіндік талдау деп те аталады. Жан-жақты талдау уақытты көп алады, дегенмен, оның тиімділігі көркем туындыны жанды бір организмдей тұтас қарастырады. Шешуші бір эпизодтар, не суреттеу, баяндау, кейіпкер монологі, сөйлеу тілдері негізге алынады. Бұл талдаудың өзіндік ерекшелігі сол, ол үнемі мәтінге жүгініп отырады. Соңдықтан мұғалім көркем туынды идеясын ашатын оқиға, эпизодтар, кейіпкерлер сөзі, іс-әрекеті, оны ашатын мәселелерді назарға алып отырады. Мысалы, М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясындағы Құнанбай бейнесін, оның негізінде жатқан басты проблемаларға барар жолды айқындайтын алтын кілт ретінде мына бір көріністі алуға болады:

Байдалы:

... Әне бір күндерде Қаратай, Бөжей, Байсал бар,

барлығымыз Қаумен үйінде түстеніп отыр едік. Жыны бір сөзден бір сөзге түсіп, шалқанды отырып, ақыр аяғы: "Жә, өзіміз көргенде мырза кім?" дегенге келді. Жұрт ойланıp қалды. Байсал құншуақта жатқан тағыдай көзін бір ашып, бір жұмып, бүк түсіп, сырт қарап жатқан. Жаңағы сөзге ол қатысқан жоқ-ты. "Мырза кім?" дегенге Қаратай жауап беріп: "Мырза — Құнанбай", — деді. Тағы біраздан соң ол жыны: "Шешен кім?", — деді. Тағы Қаратай жауап беріп: "Шешен — Құнанбай", — деді. Екі бел асты. Аздан соң және бір оралып кеті: "Жақсы кім?" десті. Әлгі Қаратай жауап беріп: "Жақсы — Құнанбай", — деді. Сол кезде Байсал басын жерден жұлып алып, саңқ етіп, "Уай, Көкше, не оттап отырсың өзің?" — деп, Қаратайға қадала түсіп: — Мырза Құнанбай екен, шешен Құнанбай екен, жақсы Құнанбай екен! Ендеше не көкіп алысып жүрміз ойымені", — деді. Соған Қаратай іле жауап беріп: "Уай, тәйірі-ай, мен Құнанбайдың өзге жағынан мін тауып, алысып жүрмін бе? Жалғыз-ақ "не қылайыны" жоқ қой, сондықтан кетіп жүргем жоқ па?" — деді. (Эпоспеядан үзінді.)

Әрине, Құнанбайды ашатын эпизодтар көп. "Қодар мен Қамқа өлімі" немесе "Әмірді жазалау" сияқты үлкен оқиғалар-ақ Құнанбайды ашып бере алады. Дегенмен, М.Әуезов сомдаған ақылда, шешен, әрі талмас-таймас бір бет Құнанбайды, қу, әккі Құнанбайды, жақсы қасиеті мен жамандығы астасып келіп жатқан Құнанбайды ашатын негізгі кілт осы эпизодта сияқты. Ал эпоспеядың ескі мен жаңаның, прогресс пен құрып, бітіп бара жатқан феодалдық заманның күресін, оның негізіндегі автордың идеясын ашатын бір эпизодқа "Қияда" бөліміндегі Абай мен Құнанбай диалогін, сондай-ақ, "Еңісте" бөліміндегі Әмірді өлімнен құтқарған кездегі Абай — Құнанбай арасындағы қақтығыстарды жатқызуға болады:

Абай

Құнанбай

Тоқта! Өтіртпеймін! Аузыңда ала, шеңгелінде қан. Тағы қан! Бұларды шарият та қосады. Жір кезек, сол шарият болы деп. Бір нақақ қан төгіп ен... Болсын солай!

— Арам! Шық, жоғал көзімне азғын! — Аздырарсың, сен бе! Аздырарсың! Сенен, бәрі сенен! — Ә, солай делің бе, жетті бе соған? Қызырып атқан таңа мынау зауал таңда...

Менен! Неге өлмейсің тынышыммен сен! Заман сенікі ғой... (II кітап, 609-бет).

Бұл диалогте Абайдың "Заман сенікі емес, менікі!" деген бір ауыз сөзі шығарма негізінде жатқан авторлық идея, көзқарасты ашып тұрғаны — даусыз мәселе.

Мәтіндік талдаулардың күрделілігі сол: мұғалім осындай "жайды", сөздерді, эпизодтарды деп таба білуі қажет. Эпоспеядың Абай бейнесі арқылы жазушы XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ даласы, онда басталған прогресс дәнін, халық даналығын, халық ақылын, халық гуманизмін, өнерін — "атаның емес, адам ұлы бола билуді" көрсетуді мақсат еткен. Автор идеясын ашатын эпизодтардан алынған бұл мысалдар осы мәселелерді нақты көрсетіп тұр. Мәтіндік талдауда оқушылардың шығармашылық жұмыстарына ерекше көңіл бөлу керек. Оған мәтін бойынша инсценировка жасату, суреттер салғызу, сценарийлер жазғызу т.б. жұмыстар жатады. Мысалы, Қодар мен Қамқа өлімін суреттейтін эпизодтар бойынша сценарий жазғызуға, Әмірді аршалауға инсценировка жасатуға болады. Қай шығармада қандай тапсырма беруді мұғалім өзі ойластырады. Сынып ерекшелігіне, балалардың қабілетіне байланысты тапсырма түрі де өзгеріп отырады.

Талдаудың келесі бір түрі — шолу бағытындағы талдаулар. Бұл талдаудың өзіндік ерекшелігі сол, мұғалім көркем туындыны жалпылама, шолу бағытында қарастырады. Проблемалық сұрақтарға немесе белгілі бір эпизодтарға арнайы тоқталмайды. Көркем шығарма сюжеті, композициясы, тілі, көтерген тақырыбы тұтастай қамтылады. Оқушылар көркем мәтінмен емің-еркін жұмыс істей алады.

Талдаудың тағы бір түрі — белгілі бір мақсат, бағытты алдына қойып, соны айқындау үшін жүргізілетін сұрыптап талдаулар (сұрыптап талдау деуге болады). Бұл талдау көбіне проблемалық сұрақтар, проблеманы шешу айналасында ұйымдастырылады. Мұғалім шығарма негізіндегі ең басты проблемаларды сұрыптай отырып, талдауды соны шешуге бағыттайды. Мысалы, "Қараш-Қараш оқиғасы" бойынша "Бақтығұддін ең басты қателігі неде?" немесе "Отырар дастаны" (М.Ш.Ханов, 5-сынып) өлеңі бойынша "Шыңғыс пен оның әулетінің Отырарды 6 ай бойы ала алмау себебінің негізін қалай түсіндіруге болады?" деген проблемалық сұрақтарға жа-

уап беру үшін, оны ашатын эпизодтар, оқиғалар сұрыптылып алынады. Сондай-ақ, М.Мағауиннің «Бір атаның балалары» әңгімесін талдауда «Ертай мен Нартай өлімінің басты қылмыскері кім?» деген проблемалық сұраққа уәж айту үшін, әңгіме ішіндегі бір эпизод, бір оқиға ғана сүйенбей, бірнеше мәселелерге назар аудару керек. Соғыс, балалардың жетім қалуы, асырап алғандарды аларды, яғни ес білген балаларды егіздігіне қарамай бөліп алуы, үлкендердің өтірік айтуы (біздің баламыз сыңдар деп), барлығы да бірігіп келіп, осы сұраққа жауап беруге жетелейді. Талдауды осылай тоғтау, шынын келгенде, шартты нәрсе. Тәжірибеде көркем туындыны талдау барысында олар бірігіп, араласып келіп жатады. Төменгі сыныптарда шағын бір әңгімеге бірнеше сағатқа бөлінеді де, мұғалім мәтінмен жұмыстың алуан түрі жүргізе алады (мәнерлеп оқу, мазмұндау, пікірлесу т.с.с.). Ал жоғары сыныптарда әдебиеттің ірі тұлғасының шығармасының өзіне арнаулы ғана сағаттар бөлінеді. Мысалы, М.Әуезовтей ірі тұлға шығармашылығына 1 сағат бөлінген. Шыңдап келгенде, сол 12 сағат «Аба жолын» талдауға да жетпейді. Міне, осында жағдайларда мұғалім талдаудың барлық түрлеріне де жүгінеді. Мәселен, кейіпкерлерді сөз ету барысында әсіресе, мәтіндік талдаулар үлкен рөл атқарады. Мысалы, жастар бейнесінің басында тұратын Абай еккен гуманизм, өнер дәнінің мұрагері, болашақ сәулет заманының бас өкілі ретінде сомдалған Дәрмен бейнесі ашуда мынадай жұмыстар жүргізіледі:

Бірінші топқа:

Мына үлгіні пайдалана отырып, Әбіш, Дәрмен бейнесіне әдеби талдау жасауға талаптан.

Екінші топқа:

Әбіш, Дәрмен туралы Абайдың пікірі мен көзқарасы	Әбіш, Дәрмен туралы достарының пікірі	Әбіш, Дәрмен туралы үстем тап өкілдерінің пікірі	Әбіш, Дәрмен туралы өз пікірін
--	---------------------------------------	--	--------------------------------

Мына үлгіні басшылыққа алып, Әбіш пен Дәрменнің саяси өресі, өмір, қоғам, өз ортасы жайындағы дүниетанымдарын бағдарлау (мәтіннен үзінді ала отырып).

1. Өмірдегі мақсат-мүраттары.

2. Халық, кедейлер туралы көзқарастары, қарым-қатынастары.

3. Өнер, білім, болашақ туралы пікірлері.

Әбіш

Дәрмен

Ескерту: Бағандар эпозеядан алынған нақты мысалдармен тоқтырылады.

Көркем шығармаларды оқып-үйрену жұмыстары оқушыларға көркем туынды жайында ғана мәліметтер, яғни білім бермейді, ең бастысы, олардың дағдысы, оқу машықтары, іскерліктерін қалыптастырып, дамытады. Мұғалім проблемалық сұрақ қоя отырып, оқушыларды оны шеше білуге жетектейді, оқушылар мәтінге жүгінеді, өз ойларын, болжамын айта білуге дағдыланады. Немесе инсценировка, сценарийлер арқылы шығармашылық қабілетін дамытуға әсер етеді. Проблемалық сұрақтар оқушыларды өз беттерімен ізденуге жұмылдырады, салыстыру, қорытынды жасай білу дағдыларын жетілдіреді. Әдеби талдауда мұғалім әр түрлі әдіс-тәсілді пайдаланады. Мысалы, төменгі сыныптарда мазмұндау, әңгімелеу, пікірлесу сияқты сөздік әдістеріне мұғалім жиі жүгінеді. Сол арқылы оқушыларды мәнерлеп оқуға, мазмұндатуға, оқығандарын әңгімелеп, баяндап беруге жетектейді. Сұрақтар қоя отырып, дәл, нақты жауаптар бере білуге, т.с.с. жұмыстарға да баулиды. Қорыта айтқанда, мұғалім талдауда қандай бір әдіс-тәсілдерге жүгінсе де, ол солар арқылы оқушыларға білім беру процесін ғана жүзеге асырмайды, ең бастысы, біліммен қоса, іскерлік дағдыларының қалыптасып, дамуына да зор әсерін тигізеді.

Көркем шығармалармен жұмыстың қорытынды кезеңдері

Көркем шығарманы талдауға берілген сағаттарды мұғалім қай талдау түрімен жүргізбесін, қандай әдіс-тәсіл пайдаланбасын, соның ішінде қорытынды жұмысқа арнайы сағат бөліп, қорытынды сабақтарды өткізудің маңызына ерекше көңіл бөлуі керек. Қорытынды

жұмыстарда оқушылар мәтінді қайталап оқып, не болмаса уақыттың бәрін оны талдауға жұмсайды. Балалар оқыған дүниелеріне қайта айналып соғады. Хамиттің жеңіліп қалғанына өкінеді (С.Сейфуллин. „Баңдыны қуған Хамит“). Сатқын Қарашоқыға кіжінеді, Қайырханның ерлігіне сүйсінеді (М.Шаханов. „Отырар дастаны“). Оқушы санасында бәрі қайта жаңғырады. Әрине, сезімдері, әсерлері алғашқыдай, алғашқы табысудай болмаса да, бала қорытындыда шығармамен қайта табысқандай болады. Қорытынды жұмыстарда оқыған көркем туындының мазмұны емес, оның идеясы, тақырыбы, көркем тілі, маңызы туралы мұғаліммен бірге отырып, бір тұжырым, қорытындыға келеді. Қорытынды оқушылардың бұрынғы білімін жаңғыртып, эмоциясына қайта әсер етумен шектеліп қана қоймай, оларды тың мәселелерге де жетелейді. Мысалы, 7-сыныптағы Ғ.Мүсіреповтің „Ананың арашасы“ әңгімесіндегі қорытынды жұмыстарды мына мазмұнда жүргізуге болады:

1. Оқушылардың эмоциясына, сезім қылына әсер ету, әрі осы әңгіме негізінде жатқан негізгі идея, тақырыпқа алдын ала назар аударту мақсатында М.Горькийдің „Мақтасак“, әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді, әйел – ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе?! – деген сөздерін көркем етіп жазып қою, сондай-ақ сабақ алдында (үзіліс кезінде, оқушылар кабинетке келіп жатқан мерзімді пайдаланып) күйтабақтан „Ана“ туралы әндер тыңдау.

2. Ең басты оқиға, негізгі эпизод (идеяны ашатын) — Антоновтың Нағима ананы жазалауынан шағын инсценировка дайындау, соны көрсету. Әсіресе, Нағима ананың: „Бәріңнің де шешелерің бар шығар, тек біреуіңнің де шешелерің мынандай ақ топалаңның қолына түсе көрмесің деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз естіп, әлгелі тұрмын... Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады“ деген монологіне ерекше назар аудару керек.

3. Әдеби айтсы, пікір таласына жетелейтін сұрақтар әзірлеу, оны пайдалану (негізгі мақсатты сол арқылы жүзеге асыру).

а) Әңгіме неге „Ананың арашасы“ деп аталады? „Нағиманың арашасы“, „Әйел арашасы“ деп атауға да болады ғой! „Ананың арашасы“ деп ат қойғандағы жазушы мақсаты не?

ә) Антонов әскерлерінің Ананы өлтірмеу себебін қалай түсіндірер еді? Қанға тоймайтын „ақ топалаңдар“ Нағима ана алдында неге әлсіз?

б) Антоновтың өлімі туралы не айтар едіңдер?

в) Нағима ана жеңісінің мәні, себебін ойлан.

4. Сабақтың соңғы кезеңдерінде жазушының М.Горькийден аударған „Ана кесімі айнамайды“ әңгімесі бойынша сөз қозғап, сатқын баласын Ананың өз қолымен өлім жазасына кесуін әңгімелеу. Соңғы сөзді оқып, осы екі әңгімедегі Ана бейнелері туралы пікірлесуге шақыру. „Барлық елде, әр заманда, барлық қаншілер үшін Барлық қаншілер барлық елден, барлық анадан осы кесімді ғана күте алады“ (новелладан үзінді).

Пікірлесу сұрақтары:

1. Қай ананың іс-әрекеті сені қатты толқитты?

2. Қайсының іс-әрекеті әрі ауыр, әрі әділ?

3. Қай анаға бас иесің? Пікіріңді мәпiнен үзiңдi ала отырып, дәлелдi түрде бiлдiр.

4. Екі әңгімедегі автор идеясында үндестік бар ма?

5. Соңғы әңгімедегі ана шешіміне қосымасың ба?

Бұл жұмыстар салыстыру, өз беттерімен іздендіруге, әрі оқыған шығармаларын талдай білуге жетелейді, әрі бір тақырыпқа жазылған екі әңгімедегі екі жазушының көтерген проблемасына, шешіміне ой жүгірткізе отырып, әрбір туынды негізінде жататын авторлық ой, олардың көтерер жүгі, айтар мәселесі туралы оқушыға ой тастауға, көркем туынды туралы түсінігін кеңейтуге жәрдемдеседі. Осы қорытындыда Ғ.Мүсіреповтің ана туралы әңгімелеріне берілген сынып, әдебиет зерттеушілерінің бағасы оқылса (не жазылып қойса), ол да тиімді болған болар еді. Оқушылар талдау негізінде алған білімдерін ғылыми пікірлермен толықтыра еді, жазушыға, оның шығармашылығына деген қызығушылығы беки түсер еді. Жоғары сыныптарда қорытынды жұмыстар оңда атқарылатын мәселелерімен күрделеніп түседі. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің „Кездеспей кеткен бір бейнесін“ неге поэма деп атаймыз? Ол қарасөзбен жазылған ғой. Автор неге бұл туындысын поэма деп атаған? Әдебиет тарихында қарасөзбен жазылған шығармаларын поэма деп атағандар бар ма? деген сияқты сұрақтар біршама ізденуді талап етеді де, әңгіме негізіндегі автордың идеясы, эстетикасы, шешімі, танымы айналасында оқушыларды қорытынды жасауға әрекеттендіреді. М.Әуезовтің

драмалары, соның ішінде „Қарагөзі“. „Еңлік — Кебектің“ қорытындылау кезінде мұғалім қосымша материалдарды пайдаланады. Мысалы, Т.Жұртбаевтың „Бесігінді түзе“ атты портрет-эссесіндегі бұл шығармалардың тарихи негізі туралы жазғандарын, жазылу тарихын сөз ету „Еңлік — Кебек“ туралы Х сыныпта өтіп кеткен Шәкәрім дастанын, „Абай жолы“ эпопеясының „Абай аға“ бөлімі бойынша жастарды мола басына алып барып Абайдың „Еңлік — Кебек“ тарихын сөз етуін [осы жерді эпопеядан оқу керек] осы қорытынды сабақта пайдаланудың маңызы зор. Мынандай топтық жұмыстар беріледі (алдын ала берілетін тапсырмалар).

I топ:

1. С.Ордалиев, Р.Нұрғалиевтің („Трагедия табиғаты“) М.Әуезов драмалары туралы, соның ішінде „Еңлік — Кебек“, „Қарагөзі“ туралы пікірлерін жинақтап, сол бойынша мынандай жұмыс орындаңдар:

а) Кімнің пікірі өзіңе жақын? Не себепті жақын, соны дәлелде?

б) Бір тақырыпқа жазылған екі туындының үндестігі, басты айырмашылығы, автор шешімі туралы сыншылар қандай пікір айтады? Сол бойынша өз ойларыңды, пікірлеріңді жинақтаңдар.

в) Трагедия жанры туралы әдеби-теориялық ұғым оларда қалай берілген?

г) Сабақтан өз беттеріңмен осы тапсырмаға қайта оралып, оқулықта не айтады, мұғалім түсінігі не дейді, оларды сыншылар пікірлерімен салыстырғандар да, өз беттеріңмен қорытынды жасаңдар (кім қандай мәселеге тоқталады, сеніңше қайсысының пікірі тереңірек).

II топ:

Т.Жұртбаевтың „Бесігінді түзе“ атты портрет-эссесі бойынша М.Әуезов трагедияларының тарихи негізі туралы сөз қозғау.

а) Тарихи оқиғалар сол қалпында алынған ба? Әлде қандай мәселелерге ғана назар аударылған?

ә) Автор қиялынан туған бейнелер, оқиғалар бар ма? Олардың негізіндегі автор ойы, идеясы туралы қандай болжам айтар едің?

б) Тарихи шындықты жазушы көркем шындыққа қалай жеткізген?

III топ:

„Еңлік — Кебек“ трагедиясын Шәкәрімнің „Еңлік — Кебек“ дастаны мен М.Әуезовтің „Абай жолындағы“

бұл оқиғалар туралы жастарға айтқан Абай әңгімесімен салыстыру.

а) Ортақ ұқсастықты табу.

ә) Өзіндік ерекшеліктері туралы сөз қозғау.

б) Қайсысы тарихи шындыққа жақын? Оның себебін дәлелдеу (болжам жасау).

Жоғары сыныптарда осындай жұмыстар арқылы қорытынды сабақ өткізудің тиімділігі неде?

1. Оқушылар оқып кеткен шығармасына қайта үңіледі, оған басқа мақсат, басқа көзқараспен қарай бастайды.

2. Өз беттерімен іздену жұмысына кіріседі, проблемаларды шешуге бұрынғы білімдерін, икем-дағдыларын жұмылдырады, оны жаңа біліммен ұштастырады. Жаңа білімдерін проблемаларды шешуге жұмсайды.

3. Мұғалім оқушылардың алған білімдерін жаңа, тың мәселелер көтере отырып, толықтырады, байытады, әрі сол білімді өз ізденісі, шығармашылық жұмысы арқылы алуын ұйымдастырады.

4. Оқушылардың икем-дағдысы, іскерлігін арттыру жұмыстары жүреді.

5. Оқытудың жалғаспалық, жүйелілік, ғылымилық принципті тоғыса келіп, оқушыларға терең білім беру жүзеге асады.

Қорытынды сабақтарды қалай ұйымдастыру әр мұғалімнің ізденісі, шеберлігіне де байланысты болмақ. Көркем мәтінді таадау жұмыстарын тиімді жүргізе білу, оның тиімді әдіс-тәсілдерін іздене білу әдебиетті оқытудың ең басты мәселелерінің кітін таба білумен барабар болмақ.

5. Ақынның көңіл-күйіне өзінше бағдар жаса (өлеңде қуаныш, шаттық, бар ма, немесе көңісіздік басым ба?).

Жаңа сабақ бастар алдында осы сұрақтар негізінде оқушымен пікірлесіп, әңгіме жүргізіп, ең алдымен өздері не ойлайды екен, алған әсері қандай, міне, осы мәселелерге ерекше көңіл бөлен жөн. Осындай жүйелі жұмыстар оқушыларды еріксіз көркем шығарманы оқуға итермелейді, одан алған әсерін, ол туралы ойын да айта білуге дағдыландырады. Көркем мәтінді оқу баланың сол шығармамен, оның авторымен жеке сырласуы, кездесуі болып табылады. Оқу алдында балаға шығарма авторы туралы қызықты мәліметтер айту, бар болса, фильммен фрагменттер көрсету немесе күйтабақтан даусын тыңдап, суреттер көрсету баланың шығарманы оқуға де-

ген ынта, ықыласына, сөз жоқ, әсер етеді. Көпшілік мұғалімдер балалардың, әсіресе, лирикалық шығармаларды оқуға деген ықыласына әсер ету үшін, сабақ алдында... „позиялық 5 минуттықтар“ өткізеді. Бұл “5 минуттықтар” ірі қаламгердің мерейтойы кезінде (мысалы, Абайдың 150 жылдығы т.с.с.) ұйымдастырған тіпті тиімді болмақ. Немесе, сабақтың бір кезеңінен екінші кезеңіне өту барысында „ай... толғаныс, тебіреніс“ атымен поэзиялық тыныс алу сәттерін өткізуге болады. Бұл жұмыстар өтіп жатқан тақырыптан үндесіп келсе, тіпті тиімді болмақ (мысалы, Ұлы Отан соғысы кезіндегі әдебиет тақырыбын ету кезеңінде соғыс туралы соңғы кездерде жазылған оқиғалар өлеңін оқу, не әнімен орындайқызу т.с.с.). Баланың көркем мәтінді оқуға деген ынтасын арттыру, оны оқырман етіп тәрбиелеу әр мұғалімнен шығармашылық еңбекті талап етеді, сондықтан да бұл мәселені әр мұғалім өзінің ізденісі, шеберлігі арқылы әр түрлі жолдармен шеше алады.

Әдеби шығармаларды, көркем мәтінді оқыту, талдау жолдары

Көркем мәтінді оқу жұмыстарын ұйымдастыру.

Мектепте әдебиетті оқытудың күре тамыры көркем мәтінді оқу мен талдау жұмыстары болып табылады. Көркем мәтінді оқыту, оны талдауға баулу – әдебиет мұғалімінің де ең негізгі қызметі, мақсаты. Оқу мен талдау – бір анықтың егіз баласындай, жаңды бір организмдей туыстас, әрі бірліктенді мәселе. Көркем мәтінді талдау оны оқусыз жүзеге аспайды. Оқу әр оқушының өз еңбегіне, оны қабылдай білу, түсіне білуіне, яғни әр баланың қабілеті, дарыны, ой-өрісіне байланысты жүреді. Көркем туындыны кім қалай қабылдайды, ол туралы қандай пікірде болады – ол әр оқушының өзіне байланысты жүзеге асады. Әдебиет мұғалімінің әдебиетті оқыту әдісінің ең қайнар бұлағы осы көркем туындыны оқуға деген оқушы ынтасы, қызығушылығын арттыру, әрі оқырман тәрбиелеу болып табылады. Оның ең бір тиімді жолы – үнемі бала пікірін, ойын тыңдау, онымен есептесіп отыру, жаңа өтілетін тақырыпты сол сабақ үстінде ғана хабарлап, таныстыру емес, алдын ала жүйелі сабақтар, тапсырмалар бере отырып, оқыту болып табылады. Бұл жұмыс төменгі сыныптан, яғни V сыныптан басталып, жүйелі жүріп отыруы керек. Мысалы, V сы-

ныпта Абайдың “Күзін” сыныпта талдап, оқу алдында оны үйден оқып келу тапсырылады. Лирикалық шығармаларды оқу, қабылдау әрі ол туралы пікірі, ойын айту – аса күрделі мәселе (әсіресе, төменгі сынып оқушылары үшін). Жалпы бұл жерде айта кететін жағдай – қай шығарма болсын, мұғалім бар баланың ол туралы ойын біліп үлгере алмайды. Сондай-ақ бар бала да өзі оқыған туынды туралы сезім, әсерін сол қалпында жеткізеді деу де қиын дүние. “Күз” өлеңін өз бетімен оқу үшін, мынадай көмек-нұсқау үлестірмесін ұсынуға болады (сабаққа дейінгі тапсырмалар):

1. Өлеңді асықпай, әр сөзіне назар аударып отырып, оқып шық, бірнеше рет оқысаң, тіпті жақсы.

2. Күз суреті берілетін сөздерге назар аудару.

3. “Күздегі” адамдар іс-әрекеті, әсіресе, кедейлер тірлігін еске сақта.

4. Өлеңді оқи отырып, қандай көңіл күйде болғаныңды айтып беруге тырыс.

Көркем шығарманы талдау сынып ұжымының қатысуы арқылы жүргізіледі. Талдауда мұғалім көпшілік балалардың пікірімен, ойымен танысуға мүмкіндік алады. Әрі бұл жұмыста мұғалімнің басшылық – “көсемдік” орны да ерекше. Оқу баланың тікелей өз еңбегі, өз ісімен жүзеге асса, талдау мұғалім арқылы, оның ұйымдастыруы, оластыруы арқылы іске асады. Талдауда оқушының жеке жұмысы ұжымдық жұмыспен үндеседі, байланысады да, бір мақсатты көздейді. Ол қандай мақсат? Біріншіден, оқушының көркем туындыны қабылдауы, әсері, эмоциясын танып-білу, оларды дамыту мақсаты. Екіншіден, көркем шығармаға деген эстетикалық көзқарасын қалыптастыру, көркем туындыны өнер туындысы ретінде түсінуіне әсер ету.

Үшіншіден, талдау арқылы оқушының танымын, қабілетін, қорыта айтқанда, оның ойлау белсенділігін, бүкіл іс-әрекетін дамыту. Сондай-ақ ең басты мақсат – көркем туындыны талдау жолдарын меңгерту, көркемдік-эстетикалық ерекшелігі, оның көтерген тақырыбы, образды жүйесін т.б. бірлікте, кешенді түрде қарастыра отырып, талдауға баулу.

Талдау кезінде оқушылардың сол көркем туынды туралы сезіміне, жүрек түлігі, ойына мұғалім біршама ене алады. Ол үшін қойылаатын сұрақ, тапсырма мазмұны нақты, әрі басты мақсатты ашатындай берілуі тиіс. Талдау арқылы оқушы қабылдауын, пікірін ашудың бір жо-

лы – жазбаша жұмыстар жүргізу. Соның ішінде шығарма-талдау, шығарма-сырласу, шығарма-пікірлердің маңызы зор. Мысалы, М.Мағуиннің «Бір атаның балалары» атты еңбегін оқып болған соң, шығын ғана шығарматолғаныс жаздыруға болады (талдауға дейін). «Маған Ертай мен Нартайдың қазасы қалай әсер етті?» немесе «Балалар қазасы. Ол туралы ойлансаң...» т.с.с. Оқушы шығармасын тілге тиек ете отырып, талдауды осыдан да бастауға болады. Мұғалім әрі баланың сезіміне бойлай алады. Әрі сол сезімдер арқылы, оқушы қабылдауы арқылы оларды әдеби талдауға жұмылдырады, белсенділіктеріне де ықпал жасайды (талдау белсенділігі). Бұдан шығатын қорытынды: әдеби талдауды мұғалім ең алдымен оқушы сезімі, сол шығарманы қабылдау барысымен таныса отырып, соның негізінде жүргізулері керек. Яғни көркем туындыны оқушының қабылдауы мен оған әдеби талдау жасау бірлікте ұйымдастырылғаны жөн. Жоғарыда сөз болған «Күз» өлеңіне әдеби талдауды мына сұрақтармен жүргізуге болады. Сезім, қабылдауына байланысты сұрақтар жоғарыда берілген, сол бойынша әңгімелесіп алғаннан кейін, мына сұрақтар қойылады:

1. Неге «Күз» суреттері өздерің айтып жатқандай, «түсі суық сұр бұлт», «дымқыл тұман»... «жапырағына айырылған қурайлар» арқылы беріледі?

2. Қалай ойлайсың, «Күзді» сипаттау үшін, кедей өмірі неге суреттелінген?

3. Өлең неге жабырқақты көңіл күймен, ақынның көңілсіз үнімен жазылған? Осы арқылы өлеңдегі ақын мақсатын, ойын ашып бере аласың ба?

Кей жағдайларда оқушы әсері, сезім-күйін байқау сұрақтары мен талдау сұрақтары ұптастырылып беріледі (жоғарыда екеуінің бөлек құрастырылған үлгісі берілді). Бірақ мақсат – біреу. Екі сұрақ бір-бірінен туындап, бір-бірін толықтырып отыр. Оқытудың ілеспелі (последовательность), жүйелік принциптері әдеби шығармаларды оқу, талдауға ерекше орын алады. Мысал ретінде осы 5-сыныптағы Ә.Сәрсенбаевтың «Алтын күз» өлеңін талдау сұрақ-тапсырмаларының үлгісін берейік (оқушы сезімі байқау, әрі талдау мәселелері бірге қарастырылып отыр).

1. Күзді сипаттайтын бейнелі сөздер, сөз тіркестеріне назар аударыңдар. Абайдың «Күз» өлеңіндегі бейнелі сөздері мен Әбу ақынның күзді суреттейтін сөздері мына үлгіде теріп жазыңдар:

Абай

Әбу

1. Сұр бұлт, түсі суық... Алтын күз, сұрғылт
2. Адамдар, жан-жануарлар іс-әрекетін де салдыстырыңдар: тартқан, жасыл барқыт...

Абай

Әбу

«Жастар күмес, «Байлықтың жасаушы-
жүгірмес, сы мен еңбекші»,
бала шулай...» «Майға бөгіп өрісте мал»

Ескерту: Талдау осы үлгіде жүргізіледі, өздері толтырады.

3. Екі өлеңдегі екі ақынның көңіл күйін, сондай-ақ өз көңіл күйіңді де саралап көр.
Мына үлгіні басшылыққа ал:

Ақындар	Ақын көңіл күйі	Өлеңдегі адамдар көңіл күйі	Өз көңіл күйің
1. Абай	Көңілсіз, жабырқақты кедейлерге жаны ашиды.	Тіршілік иесінің бәрі бүрсең қағып, пана іздейді, сұрықсыз, көңілсіз күйде.	Жаның ашиды, көрілерді аялысың, өзің де тоғандай әсер аласың.
2. Әбу	Көңілді, шаттық, қуаныш, мақтаныш бар.	Адамдардың бәрі де бақытты, қуанышты.	Көңіл күйің көтеріңкі, алтын күздің ішінде сайран салғандай, сен де тойынғандай боласың.

Ескерту: Бұл сұрақтардың бәрін жауапты жазбаша беру міндетті түрде емес, үлгісін көрсете отырып, ауызша жүргізуге де болады.

Оқушының көркем туындыны қабылдауын, талдауын, пікірін айта білу дағдыларын дамытуда қосымша материал пайдаланудың маңызы зор. Мысалы, М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін оқуға беру алдында Джек Лондон-

ның „Ақазуы“ туралы әңгіме қозғау, немесе XI сыныпта жазушының алғашқы әңгімелерін оқуға ұсыну аясында Т.Жұртбаевтың „Бесіңді түзе“ портрет-эссесіндегі материалдарды (яғни „Қорансыздың күні“, „Оқуған азамат“ әңгімелерінің өмір шыңдығынан алынғандығы) қосымша оқуға беру, ол туралы арнайы әңгіме қозғаудың маңызы ерекше. Сын-зерттеу еңбектерінен көркем туынды туралы жақсы пікірлерді оқып беріп (көрнекілік ретінде жазып қоюға болады, немесе оқуға берілмей отырған шығарманы күйтабақтан тыңдату, бар болса) немесе ол туралы салыптан сурет, иллюстрациялармен таныстыру да тиімді болмақ. Бұлардың барлығы оқушылардың сезіміне әсер етіп, ой тугызды, оқушы сезіміне әсер етіп, көркем туындыны қабылдау процесіне, сөз жоқ, игі ықпал етеді. Сондай-ақ қарама-қарсы пікірлер, не эпизодтарды, оқиғаларды да сәтті пайдалана білудің тиімділігі бар. Мысалы „Абай жолы“ эпопеясындағы әйелдер бейнесін оқу, талдау барысында осындай тәсілдерді көп пайдалануға болады. Бөжей бейнесіне талдау жасау барысында оқушыларға оның да рулық-патриархалдық қоғамның бір өкілі екенін дәлелдеу үшін, сол туралы оқушыларға ой салу мақсатында Бөжейге қатысты Абайдың бірнеше пікірін мысалға келтірген дұрыс.

1. „Бөжейді іштей жоқтап, оған іштей тілектес болып жүрген Абай оны халық ұлы деп жоқтай ма, әлде екіесінен жапа шегуші деп қана жоқтай ма? — деген оқушыны ойлантатын сұрақ-жауапқа жетелеу үшін, Бөжейдің Кәмшат өлімі туралы мына сөзін мысалға келтіруге болады. „Сыныққа сылтау таба алмай отырған Құнанбай ғой. Қаршадай қыз өлді деп сауын айтып, ас беруші ме ем? Тіпті берсем де, басым сырқаттан арылар ма еді? Кінәләсе, күш тілесін енді менен. Бірақ тек әлі жетсе алып көрсін! — деп, Бөжей бір-ақ томырылды“. (Эпопеядан үзінді. 1-кітап.) Құнанбайдың Кәмшат жайын естіп-біліп, Абай наразылығына байланысты айтпаған: „Менің балам адамзат шаласы емес, өштекен қасқырдың күшіңдей көрінгені ғой. Көрге біте кететін жаулық десеңші мынаны, аузына осы тірі жүрген ұрпағымнан қайсысы түссе ые, шайнап тастағаны, көзге шұқыл, жоқ епкелі тұр ғой мынау. Жалғыз-ақ тәуекел тостым, күштіім арттым“, — деген сөздері мен Ұлжанның Бөжей туралы мына пікірлерін қатар алып қарастыру — тиімді тәсіл. Қарқаралыға атта-

нып бара жатқан Абайға анасы былай дейді: „Балам, үлкендер бірде тату, бірде араз бола беретін...“ „Күндестің күлі күндес“ дегендей, сен білмей-ақ қой. Бөжейді көрген жерде сәлеміңді түзу бер. Кім тентек, кім мақұл, қайдан білдің? Әкең дүшпін десе, сен әділ бол“. Немесе, әйелдер бейнесін оқу барысында: „Қалай ойлайсыңдар, Ұлжан бақытты ана ма?“ деген сұрақ қоя отырып, оның да феодалдық қоғамдағы әйелдер теңсіздігін басынан мол кешкен әйел екендігін дәлелдеу мақсатында әрі оқушының ол туралы ойына қозғау салу үшін Ұлжанның өз сөздерін мысалға алуға болады. Мысалы, 1-кітапта сақпақ таласқан Смағула ара түсіп, шайтыға келген Айғызды Абай жаратпай, сол жайында апасына тіл қатқанда, Ұлжан: „Балам-ай, күндестің аты — күндес те! Қу жараны жалап жазған боламыз да. Әйтпесе, менің де қай сырғымды біліпсің!“ — дейді. „Тайғақта“ бөлімінде қажыға аттанып бара жатқан Құнанбаймен қолтаса отырып, оған деген өкпе-назын жасырып қалады. Ол эпопеяда былай беріледі: „Мырза, мынадай сапарыңа кіна түгіл, нас ертсем, оным білеместік болар еді. Әйел еркекке ене бауырындағы құлындай жарасып жүріп те, не шеттеп, тайталасып жүріп те сүйеніп өседі. Ерден әйел жамандық та алады, қасиет те алады. Мінім болсын, өзгем болсын, бір жағы өзіңнен еді, ұзақ дәурен кешіп келіп, бүтін сен ырзалық, айтып аттансан болады. Сенімен енді кеп кінәласам ба, мырза!“ — дейді. Ұзақ өмірде күйеуінен кешкен көп реніші есінде тұрса да, ашыады. „Ділде қандай кейіпкер, ол туралы пікірің?“ — деген сұраққа оқушылар бірден оның кемшіліктерін теріп ала жөнеліп, „ұнамсыз“ топқа жатқызады. Сол кезде мұғалім Әбіштің анасы Ділдә туралы мына бір ойын кітаптан оқып, оқушыларды жауапқа жетелегені дұрыс болып табылады. Петербордан келген Әбіш қайтыс болған әжесі Ұлжанға құран оқыта барады. Сол кезде Ділдә ананы жоқтап, ұзақ жыйады. „Ділдің зарына Әбіштей сезімтал бала үшін, өмірдің көп реніші, күйінші де танылады. Ол әділетсіз тірлікте үнемі жаңықсыз жапа шеккен жандай көрінеді!“ — дейді автор (156-бет, III кітап). Міне, осындай бір-біріне кереғар оқиғалардан мысалдар ала отырып, оқушы ойына қозғау салып, дұрыс бағыт беруге болады. Осындай жұмыстардан кейін оқушының Ділдә туралы бір жақты пікірі өзгеріп, оны „ұнамсыз“ бейне деп қатал айыптағаннан гөрі, Ділдәнің сол „ұнамсыздығына“ кінәлы — өз ортасы,

қалыңмал, бас бостандықтың жоқтығы екендігін аңғарады. Оқушылардың оқырман ретіндегі пікірін, ойын айта білуге жетелеудің жолы көп, оны жоғарыда да ескерттік. Сондай тиімді жолдардың бірі – көркем туынды туралы бірнеше ғалымдар пікірін қатар қоя отырып, ойландыру. Абайдың табиғат лирикасы туралы (Х сынып), М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншіалиев т.б. ғалымдар пікірін келтіріп: “Осы пікірдің қайсысы өзіңе ерекше ұнады, қайсысы бағалы деп ойлайсың?!... деген сұрақ қоя отырып, оқушылардың ойлау белсенділіктеріне әсер етудің тиімділігі бар. Бұл жұмысты мына үлгіде жүргізуге болады (жазбаша да, ауызша да, мұғалім қалауы бойынша):

М.Әуезов, “Абай Құнанбаев”	Қ.Жұмалиев, “XIII-XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті” (Абай бөлімі)	Х.Сүйіншіалиев, “Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңі” (Абай бөлімі)	Кімнің пікірін, қай пікірі ерекше ұнайды?	Өз пікірін туралы сөз қозға
----------------------------	---	--	---	-----------------------------

Ескерту: Ғалымдар пікірін мұғалім өзі оқып береді немесе жазып, алдарына тастайды. Қалаған екі бағанды оқушы өзі толтырады (не ауызша, не жазбаша, мұғалім қалауы бойынша).

Осындай тәсілдер оқушылардың көркем туындыны қабылдау, түсіну, талдау қабілеттерін дамытады. Әсіресе, өзіндік ойы, пікірін жетілдіруде де өте тиімді болып келеді. Көркем шығарманы талдау жолдары, ең алдымен сол шығарманың өзіндік ерекшелігіне, мұғалімнің алдына қойған оқу, тәрбие мақсатына, оқушылардың ой өрісі, таламы, білік-дағдысы, біліміне байланысты болып келеді. Оқушылардың өзіндік қабылдауы, пікірлерін бір арнаға бұрады, оны ғылыми негізге икемдеуге талдаудың, әрі сол талдаудың тиімді жолдарын ізденудің маңызы ерекше. Әдеби талдау суреткердің сол көркем шығарма негізіндегі идеяның проблематикасынан, көтерген мәселесінен туындауы керек. Мысалы, Абайдың табиғат лирикаларына жазған өлеңдері көп. Барлығында да бір мәселе – табиғат, адам тіршілігі, немесе ұлы жазушы М.О.Әуезовтің “Еңлік – Кебек”, “Қарағөз” трагедияларындағы басты мәселе – махаббат, жастар бостандығы, ескі әдет-салт құрсауы. Талдауды осы мәселелерді ашу айналасында жүргізе отырып, шығарманың басқа да компоненттеріне назар аударған жөн. Мысалы, “Абай жолы”

эпопеясындағы Айғыз ұнамсыз бейне деп талданады. Ал шындығында Айғыз көп тоқаладың – “жас иістің” бірі емес пе? Кей-кейде бауыршандағы Қамшатпен қарсыласқанына қарамай, Бөкей аулына жөнеліп жатқанда, “сұлу” да “айбынды”, кей-кейде Құнанбайды арқа тұта, тіпті Ұлжанды да Місе тұтпай кететін сол Айғыз жер бауырлап жатып қалмады ма?! Сондықтан Айғыздың ұнамсыз іс-әрекеттерінен ғана теріп талдап, осы эпизодтан аттап өтуге бола ма? Бұдан шығатын қорытынды – көркем шығарманы талдаудың аса маңызды, әрі құрделі процесс екендігінде. Талдау әрі жүйелі, әрі тұтас, көркем шығарманың барлық нәрі, дәнін аша алатындай, нанымды да ғылыми мазмұнда жүргізілуі керек. Әр нәрсенің басын шолу, тіл көркемдігін талдаймын деп, ұзақ туындылар (әсіресе, романдар) ішінен эпигит, теңеу іздетіру пайдалы ма, жоқ па, мұғалім соны ойластырғаны жөн. Талдау жұмысы ұзын-сонар ежіктеу, шығарманың әр бетінен, немесе әр жерінен үзіп-жұлып мысалдар келтіру емес, тұжырымды түрде, нақты сұрақтар арқылы, негізгі мәселелер айналасында тұтастай, әрі нақты мысалдармен дәлелдене отырып, жүргізілуі керек. Мектепте әдеби талдаудың үш жолы бұрыннан-ақ тәжірибеде кеңінен пайдаланып келеді. Олар: а) автор ізімен талдау, бұны тұтастай, толық талдау дейді; б) кейіпкерлерге талдау жасау және тақырыпты проблемалық талдау. Көпшілік мұғалімдер аралас талдауды (осы үш талдау элементі түйіскен) тиімді деп табады. Дегенмен, осы талдаулардың қайсысына сүйенеді, қайсысын тиімді деп табады, оны мұғалім шешеді. Мұғалім өзі талдағалы отырған көркем шығарма ерекшелігіне, көлеміне, жанрына, оқушыларына байланысты талдау түрлерін таңдап алады. Бір шығарманы автор ізімен талдаса, екінші шығарманы образды талдау түрімен жүргізеді. Немесе көлемді шығармаларға аралас талдауды қолдануы мүмкін. Талдаудың қай түрі болмасын, ол ең алдымен балаға қонымды, қиындық келтірмейтіндей дәрежеде жүргізілуі керек. Бұл жерде мұғалім даралап оқыту талаптарын ұмытпағаны жөн.

Автор ізімен талдау, оның негізгі мақсаттары

Бұл талдауда мұғалім көркем шығарма сюжеті, эпизодтары, автордың негізгі ойы, мазмұн мен форма

жүйесін сақтай отырып, талдауға ерекше назар аударады. Бірақ еске алатын бір мәселе, талдаудың бұл түрін түсіндірмелі оқуға айналдырып жіберуге болмайды. Мұғалім оқушыларын кейіпкер іс-әрекеті арқылы мінездеме жасатуға, оқиғалар арқылы шығарманың негізгі проблемаларын аңдатуға алып келуі керек. V-VII сыныптар оқушылары көркем туындының ең қызықты, ең шиеленісті оқиғаларына ерекше назар аударады. Автордың идеясына, шығармадағы көтерген негізгі мәселеге зер сала қоймайды, өйткені бұл жастағы оқушыларда оқиға құалаушылық басым болып келеді. Автор ізімен талдау бұл сыныптарда өте тиімді, себебі, балалар көркем туындының мазмұнымен таныса отырып, мұғалім көмегімен оның көтерген мәселесіне, автордың көзқарасына, кейіпкерлер іс-әрекеті мен туынды көркемдігіне бойлай бастайды. Мысалы, 7-сыныпта М.Әуезовтің „Көксерек“ әңгімесі беріледі. Сөз жоқ, оқушылар ең алдымен оның оқиға жөлісін қызықтайды. Әсіресе, бұл әңгіме ер балаларды ерекше елең еткізеді. Оларды Құрмаш пен Көксерек арасы қатты қызықтырады. Құрмаштың өлімі толқытады. Көксерекке деген ашу-ызалары өршиді. Ал әңгіме негізіндегі авторлық көзқарас, авторлық проблематика көмескі қалады. Әңгіме оқушылардың сезім күйі, эмоциясын жаулап алады да, оның негізіндегі басты мәселелер сонан қалтарысында қалып қояды. Адамдар әлемі мен қасқырлар әлемі қатар алынып, адамдардың сол қасқырлардан да қатал, тағы екенін көрсету — әңгіменің басты мәселесі. Көксеректі жауыздыққа итермелеген де, Құрмашқа ауыз салдырған да сол адамдардан көрген жәбір-жапасы. Бәлкім, қасқыр ілін бұзып, табиғат заңына қарсы келген адам тағылығы болар... Міне, бұл басты проблемаларды ұғыну үшін, әңгіменің алғашқы беттерін оқығаннан-ақ, балаларды оған жетелеп отыру керек. Басты оқиғаларды ашатын сұрақтармен қоса әңгіме идеясына да бірте-бірте жақындата түсетін сұрақтармен іздеген дұрыс. Бірінші бөлімді оқып болған соң, балалармен бірге отырып, оған „Қасқырлар мекені“, „Қасқырлар ойнағы“, „Сорлы қозы тағдыры“, немесе „Тағылар ұрпақ қамында“ деген ат қойып, мұғалім енді талдауды мына сұрақтармен жүргізеді:

- Қасқырлар тіршілігі қалай суреттелген?
- Арлан қасқыр мен қаншық қасқыр іс-әрекетін баянда.

— Тіршілік үшін күрес, сол жолдағы қатаалдық қалай берілген?

Шағын болса да әңгіме идеясын ашуда ерекше орын алатын II-бөлімге де ат қою керек. Балаларға көмек беру, әрі әңгіме идеясына жақындату мақсатында мұғалім бірнеше тақырып ұсынады. Мысалы, „Адамдар ойнағы“, „Адамдар тағылығы“, „Табиғатқа шабуыл“ т.с.с. Тақырыпты тыңдап алғаннан кейін, мынадай сұрақтар қойылады:

- Қасқырлар ұясын адамдар неге талқандады?
- Бөлтіріктерге істегендеріне қалай қарайсың?
- Адамдардың іс-әрекеті дұрыс па? Өзің оны қолдайсың ба?
- Бірінші бөлімдегі қасқырлар іс-әрекеті мен осы бөлімдегі адамдар іс-әрекетінде ұқсастық бар ма? Қайсысы қаталырақ?

III бөлімге мынадай тақырыптар ұсынылады: „Көксерек пен Құрмаш“, „Көксеректің ұрлығы“, „Адамдар және Көксерек“ т.с.с.

Талдау сұрақтары:

— Ауыл иттерінен Көксерек қандай зәбір көрді? Оның себебі не?

— Ауыл адамдары неге оны жек көрді, жазалады? Осы жазаға өзін қалай қарайсың?

— Неге Көксерек адамдар арасына үйреніп кете алмады?

IV бөлімге „Арлан“, „Айқас“, „Ұяласымен табысу“ т.с.с. ат қойылады.

Талдау сұрақтары:

— Көксеректің Құрмаш ықыласына мойынсұнбау себебі неде деп ойлайсың?

— Табиғатпен айқасын назар аудар.

— Көксерек Құрмаштан гөрі ақ қасқырмен неге тез бауырласты?

— Көксеректің ауылдан кету себебін ойла.

V бөлімге „Шабуыл“, „Қараадыр еліндегі мазасыздық“, „Қасқыр қашанда қасқыр“, т.с.с. тақырыптар беруге болады.

Талдау сұрақтары:

— Қос қасқырдың Қараадыр еліне істеген жауыздықтарын сарапта. Әсіресе, Көксерек қатаалдығы, тағылығын қалай түсіндірер едің?

— Қасқырлар іс-әрекеті, ойынына назар аудар... Табиғаттағы тағылар тіршілігі әңгімеде қалай берілген?

— Адамдар шабуылы, Көксеректің жалғыз қалуы.
VI бөлімге „Құтырған Көксерек“, „Тағы да шабуыл“, „Бітіспес өшпенділік“, „Жауыздық“, „Құрмаштың өлімі“ деген аттар қоюға болады.

Талдау сұрақтары:

— Көксеректің ауылға үздіксіз шабуылын әңгімеле.
— Құрмаш Көксерекке қалай тап болды?
— Мына бір сөздің мағынасын қалай түсінесің: „Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долылық бар, жойқындық бар еді. Тутаннан бергі барлық көресі осыдан — екі аяқтыдан дегендей, жығылып, домалап жатқан балаға тап берді“ (144-бет).

— Ауыл адамдары ала алмаған Көксеректі Аққасқанның жеңу себебі не? Қалай ойлайсың, жазушы осы арқылы не айтпақ болған?

— Өзің сонша бағып, мөлелеген Құрмашты танымай, Көксеректің жауыздық істеген себебін қалай түсіндірер едің? Жазушы ойы не?

Бұл сұрақтар әңгіме мазмұнын, әрі әңгіменің көтерген басты-басты проблемасын ашу мақсатында қойылады. Әңгіменің алғашқы бетінен-ақ жазушы көтерген мәселелерге оқушылар назарын осылай аударта отырып, қорытынды пікір, қорытынды талдауды мынандай сұрақтармен жүргізуге болады:

1. Жазушы әңгімені неге „Көксерек“ деп атаған? Жазушы ойын қалай түсіндірер едің?

2. Қалай ойлайсың, әңгіме негізіндегі басты ойды ашатын ең негізгі оқиғалар қайсы?

3. Әңгімедегі бас кейіпкерлер кімдер? Құрмаш па ауыл адамдары ма? Әлде Көксерек, Аққасқалар ма?

4. Көксеректі жауыздыққа, соншама өшпенділікке баулыған нәрсені не? Әлде табиғаттың қатаң заңы қасқырлар өлемінің тіршілік заңы солай ма?

Көркем туындыны образдар жүйесіне қарай талдау жолдары

Образдар жүйесіне талдау талдаудың мекте тәжірибесінде дәстүрге айналған өте көп тараған түрі болып табылады. V-VIII сыныптар оқушылары көркем туындыдағы бас кейіпкерлерге толық талдау жасай алмас да, олардың іс-әрекеттерін назардан тыс қалдыра алмайды. Мысалы, „Бақтығұл Жарасбайдың тілін алмауы ке-

рек еді“, „Ұрлыққа барғаны дұрыс емес“ немесе „Хамит бандыны байқау керек еді, ағалданып жүріп, қолға түсе жаздады“ дегендей, кейіпкердің ұнаған, ұнамаған іс-әрекеттеріне назар аударады. Образды талдау олардың осындай эмоциялық қабылдауларын бір арнаға, жүйеге бұрады. Автордың идеялық проблематикасы, көркем шығарма негізіндегі терең ойы көбіне осы кейіпкерлер іс-әрекеті арқылы берілетінін түсіндіреді. Дегенмен, образдық талдауда тәжірибеде кемшіліктер де орын алып отыр. Кейіпкерді ұнамсыз, ұнамды (жағымды, жағымсыз деп те жүрміз) топтарға бөліп талдау оншалықты тиімді емес. Мысалы (жоғарыда сөз еттік), „Абай жолындағы“ Құнанбайды алайықшы. Ол — ұнамсыз тип. Бірақ талдау кезінде Құнанбайдың жағымсыз іс-әрекетін үнемі тере беру дұрыс па? Оның ұстамдылығы, ақылы, керек десеңіз, қайсарлығы туралы неге дұрыс пікір айтпасқа? Эпосыда Құнанбай жан-жақты суреттелінеді, оны ұмытуға бола ма? Немесе, Бөкейді алайық, балалар оны көбіне ұнамдылар қатарына қосады, дәлел ретінде Құнанбайлардан көрген зәбірін, Абайдың оны іш тартатынын, Ұлжанның „жақсының көзі“ деп есептейтінін мысалға келтіреді. Ал шынында сол Бөкей күллі халық үшін, не өнер-білім үшін атқа мініп жүр ме?.. Құнанбай айтқандай, „аяқтағы сута ағып өлетін“ іс-қылқықтың да адамы емес пе? Сәби Қамшатты күтімсіздікпен өлтіртуде оның кінәсы жоқ па? Сондай-ақ Дідае, Айғыздарды да оқушылар бірден ұнамсыздарға қосады. Ал тереңірек қарастырсақ, осы екі әйелде заман трагедиясы, заман әділетсіздігі, әйел халқына деген сахараның қатал заңының қарғыс таңбасы жатыр емес пе? Екеуі де қандай өр, қандай кеуделі, „текті“ жерден шықса да, көп әйелдің, көп күнәстің бірі емес пе? Бұдан шығатын қорытынды: кейіпкерлерді „ұнамды“, „ұнамсыз“ деп, бөліп тастап, талдамай, кейіпкерлердің бүкіл бітім-болмысын тұтастай қарастырып, әділ баға бере білу керек.

Ең бастысы, авторлық көзқарас шығарма негізіндегі басты проблема — образдық талдауда ерекше назарға алатын мәселелер болып табылады. Мысалы, Құнанбай бейнесі арқылы автор XIX ғасырдың II жартысындағы феодалдық қоғамды, оның бас екілін сомдайды. Бұл образды жасаудағы автор мақсаты да сол. Құнанбай іс-әрекеттері, оның әр түрлі қылықтары сол қоғам сипаты дәрежесінде көрсетіледі. Олай болса, талдауда осы мәселелер еске алынуы керек. Образдық талдау жүйесінде

де мұғалім көркем шығарманы тұтастай қарастырып, оның барлық компоненттерін (тақырып, идеясы, образдар жүйесі, идеялық-эстетикалық табысын) бірікте ал отырып, талдауды басшылыққа алады. Бірақ соның барлығы образдар жүйесін талдау арқылы жүзеге асады. Мысалы, XI сыныпта М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясын образдық талдау жүйесі төмендегідей болып келеді:

1-с а б а қ. „Абай жолы“ эпопеясының жазылу тарихы, „Абай жолы“ деп аталу себебі. Эпопея туралы әдеби-теориялық түсінік.

2-с а б а қ. „Шыңға шыққан жас шынар“. II кітаптар бойынша Абай бейнесі. Абай және феодалдық қоғам. Феодалдық қоғаммен бетпе-бет. Сахарада, оның қатал заңымен күрес отырып, көктеп келе жатқан прогрестің көрінуі.

3-с а б а қ. „Атаның емес, Адам ұлымын!“ III-IV кітаптар бойынша Абай бейнесі. Абай, халық және феодалдық қоғам. Абай жолы — халық жолы, халыққа қызмет істейтін жол. Ол жол — адалдық, имандылық, өнер-білім, жаңалық, бостандық, гуманизм жолы. Абай бейнесін жасаудағы жазушының идеялық, эстетикалық табысы.

4-с а б а қ. „Адамның емес, Ата ұлдары“. Құнанбайлар әлемі. Феодалдық қоғам — Абай және Құнанбайлар. Әкелер мен балалар проблемасы. Құнанбай және XIX ғ. II жартысындағы феодалдық қоғам, оның басты өкілі Құнанбай бейнесімен қоса, Оразбай, Төкежан, Майба сарлардағы сөз ету. Бір Құнанбай емес, оның тобын, әлемін сөз ету, оларды Абай айналасында қарастыру. Құнанбайлар әлемін жасаудағы жазушы шеберлігі, табысы.

5-с а б а қ. „Атасыңаң қорлығы қосқаңдар“. Феодалдық қоғам, Абай және Дәркембайлар...

а) Кедей жатақ көсемдері: Дәркембай, Дәндібайлар.
ә) Бай есігіндегі құл-құтан, малшы-жалшылар: Иса Байтұяқтар.

б) Дала қырандары: Базаралы, Балағаздар.

в) Қала кедейлері — ер жігіттер: Сейіт, Сейілдер. Абай және халық. Кедейлер бейнесі арқылы жазушының халық бейнесін жасауы, халық тұрмысын көрсетуі. Абай — демократ.

6-с а б а қ. „Көзімнің қарасы“. Феодалдық қоғам және әйелдер.

а) „Қарашығым — қоңыр қозым“. Абайдың аналары Зере мен Ұлжан.

ә) „Айттым сәлем, Қаламқас“. Абайдың сүйіктілері: Төтжан, Әйгерім бейнесі.

б) „Серпім сол, сенсіз өмір маған жоқ...“ Мәкен, Мағрипа, Еркежаңдар...

в) „Қапастағы еркелер“... Салтанат, Еркежаңдар.

г) „Жолыңа жаным құрбан“... Керімбала, Үмтейлер.

д) „Күндейтің оты да күндес“. Ділаз, Айғыздар.

ж) „...Кедейін сендей жарылқаған байбіше көрсем, көзім шықсын...“ Қаражан, Мәнікелер.

Әйелдер бейнесі арқылы гуманист Абайдың көрінуі. Эпопеяда әйелдер теңсіздіктің берілуі. Аналар мен балалар проблемасы. Әйелдер бейнесін берудегі жазушының идеялық, эстетикалық нысанасы, көркем тілі.

7-с а б а қ. „... Гүлдерім, дәндерімнен ұрпақ, нәсіл қонар ма?“

Абай, феодалдық қоғам және жас қауым.

а) „... Бақыттың осы балам...“ Әбіш, Мағауия бейнесі.

ә) „Жаңа дәуірдің жаңа жыршысы...“ Шұбарлар әлемі.

Жастар бейнесі арқылы жазушы сахараға Абай сепкен өнер-білім, гуманизм ұрығының көктей өсіп келе жатқандығын, Абай ақындығының үлгісін, тәрбиелі шәкірттерінің пайда бола бастауын, кең сахарада болашақ бақытты заман ұрпағының кең қанат жайып, жайқалып келе жатқанын көрсетеді. Абай — аға, ұстаз, жастар қамқоры, тәрбиешісі.

8-с а б а қ. „Өмірге көзімді ашқан“... Абайдың орыс достары: Михайлов, Павловтар бейнесі. Абай — интернационалист. Абайдың орыс достары — қазақ халқының да достары. Мәдениетті, білімді, ізгі ниетті достар. Олардың бойында орыс халқының ең тамаша деген мінез-құлық, қасиеттерінің жинақталуы.

Әдеби шығармаларды проблемалық талдау жолдары

Тәжірибеде кеңінен тараған, әрі тиімділігімен, нәтижелілігімен көпшілік ұстаздар еңбегіне мол кірген талдаудың түрі — проблемалық талдау. Проблемалық талдау оқушылардың танымын арттыру, ойлау белсенділігін жетілдіруде үлкен рөл атқарады және өзіндік ізденістеріне мол мүмкіндік ашады, әрі дәмге оқытудың негізгі бір жолы ретінде де пайдалы болып келеді. Проблемалық талдау сол көркем шығарма негізіндегі проблеманы дәл тауып, нақты проблемалық сұрақтар әзірлеуді талап

етеді. Ол үшін проблемалық жағдаят тууы керек. Кез келген „Неге?“ деген сұрақтарды проблемалық сұрақтармен патастыру мектеп тәжірибесінде кездесіп жатады. Пробемалық сұрақ негізінде оқушыға „бейтаныс“, шешуді керек ететін мәселе, проблема болады. Пробемалық жағдаят проблемалық сұрақтар, сол көркем туынды негізінде жатқан, көркем туынды көтерген проблемалар арқылы туындайды. Мысалы, жай сұрақтар мен проблемалық сұрақтар арасындағы айырмашылықты төмендегі баған арқылы көруге болады (М.Әуезов „Қараш-қараш оқитасы“, Бақтығұл бейнесі бойынша).

Жай сұрақтар:

Пробемалық сипаттағы сұрақтар:

1. Бақтығұл қандай кейіпкер? Ол неге Жарасбайды барып паналайды? Осы іс-әрекеті дұрыс па?
2. Бақтығұл Жарасбайды неге өлтіреді?
3. Ұрлыққа, барымтаға бару себебін түсіндіріңдер. Оны мұндай әрекетке кім жұмсайды?
4. Бақтығұлдың іс-әрекетін түсіндіріңдер. Ұрлық жасауы, кісі өлтіруі дұрыс па?
5. Бақтығұлдың Сәлменнен кетіп, Жарасбайдан паналауы дұрыс па?
6. Бақтығұл арқылы жазушы не айтпақ болған? Ол Бақтығұлды жақтай ма, жоқ па?

1. Қалай ойлайсыңдар, Бақтығұл кім? Ол Сәлменмен Жарасбайдың „құрбаны“ ма, әлде кек алушы құрескер ме? Немесе қорғансыз сорлы ма?
2. Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруінде қылмыстық іс-әрекет бар ма?
3. Жаратылысында ары таза Бақтығұл соншама азғынап, ұрлық жолын неге түседі? Кінәлы кім?
4. Бақтығұлдың іс-әрекеті, мақсатты саналы іс-әрекет пе, әлде кектек өш алудан туған іс-әрекет пе?
5. Қалай ойлайсыңдар, Бақтығұлдың ең басты қателігі, адасуы деп, не айтар едіңдер?
6. Бақтығұл бейнесінің негізінде жатқан проблем туралы не айтар едің? Автордың оған көзқарасы туралы қандай ойдасың?

„Пробемалық сұрақтар қызықты, әрі әдеби айтыс туғызатындай дәрежеде қойылады. Сондай-ақ бұл сұрақтардың басты ерекшелігі — олар бір ғана шектеулі мәселеге құрымай, көркем туындының кеңірек, тереңірек қамтитын мазмұнда құрастырылады. Пробемалық сұрақ қоямын деп, „қолдан“ проблема жасаудың түк те керекі жоқ. Тағы да қайталап айтамын, проблемалық сұрақтар көркем туынды негізінде жатқан, шешуді талап ететін проблема айналасын қамтиды. Мысалы, жоғарыдағы екі баған бойынша сұрақтар мазмұнына назар аударсақ, бірінші графадағы сұрақтарда проблемадан гөрі, басы ашық мәселелер қамтылған, сұрақ та солай қойылған. „Бақтығұл қандай кейіпкер?“ деген дәстүрлі сұраққа олар дәстүрлі жауап береді. Яғни „ұнамды, не ұнамсыз“ дегендей, ары қарай түсінік береді. Ал „Бақтығұл кім, құрбан ба, кек алушы ма?“ деген сұрақ түбінде оқушыға, „бейтаныс“ шешуді керек ететін мәселе жатыр. Бұл сұраққа „иә“ немесе „жоқ“ деп, жауап бере салу мүмкін емес. Сұрақ жазушының осы бейнені жасаудағы мақсаты, соның негізінде жатқан проблеманы қамтып тұр. Бақтығұл арқылы жазушы қорғансыздар проблемасын көтереді. Қорғансыз күйін түсінген Бақтығұл қорған іздеп, Жарасбайды паналайды, ол жолда қатты адасады. Ары да, қолы да таза Бақтығұл белшесінен қылмысқа батады. Тәні де, жаны да сау, еңбекқор Бақтығұл Сәлмен, Жарасбай сияқты дала жауыздарының құрбанына айналғанымен, әңгіменің аяғында ол құрсауды тас-талқан етеді. Ары, ұяты, кегі оянған Бақтығұл өзіне сонша қиянат жасаған, сезімі, сенімін алдаған Жарасбайға өлім үкімін шығарады. Ез, қор құрбан емес, жаулары күшін талпағанымен, ары, жанын толық талтай алмағандарын ісімен көрсетеді. Сөйтіп, Бақтығұл екі жүзді, іші тар, сатқын, мал соңында мал болып кеткен жауызға өз қолымен үкім шығарады. Екінші бағандағы қай сұрақ болмасын, оның негізінде „Шешуді“ тілеп жатқан (айтуды, мазмұндауды емес) проблема бар. Айтыс туғызатын сұрақтардың барлығын немесе оқушыларды ойландыруға, іздендіруге негізделген сұрақтардың барлығын проблемалық сұрақтар деу де қате. Мысалы, М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясындағы әйелдер бейнесін өту барысында: „Салтанат қандай кейіпкер?“, „Абаймен екеуінің ара-қатынасында достық басым ба, махаббат басым ба?“ деген мазмұндағы сұрақтар — оқушыларды ойландыратын, іздендіретін, әрі

айтыс та тудыратын сұрақтар. Дегенмен, бұл сұрақ проблема жоқ. Оның себебі, эпоеяда Салтанат пен Абайдың таза достығы шықп жазылған, айқын айтылған. Көркем туындының проблемалық талдау ең алдымен оқушылар алдында проблемалық жағдаят (ситуация) тудырып, арқылы жүзеге асады. Ал проблемалық жағдаят деген не? Проблемалық жағдаят деген – шешуді талап ететін іздендіретін, ойландыратын күрделі жағдайдың тууы. Оқушылардың ойлауына, ізденуіне ғана әсер етпейді, оларды болжам жасауға, өздерінің қорытынды жасауға да жетектейді. Проблемалық жағдаятты түгінзу бар да, оны шешуде, болжам жасауға жетелеу тағы бар. Мысалы, “Абай жолы” эпопеясын оқыту барысында оқушылар алдында эпопея көтерген “Әкелер мен балалар”, “Аналар мен балалар” проблемалары бойынша проблемалық жағдаят туады. Мұғалім жағдаятты шешуге жетелеу үшін, мынадай жұмыстар жүргізеді (салыстырмалы жұмыс):

Абай – Құнанбай (Әмір – Үмітей оқиғасына байланысты

Абай:

Құнанбай:

Тоқта! Өлтіртпеймін! Арам! Шық, жоң
Аузыңда ала, шенгеліңде қан. көзімнен, азғын! Аздырарсың
Тағы қан! Бұларды шарғат та сен бе! Аздырарсың! Сенек
қосады. Бір кезек, сол шарғат бәрі сенен!
жолы деп, бір нақақ қан төгіп
ек..

Болсын солай! Менімен! Ә-ә, солай дедің бе, жетім
Неге, әлемейсің тығышпен? Қызарып атқп
сен! Заман сенікі емес, менікі! тапда, мынау зауал тапда.
Нең бар? Айттым аталық қарғысымдан-
(III кітап, 609-бет)

Абай – Әбіш (екеуінің әңгімесінен)

Әбіш:

Абай:

Нәтигі, өзіңіз білесіз, поли-
техникалық институт еді, өзге
оқушы, осыны тамам етіп алып,
ескермекпін. “Баламды медресе-
ге біа” деп бердім. Қызмет
қылын, шен алысн деп бер-
медім” дегеніңіз есімде, аға (III
кітап, 50-бет)

Ғылымиың жаманы жа
Халқыңа басың болар там
соңына түссен, офицер бол
жүріп жетесің бе, бәрібір. Қ
тұңғысына барсаң да, елің
мұңы мен мұқтажы мың б
пан. (III кітап, 151-бет)

Ескерту: Бұл мәселелер карточка-көмек ретінде жазы-
лып беріледі. Басқа мысалдарды оқушылар осы үлгіге қарай
сұрып, өздері іздестіреді. Проблемалық жағдаятты шешкізу
үшін, мұғалім эпопеядан нақты мысалдар алып, жазушының
Абай мен Құнанбай арасы арқылы не айтқаны болғанын, со-
ндай-ақ Әбіш – Абай арасы арқылы қандай проблема көтер-
генін аңғартуға жетелейді. Бірінші мысалда бетпе-бет келіп
тұрған әке мен бала – мүлде бір-біріне қарама-қарсы адамдар.
Олар жай әке мен бала емес. Екі заманның, ескі мен жаңаның
бетпе-бет келуі, солардың қарама-қарсы келуі. “Заман сенікі
емес, менікі”. “Неге әлемейсің сен, тығышпен” – дейді бала.
Бұл – жаңа заманның, жаңа ұрпақтың ескі заманға айтқан
үкімі. Екінші мысалдағы әке мен бала мүлде бөлек. Екеуі де ха-
лық қамын ойлаған, бір-бірін түсінетін, мақсаты, болашағы бір,
халық адамдары. Осы мәселенің барлығын, яғни оқушы алдын-
да тұрған жағдаятты шешу үшін, ойлы сұрақтар қоя отырып,
жетелеу керек.

Жетелеу сұрақтары:

1. 1-бағандағы Абай – Құнанбай диалогтеріне назар аударыңдар. Қалай ойлайсыңдар, Абай сөзі әкеге ашу-ланғаны, баланың беттен алуы ғана ма?
2. Құнанбай сөзі ше! “Аздырарсың, сен бе! Аздырарсың!” – деген сөз мәніне назар аудару. Осы сөз өкенің балаға ашудан ғана туған сөзі ме?
3. 2-бағандағы Абай – Әбіш диалогінің мәніне ой салыңдар. Абай – Құнанбай диалогімен салыстырыңдар.
4. Жазушы Абай – Әбіш, Құнанбай – Абай арқылы қандай мәселе көтерген деп ойлайсыңдар? Проблема-лық жағдаяттарды шешуде қарама-қарсы қайшылықты мәселелерді салыстыру, қатар қою, сондай-ақ тың, қосымша деректерді алдырына жайып салу, әр түрлі пікірлерді мысалға келтіру сияқты тәсілдердің маңызы зор. Мәуезовтің алғашқы әңгімелерінің проблемалық талдау арқылы қысқаша үлгісі. Мұғалім сұрыптауы бойынша, талдауға “Қорғансыздың күні”, “Жетім”, “Оқыған азаматты” алуға болады. Үшеуінде де бір проблема, яғни қорғансыздық проблемасы бар. Проблемалық жағдаят мына мәселе айналасында туады: М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерінің негізгі проблематикасы Жазушының идея-лық-эстетикалық табысы. Жазушы қорғансыздарды қалай қорғайды?

ә) “Қорғансыздың күні” әңгімесі. Проблемалық сипаттағы талдау сұрақтары:

1. Қалай ойлайсыңдар, әңгіме аты неге „Қорғансыздың күні“ деп аталады? Әңгімедегі қорғансыздар кімдер? 2. Пейзаж, портрет, суреттеулердің әңгіме идеясы ашуға маңызы бар ма? Әсіресе, осы әңгімедегі „бораңның“ орны қандай? (Әңгіме басындағы ақ түтек бора әңгіме соңында басылған, күн шайдай ашылған.)

3. Жазушы бас кейіпкерінің тағдырын дұрыс шешке бе? Ол шешімге қосылсаң ба?

4. Қабірді құшақтай өліп қалған Ғазизаны сипаттайтын жерді оқы. „Мен тазамын, менде жазық жоқ!“ дегендей болып жатқан Ғазиза арқылы жазуш оқырманға қандай ой тастайды? Әңгіме идеясын ашу эпизодтың маңызы қандай?

5. Жазушы қорғансыздарына қалай қарайды, оларды қорғай ма, әлде кінәлай ма?

ә) „Оқыған азамат“ әңгімесі;

1. Әңгіме неге „Оқыған азамат“ деп аталған? Әр оның тырнақшаға алынған себебі не?

2. Әңгіме негізіндегі авторлық идея, проблеманы қалай түсінесің? Әңгімедегі „оқыған азаматтар“ кімдер? Олардың бір-бірінен айырмашылығы неде?

3. Осы әңгімеде қорғансыздар проблемасы бар ма? Бар болса, олардың тағдыры қалай шешіледі? О шешімге қосылсаң ба?

4. Қалай ойлайсыңдар, қоғамға, өмірге қайсы қауіпті, „Қорғансыздың күніндегі“ Ақан мен Қалтай ма, әлде осы әңгімедегі „оқығандар“ – Жұмағұл, Ақтай Қадиналар ма?

5. Екі әңгімедегі шынайы бейшара, сорлы қорғансыздар кімдер? Ғазиза мен кемпір ме, Әлде Ақан мен Қалтай, Жұмағұлдар ма?

6. Жазушы осы сұрақтарға қалай жауап берген? Се не айтпақ едің?

б) „Жетім“ әңгімесі.

1. Әңгіменің алғашқы әңгімелермен үндестігі бар ма? Қандай мәселе көтерілген?

2. Бұл әңгімедегі қорғансыз, панасыз кім?

3. Оның тағдыры қалай шешіледі?

4. Жауыздық, қатаалдық жеңіске жетеді, нәзікті, мейірімділік, мөддір жастық, ар-ұят табанға тапалады ана жүрегі қан жұтады. Жетім жер жастанады. Осыны ма ауыр трагедияны көрсетуде автор нені мақсат еткен?

5. Ол трагедиялардың негізгі көзі, бастауы, себебі не де жатыр?

6. Жазушы осы сұрақтарға қалай жауап берген?

Проблемалық талдауда мұғалім оқушыларға шығармашылық жұмыстар істетеді, шағын пікірталас, танымдық-іздендірілу, зерттеу бағытындағы талпынмаларды орындайды, қорыта айтқанда, білім берудің тиімді әдістерінің бәрін де пайдаланады. Бұдан шығатын қорытынды: біз сөз ететін талдау түрлерін мүлде бір-бірінен ажыратып тастауға болмайды. Кей жағдайда ол талдаулар араласып та жатады. Енді проблемалап оқуға негізделген бір сабақтың үлгісін берейік. (Осы еңбек авторының іс-тәжірибесінен.)

„Абай жолындағы“

Абай бейнесін проблемалап оқыту

Тек ТМД елдерінде ғана емес, құдіреті мен маңызын бүкіл дүние жүзі мойындаған „Абай жолы“ эпопеясын бағдарламада көрсетілген санаулы сағат ішінде оқушы жүрегіне өзінің ұшқындай бийі, құндылығы, кереметімен тұтас жеткізе білудің қаншалықты күрделі де қиын екені – мектеп мұғалімдеріне мәлім мәселе.

Абай арқылы жазушы XIX ғасырдың II жартысында, яғни елу жыл ішіндегі бүкіл қазақ қоғамының ұлы картинасын жасаған. Ол арқылы қазақ даласындағы демократиялық, прогрессивтік, гуманистік ой ағымдарды, ескі мен жаңаның күресін, қазақ даласы үшін жаңа кезең басталар алдындағы, яғни ояну кезеңін шынайы тұрғыда көрсете білген. Сол себептен де Абай бейнесін талдауды тек жеке-дара алып қарастырмай, бір жүйеде алып қарастырыған жөн. Абай бейнесін талдауға 2 сағат уақыт бердік. Бірінші сағатта 1-2 томдағы – Абай өміріне алына, екінші сағатта 3-4 томдағы Абай бейнесін талдады. Оқушылар бірінші сағаттағы Абай бейнесіне „Тасқа шыққан шынар“ атты эпиграф алса, ал екінші сағаттағы Абай бейнесіне „Жайқалған бәйтерек“ атты эпиграф алды.

Абай бейнесін талдау алдында оқушылар „Абай бейнесінен алған әсерім“ атты шағын шығарма жазды. Проблемалап оқытуда мұндай жұмыстардың тек оқушы ғана емес, мұғалім үшін де практикалық маңызы ерекше мол деп ойлаймыз.

Себебі, мұғалім алдын ала талқыланғалы отырған тақырыпты оқушылардың қай деңгейде меңгере білге-

нінен хабардар болады, жаңа сабақта қандай мәселелерге ерекше көңіл бөлу керек екенін анықтайды, оқушылар алдарында тұрған проблемалы жағдаяттарды шешуге, қорытынды жасауға, олардың қай дәрежеде дайын екеніне талдау жасай біледі. Тіпті мұндай тапсырмалар сабақта мұғалімдердің әдіс-тәсілдері де ұтымды түрде таңдай білуіне, оларды тиімді пайдалана білуіне көп көмек етеді.

Енді оқушылар жауабына үңілейік. Оқушы С... жауабынан үзінді: „Абай маған эпоспенің алғашқы „Қайтқанда“ бөлімінен-ақ ұнады. Небары 13 жастағы Абайдың үлкен, ақылы толған адамдарды өзінің тапқырлығымен шебер алап, оларды шошыта білуі оқырманды еріктісі сүйсіндірді. Сондай-ақ өке тапсырмасымен елдің әр түрлі ісіне араласып, „сәлем“ жеткізуші Абай да жүрегіме жылы. Ол әкесінің ғана сәлеміне құл болмай, оны іштей сарапқа салып жүреді, әкесінің ісі дұрыс емес екенін болжайды. Бірте-бірте бұл іштей ойланудың кейін үлкен, әділет күшіне айналып, сыртқа шыққанының куәсі боламыз. Өз ойымша, 24 жастағы Абайдың әкесінің өзіне қойған үш мініне қайтарған жауабы осыны дәлелдейді.

Ал кейінгі кітаптарда жатақтардың жан досы, әйелдер теңсіздігінің қорғаны, феодалдық қауымның айыптаушысы, соған қарсы күрескер Абаймен танысамыз. Абай мен Михаил, Павло арасындағы қарым-қатынас және оның Ербоз, Базаралы, Дәркенбай, Салтанат қыз арасындағы достығы — кейінгіге үлгі, нағыз достықтың шын бейнесі. Осы достық та маған қатты әсер етті”.

Оқушы Д... жауабынан үзінді:

„... Мен таныған Абай — нәзік жаңды, биязы, сезімтал. Ал осы қасиеттердің оның асыл аналарынан қалыптасқаны эпосыда қандай үлкен сезіммен берілген десейші!

Қодар мен Қамқа өлімі үстінде ауырып келген Абайға Зере бар жан-тәнімен аналық бата бермей ме! Кәрі ананың батасы қабыл болып, біз эпоспенің өн бойына мейірімді, ізгілік, асыл жан Абаймен сырлас болмаймыз ба? Ұлы ақынның алғашқы махаббаты қандай нәзік берілген десейші! Маған сонымен қатар, Абайдың Төкежан, Оразбайлармен, қазақ даласын отаршылыққа ұстаған Ресей чиновниктері, жаңдаралдарымен күресі де қатты әсер етті. Ол халықтың шын ұлы, болашаққа, ізгі

жолға бастаушы ұлы ретінде тамаша суреттелген деп ойлаймын”.

Міне, оқушылардың осы жауабынан олардың Абай бейнесінен алған алғашқы әсерлерін, тіпті өз беттерінше ой топшылауларын да көреміз. Сонымен қатар, оқушылар образды жасаудағы, оны ашудағы жазушының идеялық-эстетикалық мұрат-мүддесіне тоқталмаған, жазушы табысын сөз етпеген, әдеби терең талдаудан гөрі, эмоциялық әсерлеріне кең орын берген. Абай бейнесін ашуда біз негізгі проблеманы „Абай және феодалдық қоғам проблемасы. Оны көрсетудегі Мұхтардың философиялық-эстетикалық табысы“ айналасында қарастырдық. Тақырыпты төмендегі жоспар бойынша проблемалы баяндадық.

1. Абайдың феодалдық қоғаммен бетпе-бет кездесуі. Заман шындығын түсінуі. Мұхтардың оны көрсетудегі жазушылық шеберлігі.

2. Әке мен бала. Абайдың әке жолынан бөлек кетуі. Оның негізгі объективтік себептері. Осы мәселедегі Мұхтардың философиялық-идеялық мұраты.

3. Абай және кедей-жатақтар проблемасы. Абай — халық қамқоры.

4. Абай және орыс достары. Білімге бас қою. Михайловқа дейінгі Абай көзқарасы мен Михайловтан кейінгі саяси көзқарасы. Салыстыру, дәлелдеу.

5. Абай және әйелдер тағдыры. Абай — гуманист.

6. Абай — халық деп жырлай бастаған сыншыла, реалист ақын. Қалай ойлайсыңдар, кітаптар неге осылай аяқталған? Жазушының негізгі көздеген мұраты нені меңзейді?

7. „Біікте“ бөлімі және Абай жеткен биіктік. Сол биіктікке Абайды алып келген не? Ол эпосыда қалай шешілген?

Бірінші сұрақ бойынша оқушылар мәтінді пайдалана отырып, әке мен бала (Абай мен Құнанбай) арасына байланысты іс-әрекеттерді жинақтап, өздерінше пікір айтады. Анау қаладан қайтқандағы Абайдың әке алдына барып сәлемдесуіндегі әке мен бала арасындағы салқандық, Қодар мен Қамқа өліміне байланысты Абайдың әкесіне деген сезімі. Кәмпіштің трагедиялық өмірі. Құнанбайдың Бөжейлерге, халыққа жасап отырған озбырлығы, бірінші кітаптың аяғындағы әке мен бала диалогі, Қарқаралыдағы Құнанбай, Шөженің мысқыл өлеңі. Әмірді ажалдан құтқару, Құнанбайдың қарғысы — осы.

ның бәрі Абайдың өз әкесінен мүлде бөлек кетуіне, оның басқа жол, басқа өріс іздеуіне әкелген оқиғалар екенін оқушылар жақсы әңгімелеп берді. Ал әке мен бала проблемасының эпопеядағы философиялық түйін оқушыларды ойландырды. Осы жерде мұғалім көмегімен әке мен бала арасы эпопеяда ескі мен жаңаның күресін, феодалдық қоғам мен болашақ жаңа заманның арақатынасын бейнелейтіні ашылады. Тақырыпты осы жоспар негізінде проблемалы баяндай отырып, алдағындағы проблемалы жағдаятты шешу мақсатындағы оқушыларға төмендегідей проблемалы сұрақтар бердік.

1. Эпопеядағы әке мен бала арасындағы қарым-қатынас арқылы жазушы неің аңғартады? Әке мен бала проблемасының эпопеядағы философиялық түйіні неде?

2. Қалай ойлайсыңдар, "Қайтқанда" бөліміндегі Құнанбай портреті, оның айналасындағылардың сипаты, үй іші неге Абай арқылы, оның ішкі сезімі арқылы берілді?

3. "Жолда", "Өрде", "Қияда" бөлімдеріндегі Абайды іс-әрекетін сарала. Қалай ойлайсыңдар, бөлімге жазушы неге осылай ат қойған? Осы бөлімдердегі әке мен бала арасындағы қайшылық, келіспеушілік. Оның объективті себебін жазушы қалай көрсеткен?

4. Абайдың Михайловпен кездескенге дейінгі көзқарасы, саяси сана-сезіміндегі қайшылық. Ол қайшылықтың негізгі себептері неде деп ойлайсыңдар?

5. Абай мен халық арасы. Бұл проблема эпопеяда қандай көрініс тапқан? Дәлелде.

6. I-II кітаптың аяғындағы ең ақырғы абзацтарды тауып оқыңдар. Осы абзацтар арқылы бірінші кітаптағы Абай мен екінші кітаптағы Абай жеткен биікті межелендер.

Үшінші сұрақ бойынша оқушылар "Жолда", "Өрде", "Қияда" бөлімдеріндегі Абайдың іс-әрекетіне тоқталып, бөлімдердің неге осылай аталғандығы туралы өз пікірлерін ортаға салды. Оқушылармен бірлесіп отырып, бұл бөлімдер Абайдың қияға қарай өрлеп келе жатқан бетін, яғни жолдан гөрі қияның биік екенін өздері қорытындылады. Әсіресе, оқушылар назарын Абайдың биікке көтеру сатыларын Мұхтардың ерекше шыңдықпен көрсете білгеніне, Мұхтар шеберлігіне аударды. Осы мәселені өз беттерінше шеше білулеріне көңіл бөлдік. Оқушылардың өз бетінше ойлауын, ізденуін, таңымын арттыруды мақсат ете отырып, үйге төмендегідей

топтық тапсырмалар бердік. **Топтық тапсырма зерттеу өдісіне құрылды.**

I топ

Абайдың қалыптасу, жетілу кезеңдерін эпопеядағы оқиғаларды жинақтай отырып, әр бөлімге тоқтала отырып, схема үлгісінде көрсет. Абайдың сөйлеу тілінен мысал келтіріп, оның образды ашудағы рөліне тоқтал.

II топ

Абайдың эпопея бойынша демократтық, гуманистік көзқарастарын дәлелде.

III топ

Абай және дін. Абай және әйелдер теңсіздігі. Осы мәселелер эпопеяда қандай шешім тапқан?

IV топ

Эпопеядан Абай туралы жылы лебіздерді топта. Ол лебіздер Абайдың қандай іс-әрекетіне байланысты айтылған?

V топ

"Абай — атаның ұлы емес, халық ұлы". Дәлелде. Абайды халыққа әкелген не? Қандай объективті жағдайлар?

VI топ

Абайдың үстем тап өкілдеріне қарсы өзіне ұнаған сөйлеу тілінен мысалдар жаз. Кейіпкер тілін жасаудағы Мұхтар шеберлігі неде?

Шынайы тұрғыда көрсете білгендігі екенін айттық. Сол себепті де бөлімдерге "Жолда", "Қияда", "Өрде" деген ат қойылғанын тұжырымдадық. Төртінші сұрақта Абайдың Михайловқа дейінгі көзқарасын топшыластық. Абай көзқарасындағы қайшылыққа, орыс патшасының қазақ даласындағы отарлау саясатына үңіле бермеуіне

назар аударып отырып, Абай көзқарасындағы осы қайшылықтың объективті шындықтан тутанып отырғандығын өздерінің қорытындылауына жетектеді. Сол кезде тап тартысының қазақ даласында кең болғандығын, халық санасының артта қалуы Абай көзқарасына әсер еткеніне тоқтадық. Тарихтан алғашқы білімдеріне үңілдік.

Бірінші сұраққа жауап ретінде нақты мысалдар келтіре отырып, Абайдың халықпен, бұқара халықпен достық қарым-қатынасына тоқтадық. Оларды ең негізгі ойландырып отырған мәселе осы достықтың көрсетуі. Мұхтар шешімі, идеясы болды. Әр түрлі пікір таластыра келіп, бұл достық жай қамқорлықтан туған достық емес екенін, ол саяси санасы жетілген, гуманистік сипаттағы достық екенін, Абайдың демократтық көзқарасын бейнелейтін достық екенін қорытындылады. Бұл достықтың Абайдың Құнанбай жолынан, өз ортасынан бөлініп шыққандағы халық арасынан тапқан асым қазынасы сипатындағы достық екеніне тоқтадық. Эпопеядағы Мұхтар табысы да осы ұлы достық пен әділеттік, гуманизм жолындағы күресті көрсетудің философиялық түйін екенін дәлелдеді. Екінші сұрақ бойынша оқушылар әр түрлі болжам айтты. Біреуі Құнанбай портретін Абай сезімі арқылы беру — ол жазушының өз стилі ерекшелігі, солай беру жазушыға ыңғайлы десе, енді біреуі Абайдың Құнанбайды ұнатпауы оның іштей Құнанбайға берген осы портретінен анық көрінеді, сондықтан жазушы Құнанбай портретін жасауда осындай әдіс-тәсіл пайдаланған деді. Осы болжамдарды негізге ала отырып, бұл пікірлердің шындыққа жанасатын жерлеріне көңіл бөле отырып, Құнанбай портретінің Абай сезімі арқылы берілуінде терең идея, түйін жатқандығын түсіндірдік. Яғни Құнанбайдың суық портреті, үй ішінің суретсіз ала көлеңке келбеті Абайға ерекше жат, үйдегілердің әңгімесі де жат. Абайдың өкемен келіспеуі, екеуінің жолы болашақта екі жаққа айырылатыны Абайдың оған деген суық сезімі арқылы берілгені, ал Мұхтардың Құнанбай портретін Абай сезімі арқылы көрсетуі оның шеберлігі екені айтылды.

Алтыншы сұрақ бойынша оқушылар I кітап пен II кітаптың ең соңғы абзацтарын мәтіннен оқып, ал абзацтардың астарлы мағынасына назар аударды. I кітаптың аяғындағы “Жас пынар” — яғни “қас та, аяз да қатерлі емес жас пынар” — Абай екенін, тіпті осы абзацтың не

бүкіл кітап бойынша Абай бейнесіне берілген қорытынды екенін оқушылардың өздері түсіне, қорытындылай білуіне назар аудардық.

Осы бір сөздер Абайдың халық үшін күрескер дәрежеге көтерілгенін, халық мұңының, халық жоғының жоқтаушысы дәрежесіне көтерілгенін айқындайтын қорытындылады. Ал жазушының негізгі идеясы осы екі абзац арқылы Абай жеткен межесі болжайтынна оқушылар ойын, танымын топтастырдық.

Жетінші сұрақтың ең негізгі түйініне, яғни Абай жеткен биіктік, сол биіктікке көтерілу сатылары, Абайды биікке көтерген объективті жағдайға оқушы назарын аудардық. Мұнда оқушылар Абайдың өз бетінше оқып, үйренуі, орыс достары, Михайлов, орыстың озық мәдениеті мен әдебиеті, оның Абайға әсері Татъянаны қазақ сахарасына алып келгенін, ал бұл биіктік

- адамгершілік биігі,
- мейірімділік биігі,
- ақындық биігі,

— демократ-ағартушы, философ биігі екенін ойша пайымдады.

Сабақ кезінде әр топ жетекшісі өз тобында талсырмалық орындалу нәтижесі туралы хабарлап, қандай мәселе оларға қиын тигенін, сол бойынша көмек керек ететіндерін ортаға салды. Олардың жауабын талдап, қиын тиген мәселені сынып болып талқылады.

Міне, осындай жұмыстар оқушылардың танымын, ойлау белсенділігін арттыруда ерекше тиімділік көрсетті. Топтық-практикалық жұмыстар проблемалық жағдаятты оқушылардың өз бетімен шешуіне, өз бетімен негізгі мәселе айналасында ізденуіне де өте тиімді.

Эпикалық шығармаларды оқыту (теориясы)

Эпикалық шығармаларға әңгіме, роман, эпопея, мысал, хикаят (повесть) жатады. Эпикалық шығармалардың өзіне тән ерекшеліктері — олардың негізгі бір мазмұнға құрылуы, сюжет, композициясы, тақырыбы, көркем бейнелері, яғни көркем компоненттерінің барлығы. Сондықтан оларды талдау барысында, ең алдымен, әдебиет теориясынан білім беріледі. Мысалы, әңгіме жанры деген не, оның хикаяттан немесе романдан айырмашылығы не? Адегендей. Әдеби-теориялық білім бастауыш ұғымнан бас-

тап, сынып жоғарылаған сайын, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты күрделене түсуі керек. Эпикалық шығармаларды оқытуда, талдауда міндетті түрде мына мәселелер басшылыққа алынады:

1. Көркем шығарманың сюжеті, көтерген тақырыбы, проблематикасы.

2. Көркем образдары, образдар галереясы.

3. Автор — көркем туындыны жасаушы, көркем туындыны жазушы. Автор және көркем туынды.

Көркем шығарманы талдау оны оқудан басталады. Көркем туындыны толық оқымай, мазмұнын жетік меңгермей тұрып, оны талдау мүмкін емес. Әңгіме, мысал сияқты шегін жанрларды талдау (барлық көркем компоненттерін қосып) роман, эпопеяларға қарағанда әрі қолайлы, әрі жеңіл болады. Әңгіме мен мысалды талдауда мұғалімнің олардың көркем табиғатын таныту, барлық бітім-болмысын сөз етуге мүмкіндігі мол. Ал роман, эпопеяны бағдарламада көрсетілген аздаған сағаттарда толық дәрежесінде талдау мүмкін емес. Сондықтан, әсіресе, осындай көлемді шығармаларды оқыту үшін, мұғалім айрықша еңбектенеді. Ең бастысы, қандай мәселелерге көңіл бөлу керек, талдаудың қай түрі тиімді, қандай әдіс-тәсілдер нәтижелі болмақ, міне, осы мәселелерге мұғалім ерекше назар аударады. Оқушылар роман, повесттерді оқи отырып, автормен "кезгіде", онымен іштей сырласады, олар авторды да, оның туындылары да өз пікірі, эмоциясы, дүниетанымы арқылы қабылдайды, ал мұғалім мақсаты — сол алғашқы, өзіндік қабылдауларды ғылыми негізге бағыттау, дұрыс бағыт-бағдар беру болып табылады. Көлемді шығармаларды талдауда да мұғалім көркем мәтінмен жұмысқа ерекше ден қоюы керек. Әрі оны тұтастай қарастыруды ойластырғаны жөн (мазмұн мен форма бірлігін сақтай). Эпикалық шығармаларды талдау әр буында өзіндік ерекшеліктерімен даралана талданады (сыныбы, жасына қарай). Мысалы, бастауыш буында (V-VII) сюжетті, композициясы, кейіпкерлеріне назар аударыла, VIII-IX сыныптарда ол тереңді түседі, авторлық тұрғыға, оның негізінде жатқан проблематикаға көңіл бөлінеді, ал жоғарғы сыныптарда әдебиеттану ғылымының басты талаптарымен талдау, әдеби-теориялық негізде тереңірек талдау жүзеге асуы тиіс.

Көркем туындының сюжеті, композициясы

Эпизодтармен жұмыста мына мәселелерге ерекше көңіл бөлу керек:

1. Қай буында болмасын, оқушылар өздері оқыған шығармалардың мазмұнына, оқиғасына ерекше көңіл бөледі. Ал оқиғалар бір-бірінен туындап жатады, жалғасып жатады, оқиғаның басталуы, дамуы, шарттары, шешімдері бар. Олардың барлығы оқиға құрылысына жатады. Талдауда ең алдымен оқиға, композиция назарға алынады. Солар арқылы кейіпкерлер іс-әрекеті, характері ашылды, шығарма негізіндегі авторлық ой да көрінеді. Талдаудың бұл түрінде мұғалім ең басты эпизодтар, оқиғаларға көңіл бөледі, соны бөліп алады, оқушыларға мазмұндатады, мәнерлеп оқи отырып, әрі түсіндірмелі әдіспен өзіндік ой, жазушы позициясы, тақырып беріледі. Оқушы әр кейіпкер негізінде үлкен бір ой жататынын білуге керек. Образға талдау әр буында, әр жағынан қарастырылады. Мысалы, V-VI сыныптар оқушылары әдеби кейіпкерден гөрі, Барлас пен Байкөкшені, немесе, Қарашоқыны сол қалпында өмірде болған адам деп қабылдайды. Олар үшін әдеби кейіпкер жоқ, оның есесіне тірі адам, өмірде болған адам ғана бар. Талдау барысында, сынып жоғарылаған сайын, олардың әдеби кейіпкер туралы түсінігі қалыптасады, оларға сын көзбен қарауы, олардың негізінде жатқан авторлық ойға көз жүгіртулері басталады. Мұғалім де кейіпкер іс-әрекетін түсіндіру үшін, әр түрлі сұрақтар қояды. Бір кейіпкер мен екінші кейіпкерді салыстыру жұмыстарын жүргізеді, әр кейіпкерге деген автор көзқарасын, қарым-қатынасын анықтау мақсатында әдіс-тәсілдер пайдаланады. Мысалы: Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы Бақтығұл тағдырында ерекше орын алады? немесе Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы қатал, әділетсіз, ұнамсыз? ("Қараш-Қараш оқиғасы"), "Бақтығұл саған ұнай ма? Ұнамаса, қандай мінезі, іс-әрекетін айтар едің?" тәрізді сұрақтар осы буындағы оқушыларды образ табиғатын түсінуге, өз пікірлерін айта білуге жетелейді. Жоғарғы сыныптарда көлемді эпикалық шығармалар оқытылады. Ескертіп кеткеніміздей, роман, эпопеяларда бірнеше образдар, яғни образдар галереясы беріледі. Оның барлығы талдап бігу мүмкін емес, сондықтан ең негізгі кейіпкерлерді талдау нысанаға алына-

ды. Сондай-ақ кейіпкерлерді іс-әрекеті, шығармадағы орны, авторлық ойға байланысты топтап, жинақтап талдау да образ талдаудың басты әдіс-тәсілдерінен саналады (төменде мысалдар беріледі). Образ талдауда мәтінді оқи отырып, көркем туындының негізгі оқиғаларына оқушы назарын аудартады. Мысалы, М.Әуезовтің „Әженің әңгімесінде“ (5-сынып) мына оқиғаларды сұрыптап алуға болады:

1. Әжесінің ертегісі, әңгімелері халық әдебиетімен жас Абайды таныстырды.

2. Барлас, Байкөкше ақындар Абай аулында, аналар үйінде.

3. Ақындардың Абайға, Абайдың ақындарға деген ыстық ықыласы. Ақындар батасы.

Басты оқиғаларды мазмұндату, оған жоспар жасату сюжет-композициялық талдаудың ең негізгі әдіс-тәсілі болады. Басты оқиғаларды оқушылардың өзін қатыстырып отырып, сұрыптап алуға мұғалім сұрақтар қояды. „Балалар, осы әңгімедегі ең басты оқиға деп, қай оқиғаны айтар едіңдер?“ немесе „Абайға әсер еткен, оны ерекше толқытқан қай оқиға, соны айт“ деген сұрақтар арқылы оқушыларды осындай жұмыстарға жетелеу тиімді болмақ. Ары қарай оқушылар бөліп алған басты оқиғаларды тақтаға немесе дәптерге жазғызып, оған тақырып қойғызып (мұғалім өзі де көмекке келеді), әңгімеге тұтастай жоспар жасатуға болады. Басты эпизодтарды бөліп ала отырып, онымен жасалатын жұмыста мұғалім көркем туындыны мүлде ұмытып кетпейді, қайта сол эпизодты ашып, оны тұтастай қарастыру жолдарын ізденеді. Ең бастысы шығарманы мүше-мүше етіп бөліп тастамай, бірлікте қарастырып отырған дұрыс.

а) Эпикалық шығармаларды образдар бойынша талдау – мектепте ең көп қолданылатын дәстүрлі әдіс. Мұндай талдаудың күрделілігі сол – олардың іс-әрекеті арқылы оқушыларға әдеби-теориялық ұғымдар туралы білім беруге де назар аударылып отырады. Тип, прототип, образ туралы алғашқы ұғымнан бастап сынып жоғарылаған сайын, олардың саны да, түсіндірудің тереңдігі мен ауқымы да арта түседі.

ә) Эпикалық шығармаларды оқыту, талдау барысында оның негізіндегі авторлық ойға, авторлық көзқарасқа көз жұрту – басты мәселелердің бірі. Оқушы көркем туындыны оқып отырғанда, авторды ұмытып кетеді (қай сыныпта, қай буында болса да). Оларды, әсіресе, төменгі

сыныптарда оқиғалар жүйесі, кейіпкерлер іс-әрекеті қызықтырады. Олар „Баңдыны қуған Хамитті“ оқып отырып, „Хамит жеңсе екен, баңдыны қолға түсірсе екен“ деп, толқып отырса, „Көксеректе“ қасқырдың іс-әрекетін қызықтап кетеді. Мұғалім төменгі буынның өзінен бастап-ақ көркем туынды негізіндегі авторлық ойға оқушылар назарын аудартып, бұл мәселеде жүйелі жұмыс істеп отыру керек. Авторлық ойды, қай шығарманы алмайық, оңай таба салу мүмкін емес, ол образдардай, олардың іс-әрекетіңдей айқын, „мен мұңдалап“ тұрмайды. Авторлық ой шығармада жасырын жатады. Мұғалім мақсаты оны „жарыққа шығару“ болып табылады. „Жарыққа шығарудың“ бірнеше жолдары, тиімді әдіс-тәсілдері бар. Кейде егер шығарма бірінші жақтан берілсе немесе әңгімеші арқылы баяндалса, оқушылар оны автордың өзі екен деп қабылдайды. Мысалы, „Шүғаның белгісі“, т.с.с. Бұндайда мұғалім әңгімелеуші мен автор бөлек адам екенін, бұл тек суреткердің бір стильдік ерекшелігі, тәсілі екенін айтуы керек. Осы көркем шығарманың жазылу мәнері, тілі, құрылысы, суреттеу, баяндау, портреттеу тәсілдері – бәрі-бәрі авторға, оны тануға жол ашады. Мысалы, „Қорғансыздың күніндегі“ боран немесе „Көксеректегі“ жарық айлы түн сияқты пейзаждардың кейіпкер тағдырларына тікелей әсері бар екенін, сол пейзаждар арқылы М.Әуезов қорғансыздардың тағдырын аадыр ала білдірсе, „сүттей жарық айлы түн“ Абайдың өмірлік ақ махаббатын бейнелейтінін, т.б. талдау барысында оқушылар түсінеді. Көркем туындыдағы „авторды“ таныту – күрделі де маңызды мәселе. Оны тағы қандай жолдармен жүргізуге болады? Оны осы еңбектің жалғасынан (практикалық бөлімінен) көруге болады.

М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясын оқыту. Мектепте 4 томдық эпопеяны оқытудың (санаулы сағаттар ішінде) ерекше маңызды, әрі қиын мәселе екендігі түсінікті. Ең алдымен, эпопеяның өзін оқытуды ұйымдастыра білу керек. X сыныпта Абай Құнанбаев шығармашылығын талдау кезінде сыныптан тыс оқуларда оқытуды, жазғы демалыс кездерін пайдалануды ойластырған жөн. Кітап оқу кезінде тұжырымды түрде аннотациялар жазып отыруды (әр бөлімнің басты-басты оқиғаларын қамтып) тапсыру керек.

Үлгі:
„Абай жолы“ — I кітап

Бөлімдер

Басты оқиғалар

а) Абай Семейден елге оралады,
ә) Қодар мен Қамқа өлімі.

„Қайтқанда“

б) Абайдың ауырып қалуы
ақын Байтастардың Ұлжан мен Зе-
реде қонақта болуы. Негізгі
кейіпкерлер: Абай, Ұлжан, Зере,
Құнанбай, Қодар, Қамқа, Майба-
сар, Бөжей, Сүйіндік.

Эпопеяны қалай талдау керек, оған иеше сағат бөлу керек, бүгінгі оқыту талабы бойынша қандай сабақ түрлерін пайдаланған жөн? Оны төмендегі кестеде көруге болады:

Сабақ реті	Тақырыбы	Сабақтың түрлері
I сабақ	„Қазақтың ұлы ақыны“ (эпопеяның жазылу тарихы)	Баспасөз сабағы (пресс-конференция)
II сабақ	„Шыңға шыққан жас ны- нар“ (Абай бейнесі. I-II кітап)	Сабактар
III сабақ	„Атаның емес. Адам ұлымын“ (Абай бейнесі. III-IV кітаптар)	Проблемалық оқытуға негізделген практикалық сабақтар
IV сабақ	„Адамның емес, Ата ұла- ды“ (Құнанбайлар әлемі)	Іздендіру, зерттеу бағы- тындағы диалог, диалог сабақтар. Әдеби пікірталас
V сабақ	„Атасының қорлығы қосқаңдар...“ (Дәркембай- лар бейнесі)	Пікір қорғау сабақтары, немесе реферат қорғау са- бағы ретінде өткізуге бо- лады.
VI сабақ	„Жарқ етпес қара кеңілім...“ (Әйелдер бай- несі)	Әдеби-композициялық са- бақ
VII сабақ	„... Гүлдерім, дәндерімнен ұрпақ-нәсіл қалар ма?“ (Жастар бейнесі)	Семинар сабағы
VIII са- бақ	„Өмірге көзімді ашқан (Абайдың орыс рының бейнесі)	Ұлылар мінбері сабағы. Интеграциялық оқытуға негізделген

Эпопеядағы образдар галереясын оқыту барысында Омарды жеке дара қарастырмай, бас кейіпкер, эпопея-ның алтын тұғыры — Абай мен оның заманы — феодал-дық қоғаммен байланыстыра талдау шығарманың негізгі мәні, қасиеті, құдіретін сақтай отырып, түсіндіруге жол ашады. Талдауға былай келудің басты себебі, эпопеяда сөз болатын барлық мәселелер Абайға келіп тіреледі, барлығы Абай айналасында, олар өмір сүріп отырған за-мана қайнауында жүріп жатады.

Әдеби талдауды:

Абай, феодалдық қоғам және Құнанбайлар.

Абай, феодалдық қоғам және Дәркембайлар, т.с.с., деп жүргізудің, білімділік, танымдық жағынан болса да, маңызы зор болмақ. Себебі не? Біріншіден, „Абай“ — тарихи роман. Бас кейіпкер — тарихи тұлға. Оның сом-далуы, ұлы ақын, демократ, гуманист, ағартушы дәрежесіне жетуі сол өзі өмір сүрген қоғаммен, оның өкілдерімен күресте қалыптасуды, күресте толысуды, „Ей, қу заман, жүрегімді көрші, міне...“ — деп, бастала-тын Абай монологы осы мәселенің шындығын дәлелдемей ме? („Жұтта“ бөлімі). Тіпті Әйгерім бейнесін алайықшы, Абайдай ұлы жары бар, сүйіктісі бар, ол неге „қапастағы бұлбұл“ Ұлжан ана ше? Іші-сырты жиһазға, қазы-қарта, жал-жаяға толы үйде, ұлдары мен қыздары, Зередей енесінің, Абайдай дана ұрпағының ортасындағы Ұлжаңда қайғы-мұң, қасірет жоқ па? Бар болғанда қандай?! Се-бебі, Әйгерім де, Ұлжан да, Діда да феодалдық қоғам, оның әйелге, анаға қарсы салт-санасының құрбандары. Басқа да кейіпкерлер туралы осындай дәлелдеулер жүргізуге болады. Кейіпкерлерді замана келбеті, заман шындығымен байланыстыра талдау — тарихи роман, эпопеяларды талдаудың тиімді тәсілдерінің бірі. Мұғалім ро-ман, эпопеяларды талдағанда, жоғарыда айтылғандай, бар мәні, қасиетін сақтай отырып, оқытуға талаптанып, соның оқушыға қонымады, тиімді жеңіл жолдарын іздеулері керек. Ол қандай жолдар?

1. Эпопеяның әр кітабындағы негізгі оқиғаларды теріп жазып, көмекші-нұсқау жасап (кесте-плакат етіп), сабақтарға пайдалану. Оның тиімділігі: төрт кітаптың негізгі-негізгі оқиғаларынан хабардар ету, естеріне түсіру, әсіресе, кейіпкерді талдау барысында оның көмегі зор болмақ.

Үлгі:

М.Әуезов. „Абай жолы“, II кітап:

Бөлімдер	Негізгі оқиғалар	Абайдың іс-әрекеті
„Абай ана“	1. Абай жастер арасында 2. Еңлік – Кебек қабірінің басында	Абай — ұстаз, тәрбиеші, ақылышы. Замана шыңдығына сый шертті, дала тағыларының сұмдығын жастар алдына ашып тастайды.

2. Өтілгені отырған кейіпкердің бет бейнесін ашатын олардың іс-әрекетін және басты-басты оқиғаларды топтап, оларды талдауға пайдалану.

Үлгі:

Абай бейнесі (III-IV кітаптар бойынша)

Бөлімі	Басты оқиғалары
„Тайғақта“	1. Құнанбайдың Меккеге аттануы. 2. Дәрменді ертіп келіп, Дәркембайдың бала қарызын талап етуі. 3. Абайдың Дәркембайды аралауы т.с.с.

Ескертту: үзінді ғана көрсетіліп отыр.

Осындай көмекші-нұсқаулармен қатар, карточка-көмектердің де маңызы ерекше болмақ. Карточка-көмектер кейіпкерлерді мәтін арқылы дәлелдей отырып, талдау, әрі оқушыға да осындай талап қою да таптырмайтын құрал. Бұл тәсіл оқушыларды тәжірибеде өте жиі кезігетін құрғақ баяндау, құрғақ мінездеулерден сақтандырады, негізгі оқиғалар, оған байланысты кейіпкер іс-әрекеті арқылы дәлелді талдау жасалады, мәтінмен кітаппен жұмыс бірінші кезекке қойылады.

Үлгі:

Карточка-көмек

Феодалдық қоғам және кедей-жатақтар бейнесі.

I. Эпосыдағы халық өмірі, жатақ тіршілігінің шынайы түрғыда суреттелуіне назар аудар.

II. Жатақ кедей — Дәркембай бейнесіне тоқтал. Оның типтік бейне екенін, кедей халықтың жиынтық бейнесі екенін дәлелде.

Мына мәселелерді басшылыққа ал:

1. „Қат-қабатта“ бөлімі: Дәркембайдың Құнанбайды атпақ болуы.

2. „Тайғақта“: Құнанбайдың Қодар жерін даулауы („Күнеке), 381—393-беттер.

3. „Қияда“ бөлімі: Жұт кезінде кедей-жатаққа деген Абай қамқорлығы.

4. „Кек жолында“: Айдаудан келген Базаралыға дем беріп, Төкежан аулын шаптыруы.

5. „Еңісте“: Базаралының ұлық шабармандарын сабауы, қаталашқадағы Абайды арашалап алуы. Әсіресе, бұл оқиғада мына сөзге көңіл бөл: [“...Жолдасын таптаған ер азады...” 547-бет // “...Шіркін, Базаралы...” 527-бет. Құнанбай сөзіне қара].

6. „Қоршауда“: Абайды ақтап, ұлық төреге келуі.

7. „Кек жолында“: а) Төкежандардан Базаралының өп алуына назар аудар.

ә) Иса, Байсүгір сияқты ескітегі кедей адамдардың ауыр тұрмысы тағдырына тоқтал.

8. „Қақтығыста“: а) Кедейлердің орыс кедейлерімен достасуына ерекше көңіл бөл.

ә) Романның III-IV кітаптары бойынша затон кедейлеріне және жаңа қалыптасып келе жатқан жұмысшылар бейнесіне назар аудар (Әбді, Сейіл, Сейіт).

9. „Құз-қияда“: IV кітап. Затон жұмысшыларының Мәкен мен Дәрменді, Оразбай мен Дайырларды арашалауы.

10. „Шайқаста“: а) Сақ-Тоғалақ кедейлерінің Оразбай аулын шабуы (“... Елімнің жоқ ел қорымысың...” 693-697-беттер).

ә) Кедейлер мен Абай достығы. Абай жолы — халық жолы. Абайдың халықпен достығына ерекше көңіл бөл.

Мұндай карточкалардың тағы бір тиімділігі сол, оқушы кейіпкерлер туралы сөз қозғағанда, 4-томды аударып-төңкеріп жатпайды, уақытын кетірмейді, жұмысы күрделенбейді, берілген жерлерді тауып, ой жүгіртіп, саралап, шікір жинақтауға жағдай тудызылады. Карточкада көрсетілмеген мысалдар алғысы келсе де, толықтырғысы келсе де, өз еркінде. Өте күрделі, көлемді шығармаларды оқытуда осындай дидактикалық материалдардың көмегі ұшан-теңіз.

Романдарды, эпопеялық шығармаларды оқыту барысында кейіпкерлерді талдау жұмысына ерекше көңіл бөлу керек. Мысалы, осы „Абай жолы“ эпопеясында: феодалдық қоғамның қатал сақпысы, ірі тұлғасы ретінде Құнанбай бейнесі беріледі. Бірақ сол қоғамның өкілі тек Құнанбай ма, Оразбайлар, Әзімбайлар жауыздығы одан да асып түсіп, халықты қан қақсатып жатады, әрі Құнанбай эпопеяның I-II кітаптарында ғана көрінеді. Міне, осы себептен де үстемдер, феодалдар бейнесін тек Құнанбайды талқылаумен шектелу жетімсіз болған болар еді. Кейіпкерлерді шығармадағы орны, маңызы, іс-әрекеті, мінездері бойынша белгілі бір проблемалар айналасында топтап, жинақтап өту өте дұрыс. Мысалы, Оразбайға, Әзімбайға, Дайырға, Төкежандарға жеке-жеке тоқтап, талдау жасауды уақыт көтермейді (бағдарламадағы сағаттар саны). Мұхтар феодалдық қоғамның барлық мінез-құлқын Құнанбай бейнесіне жинақтаған, сол себептен де авторлық проблематиканы негізге ала, Құнанбай бейнесін сөз ете отырып, оның айналасына ізбасарларын топтай, жинақтай отырып, талдау жүргізудің тиімділігі зор. Мысалы, „Абай, феодалдық қоғам және Құнанбайлар...“ деп.

Сондай-ақ эпопеяда қаншама әйелдер бейнесі берілген, әрі барлығының өзіндік орны бар, барлығының негізінде өзіндік проблема бар. Міне, осы әйелдер бейнесін өзінің негізінде жатқа проблема айналасына топтап, жинақтап өту керек.

1. Абай аналары — Зере, Ұлжан („Қарашығым, қоңыр қозым...“).

2. Абай сүйген арулар — Тоғжан, Әйгерім („Жарқ етпес қара көңілім“...).

3. Абай заманының шерменделері — Керімбала, Үмітей („Жолыңа жаным құрбан“).

4. Абайдың сырласы — Салтанат, ер мінезді Нұрғаным („Қапастағы еркелер...“).

5. Махаббат, бостандық аңсаушылар — Мәкен, Мағрипа („Сергім сол, сенсіз өмір маған жоқ!“).

6. Абай жақындары, күнделікті бұлауындағылар — Айғыз, Дідәдә („Күндесің аты күндес те“).

7. Абай аулының алуын бәйбішелері — Қаражан, Мәніке („Кедейін сендей жарылқаған бәйбіше көрсем, көзім шықсын“).

8. Байлар есігіндегі күндер — Иіс, Баян, Есбікелер („... Босағанда шіріп кеттің-ау!“).

Осылай топтаған әйелдер бейнесін „Абай, феодалдық қоғам және әйелдер, оны көрсетудегі жазушының идеялық-эстетикалық мұраты“ проблемасының айналасында (жоғарыдағыдай топтай өтуді бастылыққа ала отырып) талдау тиімді болмақ. Бұлай топтаудың (жазып, іліп қою дұрыс) ең маңыздысы, тіпті барлығын талдауға уақыт жетпегеннің өзінде, оқушылар эпопеяда қаншама әйелдер бейнесі бар, олардың негізінде қандай проблемалар көтерілген, міне, осыларды көз алдарына елестетіп, оқиғаларын еске түсіріп, өзіндік ой-толғамаға дәрік берер еді.

Мысалы, эпопеядағы кедейлер бейнесін оқытуды тек Дәркембаймен шектеуге бола ма? Оларды былай топтауға болады:

— Кедей-жатақтар, олардың көсемі — Дәркембай, Дәңдібайлар.

— Базарлы --- Балағаз бейнелері.

— Малшы, жалшы, бай маайлары: Иса, Байтұяқ, т.б.

— Қала кедейлері: Сейіт, Сейіл, Әбен.

Осындай топтау жастар бейнесін оқытуда да пайдаланылады. Оларды былай топтауға болады:

— Абайдың прогресшіл, ақындық мектебінің шәкірттері — Дәрмен, Мағауия („Жаңа дәуірдің жаңа жыршысы“).

— Абайдың сүйікті ұлы — Әбіш бейнесі („Бақытым — осы балам...“).

— Шұбарлар әлемі („Шіріген жұмыртқа“).

Эпикалық шығармаларды талдаудың тиімді бір жолы — образды талдау. Ал образды талдау топтаумен ғана шектелмейді, ең бастысы, кейіпкерлер характерін, іс-әрекетін ашатын жұмыс түрлерімен жүзеге асырылады. Ол жұмыс түрлеріне не жатады?

— Проблемалық сұрақтар, тапсырмалар.

— Танымдық іздендіруші, зерттеу әдісіне негізделген тапсырмалар (топтық, жалпы сыныптық, даралық).

— Шығармашылық дарынын, қабілетін дамытатын жұмыстар (инсценировка, иллюстрация, рөлге бөліп, мәнерлеп оқу, жазба жұмыстарының түрлері, т.с.с.).

— Мәтінмен, кітаппен жұмыс түрлері (практикалық тапсырмалар).

— Ғылыми еңбектермен жұмыс.

Мысалы, осы жастар бейнесін оқыту барысында мәтінмен мынадай жұмыстар жүргізуге болады:

а) Салыстырмалы жұмыс: Әбіш, Дәрмен бейнелеріне.

Әбіш пен Дәрмен туралы

Абай пікірі	Билеушілер пікірі, оларды жақтаушылар ойы	Достарының тілеулерінің, халықтың пікірі	Өз пікірің
Мен ескінің арты боп, сендер жаңаның аады болсаңдар екен..." ... қараңғы сахарасына жарық-сауле әкелер алғашқы адал бұрын сен болармысың..."	Шұбар: (Дәрмен туралы) "Мынау өнер емес қой! Таратпай тыю керек мұндай сөзді!"	Дәркенбай (Дәрмен туралы): "...Өзі де Абайдың ізінде, жолында сияқты. Сонысына інім жылады!"	

Ескерту: Беріліп отырған үлгі — қысқаша үзінді.

а) Оқушылар қорытындысы, ой-пікіріне негізделетін тапсырмалар үлгісі:

Әбіш — Дәрмен

Тапсырма мазмұны	Әбіш	Дәрмен
1. Өмірдегі мақсат, мұраты. 2. Халық, кедейлерге көзқарастары. Саяси көзқарастары. 3. Өнер, білім туралы, болашақ туралы пікірлері.	Халқына қызмет ету. Қараңғы сахараға жарық-сауле әкелу. Революционер-демократтарды жақтайды. Абайға: "Халық үшін қолға сойыл алыңыз", — дейді. Болашаққа сенеді, заман өзгереді деп сенеді.	Ақын болып, халықтың мұңын, зарын жырлау. Абай тәрбиесін, асыл сөзін сақтап, келешекке жеткізу. Дәрмен кедейлерді, өз шыққан топты құрметтейді. Саяси көзқарасы қалыптаспаған. Абайдан жақсы заман туады деп естиді, бірақ оны білмейді.

а) Абайдың іс-әрекетін жинақтап, сол арқылы Абайдың гуманист, философ, демократ, терең ойшы, оптимист екенін дәлелдеу.

Үлгі:

Абай — терең ойшы, оптимист.
(дәйексөз — дәлелдеме)

Бөлімі	дәйексөз — мысал
„Қоршауда“ III кітап	 Енді сол біреу — осы Дәрмен бе?.. Мен жетпегенге жетіп, мен көкөсендей ортаны көксіп ұшармысың аласқа! Жетермісің жақсы жайылымға. Мен ұшқаннан арыға ұшар болшы" (412 бет).

Жоғарыда айтылғандай, оқушылар орындайтын үй тапсырмаларын шығармашылық сипатта беру, қабілеттеріне қарай беру эпопеяны меңгертудің тиімді жолы болмақ. Топтық жұмыстың бір үлгісі:

Бірінші топқа:

Мына кестені пайдалана отырып, Абай жолының феодалдық қоғамға қарсы жол екенін дәлелде. (дәйексөзді-дәлелдеме талдау). „Абай аға“, „Қоршауда“, „Қақтығыста“ бөлімдерін басшылыққа ал.

Бөлімдер	Оқиғалар	Абайдың іс-әрекеті	Қорытынды дәлелдеме
„Абай аға“	Тәкежан: „Онда атамның ұлы емеспін“, Құнанбай баласы емеспін, елдің жаман-жауутігімен табыстым десесіңші“ (Базаралыны Тәкежан қайта айдатпақ болған кездегі диалогтер).	Абай: „Ата жолы көпке зорлық, қастық болған соң мен ата баласы болмай, халық досы боламын дегенмін. Азды десен, азғаным сол Құнанбайлықтан!“	

Ескерту: Мұндай үлгі-кестені әр топқа беріп отырмыз. Толтырылған үлгісі қабілет „орташадан төмен“ оқушыларға беріледі. Қалғанын өзін толтырады.

Екінші топқа:

Абай жолының өнер жолы, халық үшін, әділет, шынайы күрес жолы екенін дәлелде (дәйексөзді дәлелдеме-талдау). „Абай аға“, „Қоршауда“, „Қақтығыста“ бөлімдерін басшылыққа ал.

Ескерту: Аталған бөлімдердегі оқиғаларды ғана емес, өз беттерімен де мысалдар алуларына болады.

Үшінші топқа:

Абай жолы — прогресс жолы, ізгі ниеттілермен дос, тық жолы екенін дәлелде (дәйексөзді дәлелдеме — талдау). „Қоршауда“, „Қақтығыста“, „Түн-түпекте“ бөлімдерін басшылыққа ал.

Төртінші топқа:

Абай жолының жаңа заман, жаңа қауым жолы екенін дәлелде (дәйексөзді-дәлелдеме талдау жасау). „Абай аға“, „Қақтығыста“, „Жұтпа“ бөлімдерін басшылыққа ал.

Ескерту: Көрсетілген беттер (үлгі-кесте) мен аталған оқиғалардан басқа да мысалдар алуға болады.

Бесінші топқа:

Абай бейнесін жасаудағы жазушы шеберлігі айналысында ойланыңдар (ғылыми материалдар негізінде).

Тапсырманы мына үлгіде орындандар.

Ғалымдар пікірі	Достарының пікірі	Өз пікірін
Г. М. Қаратаев „Қазақтың тұңғыш эпопеясы“		

Ескерту: Бұл мәселеде, әдетте, ғалымдар еңбегі ұсынылады (оқушы басшылыққа алатын жерлерді белгілеп береміз, көбіне өздері бұрыннан, яғни 1-сабақтан бастап оқыған, жұмыс істеп жүрген еңбектерді ұсынамыз). „Достарының пікірі“ деген бағанды толтыру үшін, өзінің парталас досының пікірін, не өзіне ұнаған пікірлерді негізге алуына болады немесе өз келіспейтін пікірлерді де алуға рұқсат. Соңдай-ақ өздеріне ұсынған авторлардың қайсысының пікірінен үзінді алу өз еркінде. Әдебиетке бейнші бар оқушыларды (көп ретте өз жұмыс істеп отырған еңбекке пікір-сын айтуға талаптандырып) өзіне ғалымның қай пікірі ұнады, қандай пікіріне дау айта алады, тапсырманы осы тұрғыда орындауға да жетелейміз.

Көлемді шығармалардың қай мәселесін талқыдамасын, мұғалім осы мол дүниенің ең басты, мәнді дәнін, мәйегін даралып бөліп алып, оны оқушыға

тұжырымды, терең мәнде жеткізудің тиімді әдіс-тәсілін іздеу керек. Жоғарыда аталған кейіпкерлерді оқытуда, оларды эпопеядан тек топтап жинақтап алуға ғана емес, сол белгілі бір кейіпкердің өзін қай жағынан оқыту керек, оның қай мәселесін негізге алу керек, осы кейіпкер бейнесін ашатын штрих, детальдар қайсы деген мәселелер мұғалімдерді көп іздендіреді. Нұсқау, үлгі ретінде Құнанбайлар бейнесін қалай оқытуды болады, ол бейненің өзін қандай проблемалармен талдау керек? Төмендегі кесте осы мәселелерді сөз етеді.

Сабақтың мазмұны, негізгі элементтері	Әдіс-тәсілдер	Оқу-жабаңғы
Кіріспе	1. Сауалнама сұрақтарына жауап. 2. Бағандау-аңгімелеу.	Кесте-плакат
Құнанбайлар — феодалдық қоғамның қатал сақшылары.	1. Проблемалық жағдаят, проблемалық сұрақтар. 2. Түсіндірмелі әдіс. 3. Инсценировка.	1. Көмекші-үлестіріме тапсырмалар, 35 2. Иллюстрациялар.
Құнанбайлар және рулық патриархалық тәртіп.	Проблемалық сипаттағы сұрақтарға негізделген шағын пікірталас.	1. Плакат. 2. Иллюстрациялар.
Құнанбайлар және кедей-жатақтар.	1. Диалогиялық әңгіме. 2. Пікірлесу. 3. Проблемалық сұрақтар. 4. Кітаппен жұмыс.	Инсценировка (ұналыдан).
Құнанбайлар және Абай бастаған прогресс. Ескі мен жаңа арасындағы тартыс (әке-лер мен балалар проблемасы). Қорытынды.	1. Проблемалық жағдаят. 2. Инсценировка. 3. Салыстырмалы жұмыс. 4. Практикалық жұмыс. 2. Әңгімелеу-бағандау. 3. Тапымдық-ізденуші топтық тапсырмалар.	1. Сызба кесте. 2. Ұналы. 3. Кодоскоп. 4. Сызбалар.

Тақырыптың негізгі элементі көрнекі етіп жазылып қойылады.

Кіріспе: Сауалнама сұрақтары тексерілді. Төменде оқушылардың қалай орындағандарының үлгісін ұсынып отырмыз.

Сауалнама сұрақтары	Жауаптары
1. Құнанбай типтестерге (типтерге) кімдерді жатқызасыз?	Оразбай, Төкежан, Әзімбай, Дайырбайлар.
2. Не себепті оларды Құнанбай типтестерге қосасыз?	1. Барлығы да үстем тап өкілдері. 2. Барлығы да жаңалыққа, прогреске, Абайға қарсы.
3. Құнанбай бейнесін ашатын ең негізгі оқиғалар қайсы? Олар қай бөлімде?	1. „Қайтқанда“ бөлімінде Қодар мен Қамқаны өлтіреді. 2. „Оқапта“ бөлімінде Әмірді өлтірмек болады.
4. Оразбайдың бейнесін ашатын оқиғалар қайсы?	1. „Өкініште“ бөлімінде Сейітті тірдей жерге көмеді. 2. „Қастықта“ бөлімінде Абайға қастық ұйымдастырады.

Сауалнама арқылы оқушылардың тақырып туралы ұғымдарын, түсініктерін білгеннен кейін, „Феодалдық замана және Құнанбайлар әлемін көрсетудегі, жазушының идеялық-философиялық шешімі“ айналасындағы проблемалық жағдаятты талқыладық. Енді оқушылар жауабынан мысалдар келтірейік:

— (С.) Құнанбайлар арқылы жазушы үстем топтарды, олар өмір сүрген заманды көрсетеді. Жазушы мақсатын мен осылай түсінем.

— (Ө.) Абай эпоепада „Адам ұлы“ дәрежесінде беріледі. Ол дәрежеге ақын Құнанбайлардан бөлініп, жаңа жыртықшытармен күресе отырып жетті.

Ал, біздің мақсатымыз оқушыларды жазушының, философиялық шешімі, эстетикалық табысы айналасында ойландыру, іздеуді еді. Сондықтан ары қарай олардың назарын Құнанбайлардың іс-әрекеті жинақталған кесте, плакат пен алдарындағы нұсқау-үлестірме жұмыстарға аударта отырып, алға қойылған мәселені шешуге жетеледік. Сол арқылы Құнанбайлардың феодалдық қоғам саясишылары екенін дәлелдеуге, түсіндіруге талаптандық. (Оқушыларға төмендегі кесте арқылы Құнанбайлар бейнесін, ең негізгі оқиғаларды айқындап, ойларын дәлелдеу ұсынылды.)

Үналғыдан Құнанбай — Қодар („Қайтқанда“ бөлімі), Оразбай — Сейіт („Өкініште“ бөлімі) арасындағы диалогтен инсценировка тыңдадық (оқушылар өздері дайындаған). Иллюстрациялар арқылы Құнанбайлардың

Эпопеяның негізгі бөлімдері	Құнанбайдың іс-әрекеті
„Қайтқанда“	а) Қодар мен Қамқаны өлім жазасына кесу. ә) Қарашоқыда үкімді орнатуды.
„Қат-қабатта“	а) Құнанбайдың аталас руларға өктемдігі. ә) Бөкеінші, Борсақ қыстауына кіріп алуы. б) Ащыбарларды жазаланғаннан кейін, Үркімбай аулын жігіттерімен келіп шабуы, Бөкейді дүрелеуі.) в) Жігітек, Бөкей аулын шабуы.
„Жолда“	а) Қарқаралыда мешіт салдыруы. ә) Бөкейлердің Құнанбаймен татуласуы. Көмішат трагедиясы.
„Шытырмаңда“	а) Абайды Құлышшаққа жіберуі (Ақпердіге — Бетқұдықтың жайылымын шауып алу жөнінде). ә) Көмішат жайын Абайдан естуі. б) Өз мойнына кінә алуы.
„Бел-белесте“	а) Бөкей қыздарының Құнанбайды өлен арқылы жазалауы. ә) Құнанбайдың Майбасар мен Құдайбердіні жазалаған жігітек аулын шабуға жиналуы. б) Қаралы көшке шабуылы. в) „Мұсағұл соғысы“. г) Құнанбайдың шегінуі (Құнанбайды ұлықтардың тергеуге алуы).
„Өрде“	а) Құнанбайдың Байсал қыстауына таласуы. ә) Құнанбай жылақаларының ұрлануы. б) Балағазды, оның жанындағы он жігітті ұстатып, айдауы. в) Құнанбайдың Базаралыны жат көрмеуі, оны бағалай, түсіне білуі. г) Абайға таққан үш кінә.
„Тайғақта“	а) Құнанбайдың қажыға аттануы. б) Дәркембайдың Дәрмен қарызын сұрай келуі.
„Оқапта“	а) Өз немересі Әмірді өлтірмек болуы. ә) Әмірді Абайдың қорғауы. б) Ақпоқыда туған Абай өзінің Құнанбайға жат естілуі, өңге тыйым салуы.

қатаңдық, жаны ашымастық іс-әрекеттерін көз алдарына елестеттік.

Енді оқушылар назарын төмендегі проблемалық сұрақтарға жұмылдырдық:

— Қодар мен Қамқа өлімінің басты себебі неде?
— (З.) Құнанбай оларды өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін өлтірді. Әсекті сылтау етеді.

— Осы пікірге келісуге бола ма? Құнанбай Қодарды өлтіртпей-ақ, жерін тартып алуға шамасы келмей ме?

— (Н.) Әрине, шамасы келеді, меніңше, бір жағы Құнанбай — діншіл, сол заманның салтын берік ұстаушы. Сол дінді сылтау етіп, «кәпірлерді» құрбаңдыққа шалады. Феодалдар, діндарлар үшін оның ісі — заңды, дұрыс. Ол жер үшін ғана Қодарды өлтіртіпті. Өз заңын, дінін, салтын қорғайды.

— Ал еңді, балалар, осы сұрақтың нақты жауабына эпопеяның өзінен, мәтінінен үзінді ала отырып, кім дәлел айта алады? Қане, мына кестеге қарап (көрнекі етіп ілінген), естеріңе түсірңдерші, «Қат-қабатта» бөлімінде Құнанбайлардың қандай әрекеттері жазылған?

— Оқушы (С.) Құнанбайлар Бөкенші, Борсақ жеріне, яғни қыстауларына өктемдік етіп кіріп алады.

— Дұрыс. Енді 77-бетті ашып, ақырғы абзацқа қараңдаршы, қане, кім оқып жібереді?

— (Ж.Оқиды). «Ойпырай, не дейсің?» — Әттең, аузың-нап айналайын Бөжей-ай. Қодар өлгенде: «Бұл шылыбыр Қодардың мойнына ғана түскен жоқ. Бұйырса, Бөкенші, Борсақ, сенің мойныңа да түскен шылыбыр болар деп едің...» Армаңда кетіңсің ғой, есіл ерім, Қодар-ай! — деп, үні өшіп, атының жалын құшып, бүгіліп тұрып қалды.

— Өзің осы үзінгіден қандай қорытынды шығара аласың?

— (Н.) Менің ойымша, Құнанбай Қодарды өлтіру арқылы Бөкенші, Борсықты да ауыздарын аштырмай, өзіне бағындырып, кіріптар етуді мақсат еткен, мына үзінді соны дәлелдейді.

— (О.) Бөжей Құнанбайдың мақсатын қалай дұрыс болжаған. Бірақ ара түсе алмаған соң, одан пайда не?! Ал енді осы үзінді Қодар өлімінің нақты себебін дәлелдеп тұр деп есептеймін. Құнанбайдың түпкі мақсаты — жер иемдену, байлығын асыра беру, өктемдігін тоқтатпау. Мына үзінді соны сөзсіз дәлелдеп тұр.

Оқушылар пікірі мен болжамын толықтырып, ары қарай тағы да проблемалық сұрақтар арқылы талдауды жалғастырады.

— Ал енді, балалар, мына бір сұрақтың айналасында ойланайық. Құнанбай көпе-көрнеу өз баласын, яғни

Қамшатты неге арашалап алмайды? Тіпті оның күтімсіз, аянышты өмірін естігенде де, әрекет жасамай, өлімге қалғандай болады. Бұл туралы не айта аласыңдар?

— (О.) Құнанбай ақылсыз адам емес, өз қатесін, яғни Бөжейлерге істеген өктемдігін түсінеді. Сондықтан да араша болмайды.

Осы кезде үйірме мүшелерімен алдын ала дайындаған инсценировка көрсетіледі (1-томның, 177-бетіндегі Абай, Ділде, Құнанбай, Айғыз, Ұлжан диалогтері бойынша). Қамшаттың ауыр тағдырын көріп келген Абай Айғыздың өтінуімен бар шыңдықты өз туыстарына айтып береді. Сонда Құнанбай: «Құтқар анау қаршадай жетімемді» деген Зере бұйрығына: «Қайтейін? ... Мен қайтейін? ...Кешегісі Арғынның иті жақсылары бұйырды!» — деп, лажсыздық кейіп көрсетеді. Инсценировка-ны тыңдаған оқушылармен бірге Құнанбайдың әдет-салт, ата жолын өзі де мықтап ұстағанын, сол себептен де «иті жақсылар» шешіміне қарсы келе алмағанын дәлелдедік. Яғни Құнанбайдың феодалдық салттың қатал сақшысы екендігіне көзімізді жеткіздік.

Оқушылар болжамы мен жауабын негізге ала отырып, әсіресе, жазушының эстетикалық табысына көбірек тоқтадық. Құнанбай тек қатал сақшы емес, оның ақыды әрі айлаы, әрі терең, қайсар, қайратты бейнесіне талдау жасай отырып, Құнанбайды осылай жан-жақты етіп көрсетудегі жазушының шеберлігі мен табысына тоқталдық.

Оқушылар кітапты, алдарында жатқан үлестірме жұмыстарды (Құнанбай бейнесін ашатын үзінділер жазылған) пайдаланып, Құнанбайдың әр алуан сыпатта көрсетілетінін дәлелдеді. Осы практикалық жұмысты жүргізу арқылы оқушылардың жазушының Құнанбай бейнесін жасаудағы шеберлігін байқауға жетеледік. Мысал келтірейік: «... Қаратай жүйрік қой, жер таниды. Айтқаны шын болса керек. Бірақ өз топшылауым бойынша, адамның қай мінезі қасиетті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірде ұстаған нәрсемді табандылығымда деп білемін. Соның түбінен мін шығатын кез де болады!» — деп, үндемей отырып қалды. Дау айтқан жоқ.

— Адам пенде ғой. Пенденің жоқ-жігіті толған ба? — деді.

Бұл кезде Абайға әкесі жадағай көрінбеді. Ол шешендіктен гөрі, басақар түкпірі бар жан сияқты. Оңай жан емес. Қабат-қабат шын сияқты. (170-бет, 1-кітап)».

Мине, осы үзінді жазылған үлестірімені оқушылар ең аңдымен өздері оқып, сонан соң бір-бірімен (кейде қатар отырған екі бала немесе екі партадағы төрт бала бірігіп) сыбырай пікірлесіп, ойларын бөліседі. Осы үзінді қай оқиғаға байланысты екендігіне де тоқталып, Құнанбай характерін Абай ойы, Абай бағасы арқылы дәлелдеді.

Ескерту: Құнанбай және рулық-патриархалдық тартыс мәселесіндегі ең жетекші әдіс — проблемалық сұрақтарға негізделген шағын әдеби пікірталас болды. Оны әңгіме және мәнерлеп оқумен ұштастырады. Пластика түрінде ілулі тұрған пікірталас сұрақтары мынадай болды:

1. Бөкей мен Байсақдар қандай кейіпкерлер? Оларды Құнанбай типтестерге жатқызуға бола ма?

2. Абай оларға неге іш тартады? Әлде оларды «Халық ұлы» деп түсінгендіктен бе?

3. Дөркембай — Құнанбайлар арасындағы тартыс пен айырмашылығын, әлеуметтік мәнін қалай түсінесің?

Пікірталас сұрақтары бойынша мынадай мәселелер айналасында пікір таластырды.

— (Қ.) Бөкей — ұнамды кейіпкер. Оны Құнанбайлар типіне қоспаймын.

— (Т.) Бұл пікіріңді немен дәлелдейсің? Мысалы, мен сенің осы ойыңды дұрыс дей алмаймын.

— (Қ.) Бөкей Құнанбайлардан үнемі зәбір көрмей ме, тіпті таяқ та жейді. Әуелі оның өліміне де сол Құнанбайлар себеп болды емес пе? Бөкейді қайғы, құса өз ажалынан бұрын әкетті ғой!

— (Ә.) Мен де сенің пікіріңе қосыламын. Ойымды дәлелдеп көрейін. Естеріңде ме, Қарқаралыға мешіт салдырып жатқан әкесімен бірге аттанып бара жатқан Абайға анасы Ұлжан не деуші еді? «Балам, үлкендер бірге тату, бірге араз бола береді. Бөжекеңді көрген жерде сәлеміңді түзу бер. Кім пенлеп, кім мақұл! Қайдан білдің? Әкең душпан десе, сен әділ бол!» — демей ме? (Оқушы бұл сөздерді кітаптан оқыды.) Егер Бөкей ұнамсыз адам болса, Ұлжаңдай ақылды ана осындай пікір айта ма? Абай Бөкейді қолдап жүреді.

— (А.) Мен бұл пікірлерді дұрыс емес деп ойлаймын. Бөкей қалай ұнамды кейіпкер? Кәмпіштің өлімінде оның кінәсы жоқ па?

Міне, осындай пікірлерден соң, оқушылар назарын төмендегі кестеге жазылған (Кәмпіш оқиғасына байланысты теріп салынған) сөздерге аудардық.

Оқушылар іштей оқып, ойланып болған соң, осы міндеттерді салыстыра отырып, Бөкейдің де үстем тап екендігін, бірақ Құнанбайлар мықты ру болса, Бөкейлердің одан әлсіз ру екенін, бұлардың арасындағы дау, тартыс рулық-патриархалдық заман сипаты екенін айтып, қорытындылады. Мұндай мәтін арқылы салыстырмалы жұмыс жүргізу кейіпкер характерін ашуда, оған нақты, дәлелді тұрда мінездеме беруде өте тиімді әдіс болып табылады. Сондай-ақ әдебиет сабағының өзгешелігі — көркем мәтінмен жұмыс десе, көз тәжірибемізде оны басқа да жұмыс түрлерімен ұштастырып отырудың тиімді әрі ғылыми негізде болуын үнемі қарастырып, мүмкіндігінше іске асырып келеміз.

Талас пікірлер, әсіресе, 3-сұрақ айналасында көбірек өрбіді. Кейбір оқушылардың топтар арасындағы қайшылық пен феодалдар арасындағы рулық тартысты шатастырып жүргені анықталды. Дұрыс ойлар айтқан оқушылардың пікірлерін басшылыққа алып, Бөкейлер де үстем тап өкілдері екеніне, олардың арасындағы тартыстың топтық мәні жоқ, жерге, байлыққа таласу, күштірудің өзінен әлсіздеу руға істеп отырған қысасы екеніне оқушылардың көзін жеткіздік.

Сонымен қатар Дөркембай, Базаралылар сөзінен

Абай	Құнанбай	Бөкей
«Адамшылық рақым қайда? Өзге емес, ақылсыз, пайданы қатыны емес, Бөкей өзі естеме екен? Көз алдында соншалық жазықсыз дәрістеріңіз ұзақ өлімге бұйырып, сол үшін және бітпей де шімірлікпей не деген қаттылық? Ендеше, жауығып, қарсыласып жүрген Құнанбайдан қай қасиетімен артты? (1-кітап, 179-бет).	«Тіпті жазықты болсам, мен жазықты шығармын. Бесіктен шығарып, адам ұлы деп, соның бауырына берген болсам жазықты ма? Қатын-қалаң, ауыл-аймағына үм құрыса соны ұғындыра алмаса, Бөкейдің аяқтағы суға ағып өлгені ғой» (1-кітап, 179-бет).	«Құнанбай жаққан ертке менің арым ертенді. Не жапы жүр деп оялайды екен шыбын кеудеме. Әлде өзгелер үйелменімен ертпесе де, өзімнен бұрау сыбысын дей ме? Құнанбайдан не шықты? Шашыраған бір ұрығы ма? Сұрау салмай, мазамды алмай, тек жүрсің, күйдірмесін ағайын!» (179-бет). «Қаршудай қыз өлді деп сауын айтты, ас беруші ме емі! Тіпті берсем, де, басым сырқаптан арылар ме еді? Кінәласа, құн тілесін менен» (1-кітап, 181-бет).

алынған үзінділерді мәнерлеп оқыдық. Базаралының „Көл жолындағы“ өзін айыптаушыларға айтқан сөз ұналғандан тыңдадық (2-кітап, 137-б.). Осыдан кейін сұрақтарды талқылауға кірістік. Оқушылардың Базаралы, оның іс-әрекеті туралы пікірі әр түрлі екенін көзіміз жетті. Әңгіменің баяндау әдісімен Дәркембай Базаралылар істерінде тап күресінің сипаты бар екенін түсіндірдік. Әрине, олардың санасы жан-жақты ескені, шынайы күрескер емес екеніне, оған себеп, сол заманның қоғамдық орта екеніне, бірақ солардың іс-әрекеті арқылы жазушы даладағы тап жігінің тереңдеп бара жатқанын көрсеткеніне баса назар аудардық.

Ескі мен жаңа арасындағы тартысты проблемалық жағдаят, практикалық жұмыстар арқылы талқылады. Оқушылар төмендегідей проблемалық жағдаят айналасында ізденді: „Эпопеядағы әкелер мен балалар мәселесі“.

Енді оқушылар назарын Әбіш пен Абай арасына аудардық. Оқушылардың Әбіш — Абай арасының Абай — Құнанбай арасынан өзгешелігі, айырмашылығы туралы пікірлерін тыңдадық. Ең алдымен Әбіш — Абай диалогтерінен (”Өкініште”, 189—190-б., „Қақтығыста” 394-б.) үзінділер оқыдық. Әбіш жайлы Абайдың арманы мен үмітін (”Қақтығыста”, 306-б.) мәнерлеп оқып, оны Құнанбайдың Абайға айтқан қарғысымен салыстырдық.

Осы үлгідегі үлестірме-нұсқаулар Абай — Мағаш, Тәкежан — Әзімбайлар арасындағы проблемаларды түсіндіруде де пайдаланылады. Осындай нақты мысалдарға жүгіну оқушыларды кітаппен жұмысқа, көркем туындыны ғылыми түрде талдай білуге, оның негізгі проблематикаларын саралай білуге жетелейді. Құрғақ, дәлелсіз болжам жасаудан, үстірт пікірлерден сақтандырады.

Эпопеядағы әкелер мен балалар проблемасы туралы сөз еткенімізде, жоғарыдағы үзінді-материалдар жақсы нәтиже берді. Енді Абай мен Құнанбай, Әбіш пен Абай арасындағы мәселелер төңірегінде оқушылар жауабына бірер үлгілік үзінділер бере кетейік:

— (Б.) Абай — орыс мәдениетін қазақ даласына таратушы, артынан Дәрмен сияқты жастарды ертуші, прогресс басшысы. Ал, Құнанбай — ескі заманның, феодалдық қоғамның қатал сақшысы. Олай болса, жазушы тек әке мен баласының проблемасы емес, заман проблемасын берген.

— (Қ.) Менің ойымша, Әбіш — Абай арасы да тек әке мен бала арасы емес, одан тереңірек мәселені қамтитын сияқты. Әбіш — Абай армандаған жаңа заманның басы, өзі сепкен прогресс дәнін ілгері апарушы. Тіпті Әбіш арқылы жазушы революциялық-демократиялық ағымның қазақ даласына тарап келе жатқанын көрсететін сияқты.

Оқушылар пікіріне үңіле отырып, жазушының ескі мен жаңа, әкелер мен балалар проблемасын көрсетудегі мақсатын түсіндірдік. Тақырыпты бүтінгі өмірмен байланыстырдық. Абай ұрпақтары Абай армандаған заманда өмір сүріп жатқанына тоқталдық.

Ары қарай сабақ кіріспесінде талқылаған сауалнама сұрақтарына қайта оралып, Құнанбай типтестерге тағы кімдерді жатқызуға болатынын сұрадық.

— (З.) Құнанбайлар типіне Оразбай, Дайыр, Тәкежан, Сәмен, Майбасар, Әзімбайлар жатады.

— Енді осы пікірлеріңді дәлелдеу үшін, мына кесте-плакатты (эпопеяның негізгі оқиғалары қысқа ғана көрсетілген көрнекілік) басшылыққа алыңдар.

— (Л.) Оразбайдың іс-әрекеті арқылы оның үстем тап өкілі, Құнанбай ісін жалғастырушы екенін дәлелдеп көрейік. Біріншіден, „Қастықта“ бөліміндегі Абайды масқара жазаға ұшыратушының ең кінәлыларының бірі осы — Оразбай. Екіншіден, „Шайқаста“ бөлімінде Абай өлеңін айттың деп, затон жұмысшысы Сейітті тірідей көміп тастаған кім? Ол да Оразбай...

— (Т.) Меніңше, осы Құнанбай типтестер ішінде Сәменнен өткен ұнамсызы жоқ қой деймін. Ол туралы IV кітаптың 275-бетінде былай делінген: „Сәмен жастау, қызы қатты буып жүрген, Оразбайдың анық қанды көйлек, қарашоқпар сыңары болатын“. Міне, осы сұм ақыры Абайға қол жұмсайды.

Оқушылар пікірін негізге ала отырып, Құнанбайдың „шымалдық артында“ қалған өмірінің жалғасы — Оразбай, Әзімбайлар, олардың тіпті Құнанбайлардан да өткен жауыз екеніне, ұлы Абайдың басына түскен небір қындықтың, халық басына түскен небір ауыртпалықтың бірден-бір кінәлылары осылар екеніне тоқталдық. Бүкіл өмірін осындай топас, әрі жауыз топқа қарсы күреспен өткізген Абай тағдырын еске түсірдік.

Кесте-плакатты пайдаланып, Абайдың үстем таптармен болған күресін, ол қай оқиғада, қай бөлімде көрсетілетінін саралап, жинақтадық. Қорытындыда прак-

тикалық жұмыстарға орын бердік. Кодоскоптан төмендегі сызба (схема) көрсетілді. Оқушылар төмендегі сызбаны ауызша тоалтырды. Ең алдымен өткен сабақты қорытындылаған Абай жолын көрсеттік. Оқушылар сызбастыра отырып, Құнанбай жолын былай саралады:

- Құнанбай жолы —
1. Қаталдық жолы.
 2. Әділетсіздік жолы.
 3. Бітіп бара жатқан ескі жол.
 4. Ата ұлының, феодалдық қоғамның жолы.
 5. Өзімшілдік жолы.
 6. Дін жолы.
 7. Шымылдық артындағы өріссіз жол.

Оқушылар өткен сабақтағы пікір, болжамдарын еске түсірді. Оны жаңа сабақтан алған білімдерімен байлапастырып, Құнанбай жолын осылай қорытындылады.

Үйге тапсырма: Үй тапсырмасы саралау оқытуды басшылыққа алуға негізделіп берілді.

Әңгіме жанрын оқыту

М.Әуезовтің 8-сыныпта берілген „Қараш-Қараш оқиғасы“ хикаясын оқыту алдында оқушылардың қызығуы, ынтасы, таным белсенділігін арттыру мақсатында, әңгімедегі оқиғалар өмір шындығынан алынғанын, Бақтығұл — өмірдегі Рысқұлдың прототипі екенін (өріне, прототипке түсінік беру қажет) қосымша материалдарды пайдалана отырып, әңгімелеу қажет. Яғни, Тұрар Рысқұлов жайында деректер, қутын-сүргіне ұшырауы, т.б. туралы. Жалпы шығарманың көтерген проблемасы феодалдық замандағы қорғансыздар, кедейлер тағдыры, әділетсіздік, жауыздық, ел ішіндегі барымта, ұрлық, күндестік сияқты сахарә өмірінің небір шындық картинасын көрсету, әділдік іздеу, шындық іздеу, сол жолдағы адалу, кек қайтару сияқты бас қаһарманның жанталасқан іс-әрекеті, психологиялық күй-жағдайлары повестің негізгі өзепі, қазығы болып табылады. Әңгімені оқытуда тек мазмұны ғана емес, ең бастысы, оның негізгі проблематикасы, жазушының идеялық-эстетикалық мұраты, сол жолдағы табысы сөз етілуі керек. Сюжет, композиция тұтастығы, тіл көркемдігі

характерлердің жасау жолдары айналасындағы еңбек те ең негізгі мәселелер. Әдеби-теориялық ұғымдарын тереңдету, хикая, прототип, кейіпкерлердің психологиялық күй-жайы, сюжет, композиция, суреттеу, портреттеу, баяндаулар туралы да түсінік беру сабақтың басты мақсаттарының бірі болып табылады. Повесті талдау ең алдымен мазмұнын меңгеруден басталмақ. „Қараш-Қараш оқиғасы“ көлемі жағынан көлемді, көтерген проблемасы жағынан салмақты болғандықтан, бағдарламада берілген санаулы сағаттардың ішінде оны талдау да күрделі мәселе. Сондықтан мұғалім ең тиімді деген әдіс-тәсілдер іздеуі керек. Мазмұнын сыныпта, әрі үйде меңгерту жөн. Шығарманың ұзақтығын ескеріп, әрі оқушының тез оқуы, қызығуын ұйымдастыру мақсатында, тарауларына тақырып қойып, ол талдаулардағы басты оқиғаларды көрсетіп, жоғарыдағы үлгіде көрнекі етіп жазып, пайдаланып отырудың маңызы зор.

Бөлімдер	Тақырып	Басты оқиғалар
I	Іште кеткен кек	1. Тектіғұлдың ауруы, ауыр тағдыры. 2. Аянышты өлім.
II	Кек жолындағы жортуыл	1. Бақтығұлдың өш алу жолындағы Сәлімен жылқысына барымтаға аттануы. 2. Биені ұрлап әкетуі.
III	Қуғыншылар	1. Биені әкеп, сойып алуы. 2. Қуғыншылар үстінен деп түседі.
IV	Пана іздеу	3. Масқара соққыға ұшырауы. 4. Намыс, ар, қорлауы. 1. Арқар атуы. 2. Жарасбай аулына оны тарту етуі.
V	Аласу	3. Жарасбайға айтқан өтініші, тілегі. 1. Жарасбайдың сенімді серігі. 2. Бақтығұлдың ақ жолдан таюы. 3. Барымтаның жилауы.
VI	Екі жүзді аярылқ	4. Әділет іздеп, әділетсіздікке еріксіз баруы. 1. Ел ішіндегі тартыстың ұлағуы. 2. Жарасбайдың сатқындығы.
VII	Қуғын	3. Биер соты, үкім. 1. Қашып құтылуы.
VIII	Өш алу	2. Қуғын. 1. Тау-тасқа жасырыну. 2. Жарасбайды атып өлтіріп, өш алуы.

Мазмұнын сыныпта оқыған кезде мұғалім оқыды жатқан бөлімдердің басты-басты эпизодтарын ашатын сұрақтар қойып, тұжырымдап отырады. Ал үйге берген аясында сол бөлімдердің мазмұнын қысқа түрде өз айтып беріп, өз беттерімен оқуды тиімді ұйымдастыру үшін сұрақтар беріп, соған жауап дайындауды талап етеді. Мысалы, IV бөлімді үйге өз беттерімен оқып келу тапсырылса, мынадай сұрақтар, тапсырмалар жүйесін ұсынуға болады:

1. Соққыдан оңалған Бақтығұл қандай шешімге келеді?

2. Арқар ату себебі не?

3. Оны Жарасбайға неге сыйға тартады?

4. Жарасбайға қандай тілек, өтініш айтады?

5. Жарасбай ол өтінішке қалай қарайды?

Мәтіннен жұмыс жасап келеді мұғалім, әсіресе, оқылалармен қабаттаса келіп отыратын суреттеу, портреттеулерге ерекше көңіл бөлуі керек. Сол себептен де осы үйге берілген бөлімді сұрақтар арқылы талқылай отырып, кітаппен жұмыс, яғни практикалық жұмыс арқылы портреттеу, суреттеулерді таптырып, олар қандай тілмен берілген, оның шығармадағы орны, маңызына да тоқталып отыру тиімді болмақ. Әңгіме-хикаяны оқытуды қандай әдіс-тәсілдермен жүзеге асыру керек, ол солардың өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Мысалы, осы «Қараш-Қараш оқиғасында» практикалық жұмыстардың рөлі ерекше. Себебі, суреттеулер, портреттеу, мінездеу, баяндаулар, кейіпкерлердің психологиялық әр түрлі жан дүниесінің сипатталуы өте жиі кездеседі, тілі де күрделі (сөйлеулердің ұзақ, құрмалас сөйлемдерге құрылуы, пейзаждық беруде бейнелі, образды суреттеулердің молынан кезігуі, диалогтер мағынасының астарлы ойларының тереңдігі, т.б.). Тіпті, мазмұнын меңгерту де, яғни мазмұндату да мұғалімге оңайға түспейді. Мысалы, оқулықтың 108-бетіндегі Бақтығұл келе жатқан Талғар сайының көрінісін суреттейтін жерді балалардың айтып беруі — мүмкін емес нәрсе. Мұғалімнің өзіне де сол қалыпта суреттеп беру қиындыққа түсер еді. Сондықтан да мазмұнын айтқызу кезінде ондай суреттерді кітаппен оқи отырып айтқызу тиімді болмақ. Әсіресе, бұл шығарманы оқу барысындағы ең тиімді әдістердің бірі — мәтінге жуық мазмұндату, портреттеу, көріністер, диалогтегі ұтымды сөздер, көркемдегіш айшықты сөздерді сақтай отырып,

мазмұндату болып табылады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін, шығармадағы суреттеулер, портреттеулерді жіктәп, үналғыға мәнерлеп оқу арқылы жаздырып, тыңдатып, сөйтіп, құлақтарына сіңісті ете отырып, сол арқылы ойына көз алдарына сол сурет, көріністерді келтіріп отырудың да маңызы ерекше. Мазмұнын меңгерту жұмысынан кейін идеялық-эстетикалық мәніне әдеби талдауды проблемалық сипаттағы, пікірталас тудыратын, іздендіру сұрақтары арқылы жүзеге асыруға болады. Әңгімелеу, пікірлесу, әдеби шағын пікірталастар бұл сабақтарда да жетекші әдіс болмақ.

Сұрақтар:

1. Тектігүл өлімінің негізінде қандай саяси-әлеуметтік мән жатыр? Ол өлімнің шығармадағы орны?

2. Бақтығұлдың бәримтаға атануы, ұрық жасауына қалай қарайсың? Ақтайсың ба, қаралайсың ба?

а) Құттыңшылар ізге қалай түсті? Бақтығұл неге ұсталып қалды?

3. Жарасбай болысқа баруын құптайсың ба, жоқ па?

4. Бақтығұлдың басты-басты қатоліктерін, адаусаларын ата.

5. Ол адаусаларға тек Сәлмен, Жарасбайлар ғана кіналы ма? Өзіне кіне қояр ма едің?

а) Жарасбай мен Сәлменге салыстырмалы мінездеме бер.

6. Жарасбайды өлтіру қымыс па? ("Ия" десең де, «жоқ» десең де, ойыңды дәлелдеуге тырыс.)

7. Билер алдындағы «Неде болса да ақпын», «Менде айып жоқ» деген ойынан бастап, Бақтығұл монологін қайта оқып шық. Осы монологтің маңызы неде деп ойлайсың?

8. Сол билер алдындағы «Егер осы Қоқыш сөзіндей Жарасбайдың айтқаны шын болса, ...» деп басталатын Бақтығұл сөзінің мәнін түсіңдер. Осы абзацтың Бақтығұл бейнесін ашуда маңызы бар ма?

9. Ақыламы, әрі күшті рухы бар Бақтығұл неге қол шоқпап, барымташы, сорлы малайға айналды?

10. «Қараш-Қараш оқиғасы» арқылы жазушы қандай мәселелерді көтерген? Шығарма неге «Қараш-Қараш оқиғасы» деп аталған?

11. Автордың бас кейіпкері Бақтығұлға деген сезімі, қарым-қатынасы қалай? (Мәтіннен үзінді оқи отырып дәлелдеу.)

12. Қазақ даласындағы партия, сөзді, қатығыс, күншілдік, бақталас, ырау-ырау шығармада қалай берілген? Олардың бас кейіпкер тағдырындағы орны бар ма?

Шығармадағы Бактығұл, болыстар, жуандар бейнесі туралы сөз қозғағанда, тағы да мынадай талсырмалар орындатуға болады:

— Бактығұлдың монологтерін тауып оқы. Ол монологтердегі Бактығұл бейнесін, іс-әрекетін, жан дүниесі, психологиясын көрсетудегі рөлін ашуға тырыс.

— Шығармада осы монологтерге неге көп орын берілген? Жазушының осы көркемдік тәсілінің маңызын қалай түсіндірер едің?

Сабатқа Бактығұл бейнесін ашатын, оның адастыр-адасып келіп, көк алуын, сол жолдағы азашты да аянышты тағдырын түжырымдау турде көрсететін көрнекілік — сызба (схема) пайдаланылады.

Ү л г і

„Көк жолында“

— Тектіғұлдың өлімі. Сәлмен қолындағы ит тірлік.

— Сәтсіз барымта.

— Пана іздеу.

— Жарасбай жанында.

— Бактығұл — ұры, барымташы, Жарасбайдың қолшоқпары.

— Сатқындық. Бактығұл — күндестік құрбаны.

— Бактығұл — қашқын.

— Өш алу. Әділ жаза.

Мұғалім оқушыларға партия, съезд жайында, оның қазақ даласындағы сұмдық ылаңы туралы да осы шығармамен байланыстыра отырып түсіндіруі керек. Кейбір күрделі, қазіргі балалар түсінбейтін, бүгінгі күнде күнделікті тіршілікте пайдаланылмайтын сөздерге де түсінік жүргізледі, яғни түсіндірме сөздік жұмысына да орын беру керек. Сөздік жұмыстары жалпы әдебиетті қай жанрын оқығанда да, міндетті түрде жүріп отыруы керек. Оқушылардың түсінбеген сөздеріне, историзм, архизм сөздерге үнемі түсіндірме жұмысын жүргізудің мәні зор. Бұндай жұмыстар тіл байлығын дамытады, таным арттырады, шешен де оралымды сөйлеуге баулиды. Әдебиетті оқытудағы мақсаттың өзі де осы.

Әңгіме жанрын жоғары сыныптарда оқытуда өзіндік ерекшеліктері бар. Төменгі сыныптарда әңгімелер монографиялық жолмен оқытылса, ал жоғары сыныптарда өтілгенді отырған ақын, не жазушының бірнеше әңгімелері көтерген тақырыбы, ортақ мәселелері бойынша

қатарынан топтап беріледі. Мысалы, ұлы жазушы М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерінен „Қорғансыздың күні“, „Жетім“, „Барымта“, „Ескілік көлеңкесінде“, „Жуандық“, т.б. әңгімелері оқуға берілген (XI сынып, шолу дәрежесінде олар оқулықта талданған). Бұл әңгімелер — жиырмасыншы жылдардағы әңгімелері. Оқытқанда, оларды тақырыбы, идеясы, көтерген проблемаларының үндестігіне қарай топтап алып, талдау керек. Мысалы, алғашқы әңгімелерінің ішінен „Қорғансыздың күні“, „Жетім“, „Оқпан азаматқа“ көтерген проблемалары негізінде „М.Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі қорғансыздар проблемасы, жазушы қорғансыздарын қалай қорғайды“ деген ортақ сұрақпен талдауға болады.

Сыныпты талданғалы отырған шығармалардың санына байланысты топ-топқа бөліп, берілген әңгімелерді өз беттерімен оқып келу, талдауға жұмылдыру керек. Жазушының алғашқы әңгімелері қысқа, оқиғасы қызықты болып келетіндіктен, өз беттерімен талдауға ұсынудың күрделілігі жоқ. Жоғары сыныптарда көркем шығармаларды өз беттерімен талдауға көп көңіл бөлу дұрыс.

Осы үш әңгіме бойынша ортақ мәселе — қорғансыз тағдыры. С.Мұқанов айтқандай: „М.Әуезов өзінің алғашқы әңгімелерімен-ақ қазақ прозасын еуропалық дәрежеге жеткізді“. Еуропалық прозаның әлемдік алыстығы: Бальзак, Мопассан шығармаларында ақша, тек қана ақша билеп тұрған буржуазиялық қоғамда махаббат та, ар да, отбасылық қарым-қатынас та, әке мен баланың махаббаты да — бәрі-бәріне ақша үстемдігі ететіндей шындықпен көрсетілді. Жалғыз қызы үшін бәрінен айырылып, ешкімге керексіз боп, пансионатта жалғыз қалған Горио әкей (Бальзак), тағдыр жезекше етсе де, адамдық рухынан, мейірімділіктен ада болмаған Пышка, т.б. (Мопассан) — бәрі-бәрі де қорғансыздар. М.Әуезов қорғансыздары да сахара тағылары, жауыздарының құрбаны болып көрсетілді. 13-тегі сәби, қорғансыз Ғазиза, жалғыз ұлдан айырылып, тас бауырлар түбіне жеткен бейшара ана, жетім Қасым тағдырлары — жеке адамдар, жеке қорғансыздар тағдырлары емес, ол өркениет пен гуманизм дәні көктемей жатқан, мал, байлыққа деген аш көздік жайлаған сахара, дала, оның қорғансыздарының тағдыры. Әңгімелер негізіндегі осындай басты-басты проблемаларды дөп тауып, түжырымдап, нақты ғана талдау жасау — жоғары сыныптарда әңгіме жанрын өтудің ең бір өзекті

мәселесі. Проблеманы шешу төмендегідей сұрақтармен жүзеге асырылмақ.

— Қалай ойлайсыңдар, осы үш әңгімеде де қорғансыздар тағдыры сөз болады деп жатырмыз. Жазушының оларға көзқарасы қандай? Қорғансыздардың қысқай ма, қорғаса, қалай қорғайды?

— Үш әңгімеде де бас кейіпкерлер тағдыры трагедиямен аяқталады. Авторлық осы шешімге қосыласыңдар ма?

— Жазушы шеберлігі, стилі туралы не айтар едіңдер? Деталь, штрихтердің әңгіме идеясын ашудағы маңызы бар ма? (дәлелде).

Ескерту: Барлық жауап шығармалардан нақты мысалдар ала отырып, берілуі керек.

Ғылыми еңбектер, сыншы, әдебиетшілер пікірлеріне иек арту, сол арқылы тақырыптың ғылыми жағына назар аударып, білімді тереңдете беру де жоғары сыншылдарда әңгіме жанрын өтудің бір маңызды жағы. Салыстыру, өз беттерімен қорытынды жасау, пікір айтыстыра білуде де мұндай жұмыстардың маңызы зор. Мысалы, осы сабақта ғылыми еңбектер, әдеби пікірлерді ұсына отырып, реферат, пікір жаздыруға болады.

Тақырыптар: 1. «Имандылық, адамгершілік проблемасы — М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерінде».

2. Алғашқы әңгімелеріндегі жазушы шеберлігі, әңгімелердің тарихи негізі.

Енді оқушыларға берілген тапсырмалар үлгісімен таныстырайық (сабаққа алдын ала берілетін тапсырмалар).

1-нұсқа: 1. «Қорғансыздың күні» әңгімесі бойынша тұжырымды, қысқа ғана аннотация, талдау жазу. Сол бойынша әңгіме оқиғасының ең өзекті, түйінді мәселелерінен хабарлама жасауға дайындалу. Келесі беттегі үлгіні басшылыққа алу.

Ескерту: Тапсырма осы мазмұнда орындалады. Берілген бағандардан оқушылардың өзі толтырады.

2. Әңгіме бойынша өз пікірлері мен ойларын жинақтап келу (ауызша): а) Әңгімеде боранның суреттелуі. Оның әңгіме идеясын ашуда маңызы бар ма?

Портреттеуге назар аудар. Оның маңызы, яғни кейіпкерлер іс-әрекетін, жан дүниесін ашудағы маңызы.

б) Жазушы әңгіме кейіпкерлерінің тағдырын дұрыс шешкен бе? Ол шешімге өзің қосыласың ба?

2-нұсқа: 1. «Оқыған азамат» әңгімесіне аннотация-талдау жасау (1-нұсқа үлгісімен).

Әңгіменің құрылысы, негізгі оқиғасы	Кейіпкерлер тағдыры	Жазушының көркемдік әдісі мен тәсілі
1. Жолаушылар. Борая. 2. Жолаушылар көріптер үйінде.	Ақан мен Қалтай қонатын жер іздейді. 13 жасар Ғазиза, оның соқыр анасы, көрі әжесі. Сорлы көріп қорғансыздар.	Баяндау, суреттеу, портреттеу. Портреттеу, баяндау.
Көрі кемпірдің мұңын шағуы.	Жалғыз ұлы өлген. Туыстардан қайыр жоқ. Келін су қараңғы, немересі жас. Жетім, жесір, қорғансыз күйін айтып, жылайды.	Әңгімелеу, лириккалық шегініс.
Шөп қорадағы хайуандық.	Қорғансыз Ғазизаның аянышты халы.	Баяндау, сипаттау.
Азаптан құтылу. Бораның ашылуы.	Арының тапталуы. Ғазизаның өлімі.	Суреттеу, баяндау.

2. Мына сұрақтар айналасында пікірлерін жинақтап келу:

а) Әңгіме неге «Оқыған азамат» деп аталған? Әңгімедегі жазушының мақсаты мен мұратын қалай түсінесің?

ә) Осы әңгімедегі қорғансыздар кімдер? Олардың тағдырын көрсетудегі авторлық шешімге қалай қарайсың?

Жеке-даралап тапсырмалар беруге болады.

1. «Қорғансыздың күні» әңгімесі бойынша портреттеу, пейзаж және суреттеулерді үлестірме қағазға жазып келу.

2. «Оқыған азамат» әңгімесіндегі пейзаж, портреттеу және мақал-мәтелдерді үлестірме қағазға жазып келу.

3. А.Әуезовтің «Бала Мұхтар» кітапшасы бойынша «Қорғансыздың күні», «Көксерек» әңгімелерінің жазылу тарихы туралы деректер жинау.

Үлгі-нұсқау:

М.Әуезов. «Қорғансыздың күні». Пейзаж.	Құнбатыс батуға айналып күйін, қызғалт сәулесімен нұранып, қызыл торғынның түсіндей боялып тұр.
--	---

Мысал жанрын оқыту

Мысал — аллегориялық жанр. Айтылатын ой ашық берілмейді. Астармен, меңзеумен беріледі. Жануарлар әлемі, құс, өсімдік, тағы басқа мысалдар бас кейіпкер ретінде алынады. Өткір сын да, ащы сатира да, байсалды юмор, келемез, мысқыл да осы мысал жанрында. Әдебиетті оқу бағдарламасында мысалдар көбінесе оқытудың бастаулап буынында беріледі. Ең алдымен, мысал жанры, оның өзіндік ерекшелігі туралы әдеби-теориялық ұғымнан мағамат, түсінік берген жөн. Яғни мысалда ойдың ашық, айқын берілмейтіні, жорамал, меңзеу астарлы түрде берілетіні, кекесін, мысқыл, әжуа, юмор, ащы сатира оның негізі көркемдік тәсілі екендігін оқушыларға әңгімелеу, баяндау әдісімен жеткізген дұрыс. Мысалдарды оқу, талдау барысында бұл түсініктерге қайта оралып, осы ұғымдарды оқушылардың өзіне аңдатып, түйіндетіп отыру керек. Алдымен, әдеби-теориялық ұғым беру, оқушыларды оқығалы отырған көркем шығарма ерекшелігін аңдауларына, ары қарай оны талдау белсенділіктерін арттыруға жетелейді. Оқығалы отырған мысалды алдын ала үйде оқып келу тапсырылса, оның тиімділігі тіпті зор боламақ (мұғалім мысал жанры туралы кіріспе түсінікті сол тапсырманы беру алдында айтуы керек). Мұғалім ол үшін оқушыларға мынадай үлестірмекөмек нұсқау таратып, өз беттерімен оқу, түсіну, талдау жасауға жетелейді. Мысалы, 5-сыныптағы И.Крыловтың „Есек пен бұлбұл“ мысалын алайық (Абай аудармасы).

— Есек пен бұлбұл туралы не білесіңдер? Есек қандай хайуан, бұлбұл қандай құс?

(Өздеріңе арнап көгілдір экраннан беріліп жүрген әр түрлі хабарларды, өздерің оқыған ертегілерді еске түсіріңдер).

— Есектің өтініші, яғни бұлбұлға ән салып бер деуіне көңіл қой.

— Бұлбұл өтініш „мың түрлі күйге салған“ құдіреті сипатталатын шумақтарды тап. Адам, жан-жануар, табиғаттың сол кездегі қалып көңіліңе тоқы.

— Есектің бұлбұл өтініне берген бағасы, сыны айтылатын шумақты тауып, назар аудар.

— „Әтештен үйрену керек“ деген ақылға қосыласың ба? Қосымасаң, себебін дәлелдеуге тырыс.

— Ең соңғы шумақтың мазмұнына ой жүгірт:

ә) Қалай ойлайсың, неге ақын „Мұндай сыншыдан қалайым бізді сақтасың“ деп, қорытындылайды.

ә) Өзің осы қорытындыға келісесің бе?

б) Қорытындыға автордың көңіл күйі туралы не айтар едің?

— Осы мысалда есек, бұлбұл, әтештер арқылы ақын не айтқаны болған деп ойлайсың? Қандай астарлы ой бар?

— Өзің сабақта осылардың қайсысының сөзін мәнерлеп оқып едің?

Мысалдарды талдаудың ең тиімді әдісі — рөлге бөліп оқу, инсценировка-көрініс жасау болып табылады. Көрнекіліктің де маңызы зор. Оқушылардағы сурет бойынша немесе басқадай ойластырып, қарапайым ғана қатты қағаздан макеттер жасап (оған бұлбұл, есек, әтеш мүсіні), мысал оқу барысында оқиға көз алдында өтіп жатқандай көрініс беріссе, оқушылардың ынтасы, қызығушылығы артер еді.

Сабақтың кіріспе бөлімінде мұғалім мысал жанры туралы тағы да қайталап, өздері үйден танысып келген „Есек пен бұлбұлды“ жазған орыс жазушысы И.Крылов, оны аударған Абай аталары туралы шағын әңгіме, дерек береді. Мысал алдын ала оқуға тапсырылғаны себепті, мына сұрақтармен оқушыларды пікірлесу, әңгімелесуге шақыруға болады.

— Балалар, „мысал“ деген не, кім айттып береді?

— Өздерің оқыған мысалдың мазмұнын, болған оқиғасын қайсың әңгімелеп едің?

— Бұл мысалдағы кейіпкерлер кімдер? Олар арқылы ақын нені, кімдерді сөз етпек болған. Мысал жанрына тән „Есек пен бұлбұлда“ қандай астарлы ой бар деп ойлайсың?

— Өзің кімді құптайсың, ақын кімді құптағай деп ойлайсың? Ойыңды мысалдан үзіңді ала отырып, дәлелдеуге тырыс.

Осы мазмұнда әңгімелесу оқушылардың мысалды қай дәрежеде оқып, меңгергенін білдіреді, әрі өз пікірлерін айта білу, өз беттерімен көркем мәтінді талдау, сөйлей білу, тілін дамытуға иіп ықпалын тигізеді. Ал ақын ала осындай шағын пікірлесу арқылы балалардың қаншалықты өз беттерімен оқып, меңгергенін білгеннен кейін, мысалды мұғалім мәнерлеп оқып (мұғалім оқып тұрғанда, макетті көркемдіктерден көрініс беріссе), оқушыларды рөлге бөлігізіп оқытып, мәтінмен жұмыс істетуі керек. Түсініксіз сөздерге түсіндірме жасау да аса

қажетті мәселелердің бірі. Мәтінмен жұмыстан соң мұғалім өзі сұрақ қоя, әрі жауап бере отырып, әрі оқушылар пікірін толықтыра отырып, мысалға талдау жасайды.

— Балалар, «Есек пен бұлбұл» мысалы арқылы ақын нендей мәселелер көтерген? Мысалдың негізінде қандай астарлы ой айтылған? Ең алдымен кімдерді тыңдағың келеді?

— Неге осы мысалда бас кейіпкерлер етіп есек, бұлбұл, әтеш алынған?

— Олар арқылы қандай адамдар, нелер айтылмақ болған?

— Мысалдағы негізгі ойды беру үшін, ақын қандай әдіс-тәсіл пайдаланған?

— «Есек пен бұлбұл» мысал жанрына тән әжуа, мысқыл, ащы сын, сатира, келемек бар ма?

Сабақты қызықты етіп өту үшін, жоғары сыныптың қабилетті оқушыларымен мысалды инсценировкалап, талдау алдында көрініс беріп, әншілердің айтуындағы «Бұлбұл әнін» де пайдаланса, артық емес. Бұндай сабақтарды әдеби-композициялық сабақтар деп атайды.

ә) Жалпы, қай әдеби жанрда жазылған шығармаларды талдамасын, мұғалім сабақ өткелі отырып тақырып ерекшелігі, сынып ерекшелігіне назар аударып, сонан соң барып, пайдаланылатын көрнекілік, т.б. оқу жабдықтарын, әдіс-тәсілдерді, сабақ түрлерін үйлестіре, тиімді дегендерін сұрыптап ала білу керек. «Есек пен бұлбұл» сияқты барлық мысалдар көлемі жағынан тұжырымды, қысқа, айтар ойы жағынан қомақты, салмақты болып келеді, әрі жоғарыда айтқанымыздай, айтылмақ ой жасырын жатады. Оқуға жеңіл, әрі қысқа осындай мысалдар тез оқылады, ал, түп негізіндегі салмақты мәселелерді тез аңғару оңай емес. Мысалдың осы бір ерекшелігін ескере отырып, мұғалім оны сыныпта оқып, балаларға оқытып, практикалық тапсырмалар да беруге болады. «Есек пен бұлбұлды» мынадай бөлімдерге бөлуге болады:

I бөлім. «Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы» (Есектің бұлбұлға кездесуі).

II бөлім. «...бір сайрап берсең...» (есектің өтініші).

III бөлім. «Өнерге салды бұлбұл...» (Бұлбұл әні).

IV бөлім. «... сен біраз әтеш әнін үйрен...» (есектің ақылы).

V бөлім. Авторлық қорығынды: «... құдайым бізді сақтасын...».

Осындай жұмыстарды алғашқы сабақтарда балалармен бірге орындап, оларға бастылық жасап, келесі мысалдарды оқушылардың тек өздігінен, жеке дара, мұғалім көмегісіз талдауына ұсынуға болады. Ақын стилі, көркемдік тәсілін талдауда да мысалдарды оқытуда ерекше көңіл бөлу керек. Ол үшін әр бөлімдегі (жоғарыда көрсетілген) ақын тәсіліне назар аударған жөн.

Мысалы:

I бөлімде — авторлық баяндау, суреттеу;

II бөлімде — диалог, сұрақ;

III бөлімде — баяндау, суреттеу;

IV бөлімде — диалог, ақыл;

V бөлімде авторлық қорығынды, шешім, ақылнақылдардың орын алатынын дәлелдеу дұрыс болып саналады.

Үйге тапсырма балалардың сабақты қалай меңгергеніне байланысты беріледі. Жалпы қабілеттеріне әсер ету, білім дағдыларын жетілдіру мақсатында рөлге бөліп, жатқа мәнерлеп оқу, көрініс көрсету сияқты шығармашылық сипаттағы тапсырмалар беру аса тиімді болып келеді.

ә) Әдебиет сабағы ақыл-өнегеге, ғибратқа, даналыққа, имандылыққа, адамгершілік үгілдерге толы болу керек десек, мысал туындыларынан осының бәрін кездестіруге болады. Сондықтан осы «Есек пен бұлбұл» арқылы әділдікті, өнерді, кішіпейілділікті үлгі етіріп, әділетсіздік, тұрпайылық, топастықтан жереңдіру жұмыстарын жүргізу керек.

Мысал жанрын оқытуда да оқушылардың таным белсенділігін арттыратын, әсіресе, әдеби тартысқа жетелейтін, іздендіру, зерттеу жұмыстарына баулантын әдіс-тәсілдерді пайдалану тиімді болмақ. 5-сынып бағдарламасы бойынша Асқар Тоқмағамбетовтың «Бидай мен қанбақ» мысалын оқытуда осы әдіс-тәсілдерді қалай пайдалануға болады, соған тоқталайық. Екі мысалды салыстыру арқылы пікірлесу, айтыс нышаны бар әңгімелестіруге жұмылдару.

С ұ р а қ т а п с ы р м а л а р:

— Балалар, қай мысалда диалог көп пайдаланылған?

— Диалогтің атқарып тұрған маңызы туралы не айтар едің?

— Екі мысалдың соңындағы авторлық қорығындыға назар аударыңдар. Қай мысалда автордың өз пікірі ай-

қын берілген? Қайсысында ол оқырман назарына сіл-
тенген?

— Осы екі мысалдағы өзіңе ұнағандар кімдер?
Ойыңды мәтіннен үзінді ала отырып, дәлелде. Олардың
жақсы қасиеттерін салыстыр.

— Өзіңе ұнағандар туралы да пікір айт. Ұнамсыз
қасиеттерін салыстыр.

Ескертү: Әрине, мұндай жұмыстарда мұғалім ба-
лааларды жетелеп, пікірлесуге, әңгімелесуге ынталанды-
рып отыруы қажет. Бағдарламада берілген мысалдарды
оқып болған соң, қорытынды сабақ өтудің тиімділігі зор.
Қорытынды сабақты композициялық сабақ түрінде де,
немесе **„Мысал кейіпкерлері бізде қонақта“**
тақырыбында кездесу сабағы түрінде де өтуге болады.
Сабақ-композицияда оқушылар күшімен инсценировка-
лар көрсетіп, өздері оқыған мысалдарды көріністер
арқылы еске түсіріп, қайталау жұмыстары жүрсе, кезде-
су сабағында есек, бұлбұл, арыстан, түлкімен, т.б.
(кейіпкерлер рөлінде балалар болады, әрине), яғни мы-
салдардың бас кейіпкерлерімен кездесу өтеді. Оларға
оқырмандар (сынып оқушылары) сұрақ қояды, жауапты
олар мысалдан алып, жатқа айтулары керек.

Мысалы, **„Шежіртке мен құмырсқа“** ертегісі бойынша
мынадай сұрақ қоюға болады.

Шежіртке: „Қарағым, жылыт, тамақ бер,

Жаз шыққанша асыра!

— Құмырсқа не деуші еді?

Құмырсқа: Мұның, жаным, сөз емес,

Жаз өтерін білмен пе ең?..

Осындай сабаққа биология, орыс әдебиеті
мұғалімдерін шақыруға болады. Себебі, биология
мұғалімі мысалда кездесетін жануарлар, жәндіктер тура-
лы қысқаша хабарлама жасаса, ал орыс әдебиеті
мұғалімі қай елдің ертегісінде болмасын **„Қасқыр“, „арыс-
тан“** — әділетсіздіктің, „қара күштің“; түлкі — қулық,
зұлымдықтың; қоян — қорқақтықтың иесі болып сурет-
телініптіні әңгімелейді. Мысал жанрын оқытудың тиімді
жолдарын іздену де әр мұғалімнің білімі, шеберлігіне
байланысты.

Ертегілерді оқыту

Оқулықтарда ертегілердің қара сөзбен жазылған түр-
лерімен қатар, өлеңмен жазылған түрлері де берілген.

Ертегілер 5—9-сыныптарда оқытылады. Қай жанрда жа-
зылған ертегі болмасын, балалар оны ерекше қызығу-
шылықпен оқиды. Балаларды тартатын — оның қиял-
ғажайып оқиғалары, бас кейіпкерлердің басынан кеше-
тін небір қызықты істері, батырлығы, жүректілігі сияқты
қасиеттері. Оқиға қызығымен кететін балаларға ертегі
арқылы қандай білім беруге болады, икем-дағдысына
қандай талаптар қою керек? Міне, бұл мәселелер әр
мұғалімді толғантуы, ойлаңдыруы тиіс. Ертегілерді
оқытуда ең басты мына мәселелерге көңіл бөлу керек.

— Ертегілердің жанрлық ерекшелігін таныту. Яғни
әдеби-теориялық ұғымдар беру;

— Стожет пен композициясындағы жымдастық,
тұтастық, өзіндік ерекшеліктерді білдіру;

— Тіл құрылысы ұйқаспен, тақпақпен келуі, баян-
дау, суреттеу, портреттеу шеберлігі, бейнелі сөздердің
мол келуі, оқиғаларының қызықтығы, жатықтығы. Ер-
тегінің бай тілі — халқымыздың ғасырдан-ғасырға келе
жатқан байлығы, тарихи тілі екендігі.

— Ертегі негізінде халқымыздың асыл арманы,
ұшқыр қиялы, гуманизмі, адамдық биік мінез-құлқының,
тыныс-тіршілігінің айнымай көрінуі. Қай ертегі болмасын,
халық арманына, тілегіне сай, тек жақсылықпен,
бақытқа жетумен аяқталады.

Ертегілерді оқытуда қандай әдіс-тәсілдер, оқу форма-
лары, сабақ типтері тиімді саналады?

Ең алдымен, оқушыларға ертегіні оқыту, мазмұнын
толық меңгерту мәселесін ойластыру керек. Мазмұнын
меңгерте отырып, оның негізіндегі идея, айтайын деген
терең ой туралы сөз қозғау. Мазмұнын меңгертуде
мәнерлеп оқу, әңгімелеу, баяндау, мазмұны тұтас
сақталынған толық жоспар, ең басты оқиғаларға
негізделген тұжырымды жоспар, эпизодтарға бөлу, әр
эпизодқа ат қою, сұрақтар, тапсырмалар жүйесін ойлас-
тыру, оқушылардың қабілеті, икем-дағдысын арттыруға
байланысты жұмыс түрлерін жүргізу, соның ішінде
өтілгелі отырған ертегіге сәйкес ертегілер құрастыруға
бөлу, пікір айта білу, өз беттермен талдауға
дағдыландыру, мәтінге жуық мазмұндату, басты
оқиғаларды ғана қамтып, мазмұндату мәселелерін ойлас-
тыру. Ертегілерді оқыту жолдарын **„Керқұла атты Кенде-
бай“** ертегісі (5-сынып) арқылы қарастырайық.

Ертегі мазмұнын толық меңгерту, мәтінді оқыту
мақсатында, әрі мұның оқушылар оқығалы отырған

тұңғыш көлемді ертегі екенін ескеріп, мұғалім оны эпизодтарға бөліп, көрнекі етіп жазып қояды. Оқу, тағдау барысында сол бөліктерге оқушыларға ат қойғызады. Ертегіні мына эпизодтарға бөлуге болады:

I. Кеңдебайдың тууы және Керкұла құлын тарихы.

II. Мергенбай батырдың баласы, оның басынан өткен жайлар.

III. Кеңдебайдың Мергенбайды іздеп, сапарға аттануы, Керкұланың көмегі.

IV. Кеңдебайдың малшы болуы.

V. Алтын құйрықты құлын тарихы. Оны Кеңдебайдың таушы, хан қолына табыс етуі.

VI. Ханның жаңа шарты, Кеңдебайдың оны да орындауы.

VII. Ата-анасына қосылып, баланың бақытқа жетуі. Кеңдебай батырдың елі.

Ертегіні оқу барысында мұғалім: „Балалар, қазір мына эпизодты оқымыз, онда қандай оқиғалар болады екен, қане, тыңдап отырайық“, — деп, олардың назарын үнемі негізгі эпизодтарға аудартып отыру керек. Эпизодты оқып болған соң, сұрақтар арқылы қолма-қол мазмұндаудың маңызы зор болмақ.

Сұрақтар: Мысалы, I-эпизодқа

1. Ертегі қандай сөздермен басталды?

2. Қазықпап кейдегі іс-әрекеті, кәсібі туралы не айтылған?

3. Кеңдебай дүниеге қалай келді? Оның сипатын, мергенділігін айтып бер.

4. Кеңдебай Керкұла құлынға қалай ие болды? Құлын қалай өсті?

Мазмұндап болған соң, эпизодқа тақырып қою жұмысын жүргізу керек. Онда да балалардың өз пікіріне жол ашқан жөн. Балалармен бірге отырып, „Кеңдебай және Керкұла құлын тарихы“ деген тақырып қоюға болады. Мұғалім эпизодқа тақырып қоюдың негізгі шарттарын балаларға түсіндіреді, яғни тақырып сол эпизодтың ең басты, негізгі оқиғасы айналасында қойылатынын ескертеді.

Ертегі мәтінін оқу да бірнеше әдіс-тәсілмен жүргізіледі. Мұғалім өзі мәнерлеп оқып, балаларды да қатыстырып отыруы керек. Бүкіл сынып болып, кезектесе оқуға немесе жекелеген балаларға оқытуға да болады. Соңғысында балалар мәтінді үнемі іштей ілесе оқып отырады, мәнерлеп оқуға дағыланады, мұғаліммен бірге бәрі де мәтінмен жұмыла жұмыс істейді. Сондай-ақ эпизод

бойынша кезектесе оқудың да тиімділігі бар (жақтадағы көрнекілікті негізге алып). Ертегі мазмұнын меңгерту кезеңінде қызықты эпизодтарынан инсценировка көрсетуге болады (үйірме мүшелерінің көмегі, жоғары сыныптың қабілетті оқушыларымен). Онда кездесетін архаизм сөздерге түсінік беріп, сөздік жұмысын жүргізу — басты тәсілдердің бірі.

Содан кейін ертегі мәтінін мазмұндату жұмыстары басталады. Мазмұндату да бірнеше әдіс-тәсілдермен жүргізіледі. Мысалы:

а) мәтінге жуық толық мазмұндау;

ә) эпизодтарға байланысты басты оқиғаларын теріп мазмұндау;

б) өздеріне ұнаған оқиғаларды ғана мазмұндау;

в) мұғалім сұрағына жауап-мазмұндау. Мазмұнын толық меңгергеннен кейін, ертегіге әдеби тағдау жүргізіледі. Әдеби тағдауды түсіндірмелі әдіс, проблемалық баяндау, сұрақ-жауап, практикалық тапсырмалар (проблемалық сипаттардағы сұрақ, тапсырмалар берудің тиімділігі зор), әңгімелесу, пікірлесу, т.б. әдіс-тәсілдер арқылы оқушылардың өзін қатыстыра отырып, жүргізген дұрыс.

Әдеби тағдауды төмендегі үлгіден көруге болады.

Мұғалім баяндауының үлгі-жоспары. Әдіс-тәсілдері.

Жоспар:	Әдіс-тәсілдер
— Ертегі — ауыз әдебиетінің бір саласы. Өзінің ерекшеліктері.	Әңгімелесу, баяндау
— „Керкұла атты Кеңдебай“ ертегі, оның қиял-ғажайып сипаттары.	Баяндау, сұрақ-жауап, оқулықпен жұмыс (кейбір қиял-ғажайып оқиғаларды балаға тапқызу).
— Ертегі негізінде жатқан басты мәселелер.	Сұрақ-жауап, баяндау, әңгімелесу.
— Басты кейіпкерлер. Кеңдебай бейнесі. Кеңдебайға мінездеме.	Сұрақ-жауап, иллюстрациялар. Оқулықпен жұмыс. Мұғалім баяндауы. Оқушының аузына суреттеуі.
— Жетім бала.	Сұрақ-жауап, Әңгімелесу.
— Хандарға мінездеме.	Сұрақ-жауап, баяндау, әңгімелесу. Салыстырмалы мінездеме.
— Керкұла ат туралы.	Оқулықпен жұмыс, оқушы әңгімесі.
— Ертегінің көркем тілі, халықтың тілі, құрылысы, маңызы.	Практикалық жұмыс, баяндау, сұрақ-жауап.

Оқушыларға қойылатын сұрақтар проблемалық сипатта (іздендіру әдісінің элементтері бар) болуы керек, себебі ол оқушылардың ойлау белсенділіктерін арттырады, білімді өз ынталарымен алуға жағдай жасайды.

Сұрақтар, тапсырмалар (сыныпта, үй тапсырмасында қолданылады).

1. „Керкұла атты Кендебай“ ертегісі неге қиял-ғажайып ертегісіне жатады?

2. Ертегі арқылы халық нені айтпақ болған?

3. Халық арманын қай жерден көруге болады?

4. Өзіңе Кендебай ұнай ма? Әсіресе, қандай мінездері, іс-әрекеттері ұнайды?

5. Кендебай арқылы халық нені армандаған, соны айтуға тырыс.

6. Қалай ойлайсың, Керкұла ат болмаса, Кендебай Мерген батырды құтқара алар ма еді?

7. Керкұла ат арқылы халық неі айтпақшы болған?

8. Екі ханға салыстырмалы мінездеме бер. Өзіңше қайсысы өте ұнамсыз, әділетсіз?

9. Жетім баладың ертегідегі орны туралы әңгімеле. Қалай ойлайсың, егер ол бала Кендебайға кезікпесе, ертегі дәл қазіргідей қызықты болар ма еді?

10. Ертегінің өзін ары қарай қалай жалғар едің?

11. Кендебайға ұқсағандар келе ме? Келсе, әсіресе, қай қасиетіне ұқсағаны келеді?

12. Ертегіден ұйқасты сөз тіркестерін тап. Өзіңе ұнаған жақсы сөз болса, дәлгіреті жазып ал.

5-сынып оқулығында бірнеше ертегі беріледі. Оларды оқып, тадап болған соң, қорытынды сабақ ретінде салыстыру жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Бұндай жұмыс оқушылардың ертегілерді жанрлық жағынан бір-бірінен ажырата білулерін, ортақ, ұқсас мәселелерін, үндестіктерін, өзіндік ерекшеліктерді тереңірек түсінуге көмегін тигізеді. Мұндай сабақты „Ертегіде қонақта“ (сабақ үлгісін композициялық сабақ ретінде алуға болады) немесе „Ертегі кейіпкерлері сыр шертеді“ деген тақырыптармен өткізуге болады. Бірнеше ертегіден шағын көріністер көрсету (оқушылар өзі дайындайды), ертегіні ерекшелігі бастату (оның ролінде де оқушылар болады), ертегілер бойынша суреттер салғызып (қабілеттеріне қарай), сабақта оны пайдалану балалардың әдебиетті сүйу, халық туындыларына деген құрметін, қызығушылығын арттырады.

Халық ертегілерімен қоса, оқулықта әдеби ер-

тегілерге де орын берілген. Әдеби ертегілерді оқытқанда, мына мәселелерге көңіл бөлу керек:

— Әдеби ертегінің халық ертегісінен басты-басты айырмашылығы (авторының бар екені, кейде халық арасына тараған аңызға құрылатыны);

— Ұқсастық, үндестік жақтары;

— Көтеретін негізгі мәселелері;

— Көркем поэтикалық тілі;

— Ертегінің маңызы, тәрбиелік мәні.

5-сыныпта ақын Ә.Тәжібаевтың „Талағай“ ертегісі берілген. Ертегінің оқиғасы қызықты, оқуға жеңіл жазылған. Сол себептен де балаларға бағыт бере отырып, оны үйден оқуға тапсыруға болады. Балаларға ұсынылатын үлестірімнен ұсқау көмектері:

І бөлім	
— Ертегінің ел аузындағы аңызға жазылуы.	I-шумақты қара:
— Ертис жағасындағы жұбайлар. Саржан мен Айсулу. Үл туу.	„Бір әңгіме есімде бар“...
— Жас бөбек Талағай. Оның сипаттары. Жеті жасқа дейінгі өсуі, алыптар қатарына жетуі.	II-IV шумақтар
— Талағай анда.	V-VI-VII-VIII шумақтарды оқы
— Жем іздеген жолбарыс.	IX-X-XI шумақтар.
— Жолбарыстың Саржанды тап болуы.	XII шумақ
— Саржанның Талағайды көмекке шақыруы.	XIII-XIV шумақтар.
— Талағайдың жолбарыспен шайқасы, оны жеңуі.	XV-XVI-XVII шумақтар
	XVIII-XIX-XX шумақтар
II бөлім	
— Ел басына түскен қайғы.	I-II шумақтар
— Талағайдың да қайғыруы. Шешесімен сырласуы.	III-IV-V шумақтар
— Сапарға аттануы (Тарбағатайға).	VI шумақ
— Бір шатқалды көтеріп, елге бет бұруы.	VII шумақ
— Қиналу, сонда да тоқтамай, елге жетуі.	VIII шумақ
— Жаңбыр жауып, халықтың қуанышқа кенелуі.	IX шумақ
— Сүрініп кету. Талағайдың мерт болуы.	X шумақ
— Халық қайғысы, күңіренуі.	XI-XII шумақтар
— Талағайдың тауға, аңызға айналуы, халықтың ардақтауы	

Ертегі мазмұнына байланысты сыныпта қойылатын сұрақтар:

1. Оқиға шамамен қашан, қай жерде болған?
 2. Толағай дүниеге қалай келді?
 3. Толағайдың өсіп-жетілуі, алып болып өсіп келе жатқаны қалай суреттелінген?
 4. Толағайдың алғашқы ерлігі туралы не айтасың?
 5. Жолбарыспен шайқасын толық мазмұндап бер. Ол неге жолбарысты „мысық“ дейді?
 6. Толағай алыстағы Тарбағатай тауына не себепті аттанды? Анасынан не сұрап білді?
 7. Толағай қалай қаза тапты? Не үшін қаза тапты?
- Ертегіні балалардың қалай түсінгенін осындай сұрақтармен анықтап, толықтырып, керекті жерінде мұғалім мәтінді пайдалана отырып, түсіндіріп, кей сұрақ-тапсырмаларды практикалық жұмыс арқылы, яғни оқулықпен жұмыс істей отырып орындап, ары қарай әдеби талдау жасауға көшу керек, онда да оқушыларды үнемі қатыстырып, ең адымен оларды тыңдап отырудың тиімділігі бар.

Әдеби талдау сұрақтары (оқушылардың ойлау белсенділігін арттыру, іздендіру мақсатындағы):

1. Қалай ойлайсыңдар, Әбділдә аталарың осы ертегі арқылы не айтпақшы болған? Ертегі негізінде қандай ой жатыр?
 2. Толағайға мінездеме бер. Толағай бейнесін жасауда ақын қандай бейнелі сөздер, көркем тіл пайдаланған?
 3. Толағайдың Кеңдебайға ұқсастығы бар ма? Қайсысы өзіне көбірек ұнайды? Ұнау себебін түсіндір.
 4. Халық басына түскен ауырталық қайғы не себепті Толағайды да ойға түсіреді?
 5. Қалай ойлайсыңдар, ертегінің қай оқиғасы, не Толағайдың қай іс-әрекеттері шындыққа сәйкес? Қайсысы сәйкес емес, яғни ертегі аңызға сәйкес?
 6. Ақынның Толағайға деген сезімі, көңілі туралы не айтар едіңдер?
 7. Қалай ойлайсың, ақын Толағай тағдырын дұрыс шешкен бе? Өзің осы ертегіні қалай аяқтар едің?
- Ертегі құрылысы, тілі, көркемдік ерекшелігі көбіне практикалық жұмыстар, яғни оқулықпен жұмыс арқылы ашылады.
- Осы ертегіге қатысты мынадай практикалық жұмыстар орындатуға болады:

1. Толағай және оның анасы Айсулу портреттерінің жасалу жолдары.

Ертегіден тауып оқу, теріп жазу (анасын сипаттайтын сөздері).

Бұл жұмыстың басты мақсаты: балаларда теңеу, эпигет туралы алғашқы ұғым қалыптастыру.

2. Толағай пішіні, өсіп, ер жетуді, батырлығы, алыптығын көрсетудегі ақын шеберлігі, көркем тәсілі.

Мақсат: әсірелеу (гипербола), көтере мадақтау туралы түсінік беру.

3. Жолбарыс пен Толағай арасындағы айқастан бейнелі сөздер, айшықты сөз тіркестерін таптыру, олардың Толағай бейнесін жасаудағы рөлін анықтату.

4. Ертегідегі ойды көркемдеп берелін басқа да сөз тіркестерін тауып, олардың атқарып тұрған маңызы орнына түсінік беру. Мысалы, „Түн қап-қара шашын жайды“ т.б.

Сондай-ақ әдеби ертегі мен халық ауыз әдебиетіндегі ертегілерді салыстыру жұмыстары да нәтижелі болмақ.

— „Керқұла атты Кеңдебай“, „Қырық өтірік“ ертегілерін еске түсіріңдер. „Толағай“ ертегісінен айырмашылығын саралтаңдар (мысалы, басталуы, аяқталуы, қиял-ғажайып оқиғалары).

— Толағай мен Тазшаны, Кеңдебайды салыстыру.

Сұрақтар:

1. Қайсылары шындыққа жақын бейнелер?
 2. Қайсысы туған елін сүйетін, халқы үшін оңат болуға даяр патриот ұл?
 3. Ұнеуінің ортақ қасиеттері туралы айт.
- Ертегілерді оқытудағы ең басты мақсаттың бірі — балалардың өзін қанаттандырып, қиял әлеміне, арман биігіне жетелеп, жақсылыққа, ізгілікке сендіріп, батырлыққа, ерлікке елтіп, халық туындыларына деген қызығушылығын арттыру болып табылады.
- Қай ертегіні оқытса да, мұғалім өзінің осы ең басты мақсатын бір сәт те есінен шығармауы керек.

Публицистикалық шығармаларды, эпистолярлық жанрды оқыту

Публицистикалық шығармалар оқу бағдарламасында аз берілген. Әрине, әр ақын-жазушыны оқытқанда,

мұғалім өз қалауы бойынша олардың осы жанрдағы еңбектерін оқуға ұсына алады. Мысалы, Ы.Алтынсариннің оқу-білім жайындағы мақалаларын, С.Торайғыровтың „Қазақ кітаптары жайында“ атты мақаласын, М.Дулатовтың мақалаларын, эпистолярлық жанрдың бір түрі — естелік-мақалаларды, хаттарды ұсынуға болады. Ғылыми мақалалардан Ш.Уәлиханов еңбектері бағдарламада көрсетілген. Ал әдеби-сын мақалаларды, әсіресе, М.Әуезовті (оның Абайтану ғылымының негізін салушы екенін) Абай шығармаларын оқытқанда, қосымша материал ретінде ұсынып, оқытуға болады. Сабақтың ғылымилығын арттыруда, білімді тереңдетіп беруде, әсіресе, сын-зерттеу еңбектерінің орны ерекше. Хаттардың да маңызы зор. Хаттар, естеліктер тарихтан сыр шертеді, оқырман қауымға беймәлім мәселелерге назар аудартады, суреткердің жеке өмірлері, қоғамдық іс-әрекеттері, көркем туындыларын қалай жазғаны, оған не итермелегені, т.б. туралы маңызды мағлұматтар береді. Мысалы, Алтынсариннің орыс зиялыларына жазған хаттарынан оның білім беру, ағарту саласындағы ауыр өмірін, сол жолдағы кедергілер, қуаныш-ренішін; Шоқанның орыс достарына жазған хаттарынан оның дала тағыларымен күресі, патшалық самодержавие шеуніктерінен көрген әділетсіздігі, тіпті қала берсе, демократтық, ағартушылық, гуманистік бетбейнесі туралы біле түсеміз.

Хаттарды оқытудың негізгі ерекшеліктері

7-сыныпта Ұлы Отан соғысының құрбаны, жалынды, әрі патриот-публицист Баубек Бұлықшевтың „Шығыс ұлына хаты“ оқуға, талдауға ұсынылған. Хаттарды оқытуда мына мәселелерге көңіл бөлген жөн:

1. Жанрлық, композициялық ерекшелігін аңғарту (басқа шығармаларымен салыстыра отырып).

2. Хаты арқылы хат иесінің көңіл күйіне назар аударту. Мысалы, „Шығыс ұлына хат“ аса көтеріңкі көңіл күймен, асқан сеніммен, халқына, бүкіл Шығыс ұлына арнау мәнінде жазылған. Хаттың ерекшелігі жалынды үнінде, Шығыс ұлымен сырласу сипатында.

3. Хаттың мазмұнын меңгерту айналасында төмендегідей жұмыс жүргізу керек:

а) Мұғалімнің мәнерлеп оқуы, оқи отырып, түсінді

беру, ең басты, түйінді мәселелерге көңіл бөлгізу. Бұл жұмыста мұғалімнің аяқын ала жазып өкелген кесте-шабатын пайдалануға болады.

Ү л г і

Мына нәрселерге көңіл бөл:

— Хаттың қандай майдан кезінде Шығыс ұлына арналып жазылуы, Шығыс ұлымен сырласу жазылуы.

— Хат жазу, яғни „Шығыс ұлына“ деп хат жазу себебі — Бейсенәлінің ерліктері, оны командирдің „Шығыс ұлы“ деуі.

— „Отан деген — бір-ақ сөз“. Оған төнген қауіп.

— Ана аманаты. „Сақтаймыз, ана, өміріңді сақтаймыз!“ — деген солдат аңты.

— „Елім-ай“ — ер аңты, ер серті. Ол фашистерді құртуға, аттануға шақырады.

— Кішкене бөбек, артта өсіп келе жатқан жас буын... Оның жауынгерлерге әл-қуат беруі, үміт нұрын себуі.

— Шығыс ұлы — Тарғын, Қобыланды, Махамбет, Абайлар ұрпағы.

— Қазақ халқы — „намысқой“; „Өлімнен ұят қушті“, — дейтін халық.

— 28 батыр ерлігі — Шығыс ұлына үлгі.

— Шабуылға шығу, жеңіс шабуылына шығу.

ә) Тақырыптың түйінді мәселесі жазылған бұл көрнекілікті басшылыққа ала отырып, мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу, сұрақтар қоя отырып, ізінше мазмұндау жұмыстарын жүргізу;

б) өз беттерімен оқуға, ойлана отырып, іштей оқуға жағдай жасау. Бұл жұмыста оқушы көрнекіліктегі дара-нып көрсетілген тақырыптың түйінді дәнін хаттан тауып, белгілеп отырады;

в) Қайталап, дауыстап оқыту. Оқу барысында негізгі мәселелерге тоқтап, мазмұндай отыру, түсіндіру, сұрақ-жауап тәсілін пайдалану.

г) Оқушы қалауы бойынша өздеріне ұнаған жерлерін жаттап алуға ұсыну.

С ұ р а қ т а р:

1. Хат кімдерге арналған? Шығыс ұлы кім?

2. „Әуе қараның“ ерлігі туралы не жазылған?

3. Оны неге „Шығыс ұлы“ дейді жауынгерлер?

4. Ана, Отан аманаты туралы не айтылған?
5. „Елім-ай“ әнінің мәні неде? Хат месі жауынгерлерді с әнді айтқа неге шақырады?
6. Хатта жауынгерлер басынан кешірген ауыр күнлер туралы не айтылған?
7. Досына қандай талап қояды?
8. „Жаман содағат болуға құқымыз жоқ!“ — дейді. Осы сөздің мағынасын түсіндір.
9. Хатта қазақтың қандай қасиетті ұлдарының аты аталған? Хат месі олардың есімін неге келтірген?
10. „Әлімінен ұят күшті“ деген халық мақалы арқылы хат месі не айтақшы болған?
11. „Мықты бол, Шығыс ұлы“ дейді, осы сөздің мәнін түсіндір.
12. Мазмұнын меңгерту жұмысынан кейін идеялық проблематикасы, тіл ерекшелігіне, жанрлық ерекшелігіне талдау жасасу.

Мұғалім әңгімесі, түсінігі мына мәселелерді қамтуы керек:

1. Баубек Бұлқышев туралы әңгімелеу, оның жалынды серкесіз шебері, патриот болғандығын айту. Оның жазушы Мұқан Иманжановпен ерекше достығын үлгі ету. Соғыстағы ерлігіне тоқталу. Басқа да шығармаларына қысқаша шолу жасасу. Бұл кіріспе әңгімеде оқушыларды қызықтыру үшін, фотосуреттер (Баубек туралы), бағалар, пікірлер, қосымша материалдарды пайдаланудың тиімділігі зор.
2. „Шығыс ұлына хаттың“ жанрлық ерекшелігін еске алып, әрі мұндай шығармалардың балаларға бірінші рет кезігіп отыруы себепті, әдеби-теориялық ұғым беру (эпистолярлық жанр туралы).
3. Пікірлесу, әңгімелесу әдісі арқылы оқушылардың хаттың негізгі идеясы, ойына үңіледіру. Әңгімелеу сұрақтары: — Қалай ойлайсыңдар. Баубек хатының маңызы, мәні неде? Не айтақшы болған? — Айтар ойын, мақсатын неге хат арқылы бергені? Неге осы жанрды таңдап алған? — Хатты қандай көңіл күймен жазған? Оның хат идеясын ашуда маңызы, рөлі бар ма? — Хат арқылы Баубекке мінездеме бер.
4. Хаттың көркем тіліне, стиліне, тәрбиелік мәніне тоқталу.

— Көріп отырғандарыңдай, хат сырласу ретінде, арнау ретінде жазылған. Осы көркемдік тәсілді автор не себепті, қандай артықшылығына бола таңдаған?

— Хаттан көтеріңкі леппен шақыру, үндеу мәнінде жазылған жалынды сөздерді табу, олардың пайдалануының, ондағы стилдік маңызын дәлелдеу.

— Халық мақал-мәтелдерін тауып, олардың хаттағы маңызы, пайдаланылу мақсаты туралы пікір айту.

— Жауынгерлер ерлігі, патриотизмі, серті, болашаққа сенімі қандай сөздер арқылы берілген (мәтіннен үзінді алады).

— Баубек бейнесін ашатын, хат иесінің кім екенін таптыратын сөздерді, ойларды тап.

— Лепті сөйлемдерді тауып, оның маңызына, хат идеясын ашудағы орнына тоқтал.

— Патриотизмге, оптимизмге толы хат жолдарына үңіл. Хат иесін романтик деп айтуға бола ма? Болса, оны дәлелде (хаттан үзінді алады).

Публицистикалық шығармаларды, әсіресе, хаттарды оқытуда оқушылардың көңіл күйі, сезіміне әсер ету ерекше назарға алынады. Осы хат олардың Отан сүйіштігі сезіміне, қазақ жауынгерлерінің ерлігін мақтан ету сезіміне, батырлық, ерлікті мұрат етулеріне, хат иесіне деген құрмет сезімдеріне әсер етеді. Хатты талқылау алдында соғыс кезіндегі әңдерді тыңдау немесе соғыс туралы фильмдерден қысқаша фрагменттер көрсетудің маңызы ерекше (мысалы, „Жеңіс парады“ немесе Төлеген Тоқтаров фильмдерінен, т.б.). Бір-біріне хат жаздыру, ерлік, батырлық туралы, не сол Баубек Бұлқышев жайында немесе осы хаттан алған әсері туралы сырласу, арнау хаттарын жазғызуға болады. Өздеріне ынағ жерлерін жатқа айтқыза білу де тиімді әдіс.

Публицистикалық шығармаларды жоғары сыныптарда оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар. Ш.Уәлихановтың, Б.Алтынсариннің, С.Торайғыров, М.Дулатов, т.б. ақын-жазушылардың маңызды проблемаларды көтерген мақалалары мен хаттарын сыныпта, сыныптан тыс уақытта оқытудың маңызы зор. Хаттарды көбіне сыныптан тыс уақытта белгілі бір мақсатты көздей оқыту керек. Мысалы, Ш.Уәлихановтың Ф.Достоевскиймен, т.б. жазысқан хаттарын бергенде, мынадай тапсырмаларды шығартауға болады:

1. Ш.Уәлихановтың саяси көзқарасын саралау.
2. Демократтық, ағартушылық бағыттағы іс-әрекеттеріне назар аудару.
3. Гуманизмі, адамгершілік тұлғасы, зиялылығын саралау.

Оқушыларды тезис-жоспар, жауаптарының тезистерін жасауға, үзінді, дәйектеме ала отырып, оны жауаптарына тиімді пайдалана білуге баулу. Оны мынадай графикалық тапсырмалар түрінде орындатуға болады:

Үлгі:

1. Шоқанның демократтық көзқарасы.
Дәйекті пікір-дәлелдеме.

Ф.Достоевскийге жазған (1856 ж.) хаты	Үзінді, дәйексөз	Демократтық көзқарасы туралы пікір-дәлелдеме
---------------------------------------	------------------	--

Ескерту: Басқа да мінездемелеріне қатысты осындай жұмыстар жүргізуге болады. Шоқанның "Сот реформасы" туралы мақаласын оқытқанда, мынадай әдіс-тәсілдер тиімді болмақ:

а) Мазмұнына қарай тақырыпшаларға бөлу (кейде абзац арқылы жүзеге асыруға болады).

ә) Мына үлгіде тезис-аннотация жаздыру:

Тезис	Аннотация
Экономикалық, әлеуметтік реформаның қажеттілігі.	"Әрбір адам, адамзат баласы, тұлғалық бір мақсатқа ұмтылады. Ол мақсат — өзінің тұрмысын жақсарту. Прогресс — деңгейіміздің өзі — осы. Реформа да сол үшін керек".

б) Жауаптарының тезистерін жасаттыру.

в) Ең басты, мәнді мәселелерін бөліп ала білу, тұжырымдап айта білу, жауабының ішінде дәйектемелені, үзінділер келтіріп отыру.

г) Негізгі мәселелерге орай, тұжырымды, мәнді сұрақтар ойластыру.

д) Баяндама, лекция, реферат, т.б. жасау, семинар өткізу (яғни мақаланың ең басты проблемасының айналасында). Мысалы, "Шоқан — тұңғыш заңгер" немесе "Шоқанның заң туралы демократтық, гуманистік, ағартушылық көзқарасы", т.б. тақырыптарда.

Мақалалардың өзінің ерекшелігі — олардың әрқайсысында жазылып отырған уақытына сай белгілі

бір проблемалардың көтерілуі. Сондықтан мұғалім сол ең басты мәселеге ерекше назар аударып, оқушы санасына жеткізуді ойластыруы керек. Оқушыларды да мақала жазуға баулып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға талаптанудың ең артықтығы жоқ.

Мысалы, "Тұңғыш заңгер — тәуелсіздік айғағы" (жаңа Конституция бойынша), "Тіл туралы заң — ар туралы заң", т.б. тақырыптарға мақала жаздыру тек икемділіктерін жетілдіріп қоймайды, ең бастысы, қоғам, өмір сүріп отырған ортасының өміршең мәселелеріне селсіз қарамай, азаматтық үшін естірте білуге де баулиды.

2. Сюжетті өлеңдерді оқыту.

5-сыныпта М.Шахановтың "Отырар дастаны" атты сюжетті өлеңін ("Баллада" деп жүргендер бәр) оқушыға талдауға берген. Сюжетті өлеңдерді оқыту әдістері мен тиімді жолдарын осы шығарманы оқыту үлгісі арқылы көрсетуге болады. Өлеңді оқытуда мұғалім оның тарихи негізін, яғни тарихта болған оқиғалармен тығыз байланыста екенін есте ұстағаны жөн. 1219 жылдардағы Шыңғыс хан жорығынан тып-тыпсы болған Отырар қаласының тарихы өлеңнің негізі болып табылады. Мұғалім пәнаралық байланыс арқылы оқытуды басшылыққа ала отырып, осы сабақтың тарих, бейнелеу өнері мұғалімдерімен бірігіп, "Бұл бір қайсар халық екен" деген атпен өткізуге болады. Бұндай сабақтың тиімділігі неде? Тарих мұғалімі Отырар қаласы, Шыңғыс шапқыншылығы, қалаңның сол кездегі маңызы туралы тоқталса; бейнелеу өнері мұғалімі оның тамаша сәулеті, таңайып өнері туралы сыр шертер еді. Отырар тарихын бейнелейтін суреттер (археология қазбаларының суреті), т.б. материалдармен оқушыларды таныстырып, оқушылардың ынтықсына қызығушылығына, туған ел тарихын тереңірек білулеріне әсер етер еді. Әдебиет мұғалімі "Нені білу керек?" деген тақырыпта осы өлеңнің ең негізгі түйні, басты басты мәселелерін қамтыған көрнекіліктер жасап, іліп қояды.

1-к ө р н е к і л і к. Өлеңнің сюжеті, композициясы "Нені білу керек?"

I б ө л і м

— Шыңғыс ұрпағының бетіне басылған таңба — Отырарды алты ай бойы ала алмауы. Оның себебі — "рухы — ер, тәні — бекем, қайсар халыққа" тап болуларында екені.

— Шағатайдың халық ерлігін мойындауы.
— Қайсар халықты „осал жерін“ іздеп, айла, қулықпен алу туралы Шыңғыстың ұлы Шағатайға ақыл айтуы.

II бөлім

Отырардың алты күнде қирауы. Жаудың ойраны.

а) Шыңғыс — Қайырхан — сатқын.

— Шыңғыс алдындағы бетпе-бет кездесу. Тұтқындағы екі адам:

1. „Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын“ Қайырхан хан. Ақынның оны аспанда та жырлауы.

2. „Қара түнде қаққан қара қанатын“ Қарашоқы — сатқын. Ақынның оған деген жиренісі.

— Шыңғыстың Қарашоқыға: „Семен асқан бар ма бірақ тірі өлік!“ деп, сатқынға лағынет айтуы.

— Шыңғыстай жаудың екі адамаға да әділ баға бере білуі. Сатқынға сенген Қайырдың қинасын ашық айтуы.

ә) Қария мен Шыңғыс.

— Сатқынның әкесі — „нар текті“, „адал“, елге қадірменді қарт Шыңғыс пен Қайырдың алдында. Оның: „Өлтіруге міндеттісің мені де“, — деп, өзіне үкім жасауы.

б) Қайыр мен қария.

— Қайырдың өкініші: „Әттең, ақын қалмады-ау“ деген ұлы арманы.

— Қарияның ақылды шешімі. Отырардан тұяқ қалсын деп, бір баланы құтқаруы.

III бөлім

Поэтикалық, талдау (проблематикасы, эстетикалық мәні).

— Өлеңнің негізгі стилі — тілдесу (диалог) екендігі:

а) Шыңғыс пен Шағатай;

б) Шыңғыс пен Қайыр;

в) Шыңғыс пен сатқын;

г) Шыңғыс пен Қария;

д) Қайыр мен Қария.

Өлеңнің стилдік ерекшеліктерінде:

— Сұрақ-жауаптың лепті, көтеріңкі, шалқи айтылған тұстары (Шыңғыс, Қайырхан, Қария монологтері).

— Өлеңдерде ақыл-нақыл болатын, тағылымы күшті, афоризм сөздердің мол келуі. Мысалы: „Жүрек шамы

ізгіліксіз жанбайтын“, „Қанаттыны талаптыға жалғайтын“, „Қара түнде қаққан қара қанатын“, „Құм мәңгілік бүркей алмас асылды“.

— Бейнелегіш сөздер, айшықты сөздер байлығы. Мысалы:

„Ойы — дауыл“,

Сезімі — аспан,

Рухы — өр,

Тәні — бекем“, т.с.с.

— Өлеңдегі көтеріңкі көңіл күй, өршілдік, биік арман, Отанға, халыққа, туған жерге деген ыстық сезім, отан сүйіштігі.

— Соғысқа, зұлымдыққа, сатқындыққа деген жиреніш.

— Даналық, ұлылық, ізгілікке үндеу.

— Өлең құрылысы, ұйқасы, шумақ ерекшелігі (көп өлеңдердегідей әр шумақтың 4 жолдан тұрмауы, т.б.).

Өлеңді 2 кезеңге бөліп талдау керек. Бірінші кезең мазмұнын меңгертуді айналасындағы сюжеттік-композициялық талдау;

Екінші кезең — өлең негізіндегі ойлар, көтерген проблематикасы, ақын стилі, өлеңнің көркем тілі, бейнелегіш сөздері айналасындағы әдеби-поэтикалық талдау.

Өлеңнің мазмұнын меңгертуді мынадай әдіс-тәсілдермен жүргізу керек:

1. Алдын ала үйден оқып келу. Ол үшін „Неніңдетті түрде білу керек?“ деген үлестірме-нұсқау ұсынады (кестенің мазмұнын үлестірме тапсырмаға жазып беріңіз).

2. Мұғалімнің мәнерлеп оқуы.

3. Мүмкіндігіне қарай инсценировка көрсету, рөлге кіріп, мәнерлеп оқу (үйірме мүшелері, жоғары сынып ұшыларының көмегін пайдалану).

4. Рөлге бөліп оқытқызу (сынып оқушылары).

5. Негізгі мәселелерге нақты сұрақтар қойып, жауап өлеңтен тапқызып отыру.

6. Өлең мазмұнын, оның тарихи негізін, Отырардың қанған кезі, өнері, мәдениеті туралы әдебиет, тарих, нелеу өнері мұғалімдерінің әңгіме-түсінігі.

7. Қосымша материалдар пайдалану. Отырар туралы (мұғалім), Отырар мәдениеті, Отырар сәулет өнері (бейнелеу өнері мұғалімі), М.Шаханов туралы (бейнелеу өнері мұғалімі).

Әдеби талдау:

— Өлең авторы М.Шахановтың шығармашылық тұл-

ғасы жайында қысқаша тоқталу. Ақынның өршіл талай иесі екендігі, өлеңдерінің көбі гуманизм, биік мұрат, биік мақсатты үндейтіндігі жайында айта отырып, оның Отан сүйіштігі іс-әрекеттерін де оқушыларға үлгі ету ләзімі. Ол үшін ақын туралы бағалар, пікірлерді оқып беруді маңызды зор.

2. Проблемалық сипаттағы сұрақтар бере отырып әңгімелесу, пікірлесу те жұмыладыру.

Мынадай сұрақтар беруге болады:

1. Шыңғыс ханның Шағатайды кінәлауы, оған берген ақыл арқылы Шыңғысқа мінездеме бер.

2. Шыңғыстың бейнесін, әсіресе, қандай оқиғалар ашады деп ойлайсың?

3. Шыңғыстың қандай іс-әрекетін құптауға болады?

4. „Жанын, рухын сарбаздары жеңе алмаған“ Қайырханның ерлігіне бас иген Шыңғыс оны неге өлімге қияды?

5. Өзіне көмектескен сатқынды ше? Ол әділ үкім бе?

6. Шыңғыстың халық ерлігін бағалай білуіне қалай қарайсың?

7. Сатқынды Қайырхан неге өлтірді? Оның әкесін шақыртудың мәні неде?

8. Қайырханның бейнесін ашатын қандай сөздер, қандай істер деп ойлайсың?

9. Қандай істеріне сүйсінесің?

10. Өлім аузында тұрып, халқын, болашағын ойлаған батыр ханға қандай мінездеме беруге болады?

11. Осы өлең арқылы ақын не айтқысы келген? Өлеңді „Өрлік пен ерлік жыры“ деп атауға бола ма?

12. Өлең тарихи шындыққа жақын ба? Тарихтан алған білімдеріңмен салыстыр.

13. Өлең идеясын ашып тұрған, әсіресе, қандай оқиға, өлеңтің қандай жолдары деп ойлайсың?

14. Өлең неге „Отырар дастаны“ деп аталған? Ол арқылы өткен тарихымыз туралы айтуға талаптан.

Әдеби талдауды практикалық жұмыс арқылы да жалғастыруға болады. (Бұндай жұмыс, әсіресе, әдебиетті тереңдетіп оқытатын сыныптарға өте пайдалы.)

1. Өлеңтен халық, халық ерлігі туралы сөздерді тауып, өлеңдегі бас кейіпкер кім екенін сарала? (Шыңғыс Шағатай сөздерін де алуға болады.)

2. Шыңғыс зұлымдылығын ашатын сөздерді теріп алып, ол сөздердің мәніне, маңызына назар аудар, яғни оның бейнесін ашудағы рөліне.

3. Қайырды бағалайтын, сатқынды кінәлайтын жолдарға де назар аудар. Осыған орай, Шыңғыс туралы қандай пікір айтар едің?

4. Монологтерді тап. Олардың кейіпкер бейнесін ашудағы орнын сарала. (Мысалы, Қайыр, Шыңғыс, Қария монологтері.)

5. Қайыр бейнесін ашатын сөздерді тап, олардың маңызы, орнына тоқтал.

6. Қайырдың арманын баяндайтын жолдарды оқы. Ол арманның негізгі мәнін қалай айтып берер едің?

7. Осы өлеңдегі өзіңе ұнаған сөздерді белгілеп, ұнау себебін түсіндір.

8. Түсінбеген сөздерді де белгілеп, ұстазыңнан сұрап, біліп ал.

Ескерту: Сабақта бұл сұрақтар мен тапсырмалардың барлығын қамту міндетті емес, әр мұғалім балалардың ерекшелігіне қарай өзіше сұрыптап алуларына болады.

Үйге берілген тапсырма арқылы рөлге бөліп жаттауға, көрініс жасауға талаптандыруға болады.

Сюжетті өлеңдерді оқытудың жолдары көп. Әр мұғалім алдындағы шәкіртін, өз мүмкіндігін ескере отырып, тиімді деген әдіс-тәсілдерді қолданады. Жоғары сыныптарда сюжетті өлеңдер Сәкен, Міржақып, Бейімбет, т.с. шығармашылығында кезігеді. Бағдарламада оларды оқыту ұсынылса, мұғалім төменгі сыныптардағыдай монографиялық жолмен талдап оқытпай, көтерген проблематикасы, тарихи негізі, поэтикалық тілі айналасында сөз ету керек. Яғни ғылыми талдау жасауға қажет.

Батырлар жырын оқыту

Батырлар жыры — ауыз әдебиетінің маңызды да тұлғалы жанры. Оның оқытуға қиындағы — ұзақтығы, тілінің бүтінгі балалар үшін сонылығы, поэтикалық ерекшелігінде. Әсіресе, оны оқыту 5—8-сыныптар арасында мұғалімге көп еңбек сіңіруді қажет етеді. Батырлар жырын оқытуда мұғалім басты-басты мына мәселелерге көңіл бөлу керек (5—8-сыныптарда):

Кіріспе жұмыстар

— „Батырлар жыры“ туралы (эпостық жырлар) ағашқы әдеби-теориялық ұғым беру. (Оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып).

— Батырлар жырындағы халық арманы, оң негізінде халық тарихының жататыны.

Мазмұнын меңгерту. бағытындағы жұмыстар

1. Жырдың сюжеттік-композициялық жоспарын жасап, оны балалардың көз алдына іліп қою. Мысалы, 7. сыныптағы „Қамбәр батыр“ жырына мынадай жоспар жасауға болады:

Жыршының баяндауы (Әзімбай туралы).
Қыз Назымның сұлу сипатын суреттеуі.
Қыз Назымның күйеу таңдауы, ешкімді ұнатпауы.
Қамбарға ғашық болуы.
Қамбардың сипаты.
Қамбардың халқы үшін аңшылықпен айналысуы.
Аң аулап жүргенде, жолбарыспен шайқасуы.
Назым аулының үстінен өте шығуы.
Назымның өкпесі, назы.
Қамбардың жолына тор құруы.
Қамбар мен Назымның тілдесуі, бір-біріне мүң шағуы.
Назым ағаларының ашуға булығы.
Алшыораздың араша түсуі, ақалы.
Қалмақ ханының Назымға құда түсуі.
Алшыораз бен Келембеттің соғысы.
Қарама ханның қаһары. Әзімбай аулына жорығы.
Әзімбайдың қысылуы, Қамбарға кісі салуы.
Қамбардың елімен қолтасып, көмекке аттануы.
Қарамаңды іздеп баруы, сөзбен айқасуы.
Қарамаңның жекпе-жекке шығуы.
Соғыс сипаты.
Қарамаңды, қалмақтарды жеңуі.
Қамбардың Назымға үйленуі.

Ұзақ жырға, әрі оқиғалары да күрделі жырға осындай жоспар құру балалардың жырдағы басты оқиғаларды тез қабылдауы, аңғаруы, әрі сол бойынша мазмұнын жүйелі түрде тұжырымды етіп айтып беруге көмек-нұсқау рөлін атқарады.

2. Жырды күйтабақтан тыңдатып (басқа жырды да оқытуға болады), жырдың оқылу мәнерімен таныстыру.

3. Жырды мәнерлеп оқу. Басты-басты эпизодтарға бөліп оқып, ізінше мазмұндатып отыру. Мазмұндауды

сұрақ-жауап әдісімен жүргізу, басты оқиғаларын айтқызу. Аннотация жаздыру.

Мына үлгіде жүргізуге болады:

Басты эпизодтар	Сұрақтар
I. Назымның күйеу таңдауы.	1. Назым кімі? Оның сипаты қалай берілген? 2. Қамбар туралы хабарды қайда естиді?
II. Қамбар. Назымның ғашық болуы.	1. Қамбар туралы жырда не айтылған? Оның сипаты жырда қалай берілген? 2. Назымға неге қарамайды? Себебін айт.
III. Қалмақ ханының құда түсуі.	1. Құда түсіп келген Келембет қандай жайдағай ұшырайды?
IV. Қарамаңның Әзімбай аулына жорығы.	1. Жазалаған Келембет Қарамаңға не айттады? 2. Қарамаңның ашуы қалай сипатталды?
V. Әзімбайдың Қамбарды көмекке шақыруы.	1. Әзімбай Қамбарға қандай сөлем айттады? 2. Қамбар қандай шешімге келеді?
VI. Қамбардың Қарамаңға баруы. Қарамаңды жеңуі.	1. Қамбар Қарамаңға не дейді? Қамбар мен Қарамаң арасындағы диалог, мазмұнын айт. 2. Қарамаңды қалай жеңеді? 3. Қарамаң қалай соғысады?
VII. Назымға үйленуі.	1. Назым Қамбарды не деп мақтайды?

4. Жырды оқып біткен соң, мазмұнын толық айтқызу. Ол үшін үйге тапсырма бергенде, жауаптарының тезисін, жоспарын жасатқызу. Мазмұндау жүйелі болу үшін, соған қарап айтқызу.

5. Оқушылар жауабын бір-біріне толықтыртып отыру.

6. Бір-біріне қоятын сұрақтарын әзірлету.

7. Ұнаған жерлерін жетқа оқытқызу.

8. Жауаптарында да жырдың үзінді келтірте отырып айтқызу. (Мақаламен айтқызуға болады, бірақ қабілетіне қарай).

Жырға әдеби талдау жасау

а) Жырдың идеясын тақырыбын ашу. Оны мұғалім әңгімесі, сұрақ-жауап арқылы жүзеге асыру. Мынадай сұрақтар қоюға болады:

1. Қалай ойлайсыңдар, жырда қандай мәселелер са болады? Жырдың негізінде жатқан басты ой неде?

2. Жырдың негізгі ойы қай бейне арқылы көбірек көрінеді?

ә) Жыр кейіпкерлері туралы пікір жинақтау:

1. Қамбардың қандай қасиеттерін ерекше бөле-жара айтар едің? Сұрақ, жауап, практикалық жұмыстар арқылы талдау.

2. Қамбар бейнесін жасай отырып, халық не айта пақшы болған? Халық арманы туралы не айтар едің?

3. Назымға қарап бұрынғы қазақ әйелдері қандай болған деп ойлайсың? Оның бейнесінің негізіндегі халық арманын не деп түйіндер едің?

4. Қараман, Келменбеттер бойындағы жек көрінішті қасиеттер қайсы?

5. Назымның ағалары туралы қандай ойласыңдар?

6. Портреттеу, суреттеулерді тауып, оның кейіпкерлер іс-әрекетін ашудағы маңызы, орнына тоқтал.

б) Тіл көркемдігі, өлең құрылысына талдау жасау. Практикалық жұмыс, сұрақ-жауап:

1. Жырдан асыра, әсірелей суреттелінген жерлерді табу, оның маңызына тоқталу.

2. Теңеулерді, эпитеттерді табу.

Аллитерация, ассонанстарға назар аудару. Оның қолдану маңызына тоқталу.

3. Диалогтерді тауып, оның жырдағы орнын, маңызын ашу.

4. Өздеріне ұнаған айшықты сөздер, сөз тіркестерін тапқызу. Ұнау себебін дәлелдеу.

5. Сөздік жұмыстарын жүргізу.

Жырды талдау кезінде сурет-мысалдарды пайдалану, қабілетті оқушыларға жыр бойынша өзіне ұнаған эпизодтарға суреттеу салғызудың маңызы зор. Мүмкін болса, жыршы-термешілермен кездесу өткізіп, жырдың үзінді жаттатып, оқушыларды да жырды мақаммен айтқызуға талаптандыру жұмыстары тиімді болмақ.

Батырлар жыры ауыз әдебиетінің ірі саласы ретінде 9-сыныпта өтілген. Бұл сыныптарда оны оқитұнды өзіндік жолдары қайсы?

1. Жыр мазмұнын меңгерту алдын ала үйден оқып келу, сыныптан тыс оқу арқылы жүзеге асырылады. Төменгі сыныптардағыдай емес, жыр толық берілмей, оны талдау да күрделене түседі.

2. Жыр мазмұнын тез, әрі өз мәнінде толық меңгеру

үшін, мұғалім басты-басты эпизодтарын қамтыған сюжеттік жоспарды ұсына алады. Келесі жырды оқуға бергенде, оқушылар осындай жоспарды өздері жасайды. (Ескерту: 9-сыныпта бірнеше жырлар талдауға берілген).

3. Бұл сыныптарда жырдың мазмұнына қарағанда, толық әдеби талдауға ерекше көңіл бөлінеді.

4. Әдеби талдауда жырдың тарихи негізі, яғни халқымыздың басынан өткен тарихи оқиғалары осы батырлар жырларынан көрінісіне тоқталу керек. Бұл мәселені мұғалім өзі, немесе тарих мұғалімінің көмегімен жүзеге асырады. Кейде оқушылардың өздеріне дайындап, қысқаша хабарлама жасатудың да маңызы бар.

5. Танымдық: іздендіретін, ойлаңдыратын сұрақтарды алдын ала беріп, оқушылардың өз ойларын, пікірлерін жинақтатып, жаңа сабақ кезінде пайдаланып отыру, әңгімелесу, пікір таластарын туғызудың да тиімділігі ерекше болмақ.

Ғылыми материалдармен мынадай жұмыстар жүргізуге болады:

а) Мұғалім өтіліп жатқан тақырыпты қамтитын әңгімелік нақты жерлерін көрсетіп беріп, оқушылардан оны жауаптарына пайдалануды талап етеді (үзінділер келтіру арқылы).

ә) Ғылыми материалдарды оқып, жауаптарының жоспар-тезисін жасау, қысқаша конспектілеу.

б) Мұғалім оқушылардың бірнеше ғылыми материалдар бойынша өз пікірлерін ортаға салып (тақырып бойынша), салыстыруға, әдеби айтыс ұйымдастыруға бастамашы болады.

7. Батырлар жырын талдауда, әсіресе, образдарды талдауда салыстыру жұмыстарының маңызы зор. Мысалы, жырдағы "Әйелдер бейнесі" немесе "Қалмақ батырлары", "Батырлар бейнесі", "Ат – батырдың сенімді серігі" т.б. тақырыптарда салыстыру жұмыстарын жүргізуге болады. Әйелдер бейнесін салыстыруда "Алпамыс батыр" жырындағы Гүлбарғын, Қарлығаш; "Қобыланды батырдағы" Құртқа, Қарлыға; "Ер Тарғындағы" Ақжүніс бейнелерін алуға болады.

Салыстыру жұмыстары үшін мынадай сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады:

1. Батырлар жырындағы әйелдер бейнесіне тән ортақ қасиеттерді сарала.

2. Өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары туралы қандай пікірдіңсің?

3. Әйелдер бейнесі арқылы бұрынғы өткен әпкелеріміз, аналарымыз туралы не айтар едің? Халқымыз аналарға, әйелдерге қандай көзқараста болған деп болжам жасайсың?

4. „Батырлар жырындағы“ ең ақыды, ең сұлу деп кімді айтар едің? Өзіңде, әсіресе, қай кейіпкер ұнайды? Ұнау себебін дәлсде.

5. Жырлардағы әйелдерге берілген портреттеуді салыстыр.

а) Поэтикалық тіліне назар аудар, яғни портреттеуде қандай айшықты сөздер пайдаланылған?

ә) Ұқсас портреттеулер бар ма?

6. Жырдың өлең құрылысын бұрын өтіп кеткен тұрмыс-салт жырларымен салыстыруға болады.

7. Образдарды талдағанда да немесе тіл көркемдігі туралы сөз болғанда да, үнемі мәтінге сүйенудің маңызы зор. Мұғалім өз түсінігінде де, бала жауабында да мәтінді басшылыққа алғаны дұрыс. Үнемі нақты мысалдар келтіріп, дәлелді сөйлеудің орны бөлек. Себебі, жырдың тілі күрделі, оны тіпті мәтінге жақын мазмұндау да қиын болып келеді.

8. Батырлар жыры талдауда көрнекіліктердің де тиімділігі бар.

Мысалы, „Ер Тарғын“ жырындағы Тарғын бейнесін оқытуда төмендегі көрнекілікті пайдалануға болады (кесте-плакат етіп жазып пайдалану).

ҮЛГІ:

Оқиға	Тарғынның іс-әрекеті	Қысқаша мінездеме
1. Қуғын 2. Қарт Қожақпен бетпе-бет	а) Қорықпай қарсы алады ә) Кішілік жасап, әдеп сақтап, кезегін береді. б) Қарт Қожақтың керемет батыр, күш иесі екенін түсінеді.	Тарғын — үлкенді сыйлай білеті, басқаның артықшылығын мойындай білетін ер. Ол — нағыз батыр, намысты батыр.

ә) Жалпы жыр туралы ғалымдар, фольклористер пікірін, бағаларын жазып, іліп қою, керегіңде пайдалану.

б) „Батырлар жыры — өнерімізде“ атты стенд жасауға да болады. Мысалы, артистер ойынынан көрініс, жыр кітаптарының суретті безендірулері, т.б.

10. Әдеби-теориялық ұғым беру (төменгі сыныптардағы ұғымды тереңдету мақсатында теориялық жұмыстарды практикалық жұмыстармен байланыстыру).

Мысалы, мынадай практикалық жұмыстар орындауға болады:

— Қанатты сөздерді теріп жазу, оның маңызын анықтау.

— Архаизм, историзм сөздерді тауып, қолдану орны, маңызы, мәнін түсіндіру.

— Батырлар жырының ауыз әдебиетінің басқа түрлерінен басты-басты айырмашылық, ерекшеліктерін саралау.

— Аллитерация, ассонанс, гипербола, литота, тропа, фигура түрлеріне поэтикалық талдау жасау, олардың қолдану орны маңызын дәлдеу.

— Сөздік жұмысын жүргізу.

— Оқушылармен сыныпта атқарылатын, сыныптан тыс орындауға берілетін жұмыстардың барлығында да шығармашылық, іздендірушілік сипат болуы.

Лириканы оқыту

Лириканы оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде ғана емес, ең бастысы, оқушылардың оған деген көзқарасы, қарым-қатынасында. Әсіресе, 5—8-сыныптар оқушыларының көбі поэзиядан гөрі, қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойының бәрі бадырайып тұратын прозалық шығармаларды ұнатады. Мұғалімге оқушыларды лирикалық шығармаларға қызықтыру, тарту жұмыстарынан гөрі, прозалық шығармаларға қызықтыру, тарту жеңілрек тиеді. Лирикалық шығармаларда ақын өз ойы, өз сезімі, өз күйін тікелей кейіптеу арқылы жеткізсе, лириканың сол өзіндік қасиеттерін түсіну үшін, балаңыз да ақынжаңды жүрегі, нәзік сезімі, ұшқыр ойы болуы керек қой. Ал ондай серектік, нәзіктік барлық адамда бола бере ме?! Лирикалық шығармаларды құлақпен емес, жүреппен, сезіммен қабылдау керек десек, ол шығармаларды бала қалай меңгерді, нені сезді, неге тебіренді, қандай көңіл күйде болды, оны тексеру де мұғалімге оңайға соқпайтын мәселелер. Міне, сондықтан да лириканы оқытудың күрделілігі осында жатыр.

Әсіресе, 5—8-сыныптарда сабақ басталмас бұрын, көңілді, сазды, назды музыка қойып қою, мүмкіндігін келсе, өтілгелі отырған лирикалық шығарманың әні болса, әнімен қойып қоюдың, күйлерді тыңдаудың

оқушыларды сабаққа әзірлеуде маңызы зор. (Көңіл күйін, сезімін тереңдіріп дегендей.)

Мысалы: 8-сыныпта Қасым Аманжоловтың "Тұтан жер" өлеңін, 5-сыныпта С.Сейфуллиннің "Ақсақ киік" өлеңін өтер алдында олардың әндерін де тыңдатудың пайдасын басқа зияны болмақ емес.

Лирикалық шығармаларды 5—8-сыныптарда оқытуда мына мәселелерге көңіл бөлу керек:

а) Лирика туралы әдеби-теориялық бастапқы ұғым беру, оны, біріншіден, тереңдете беру. Яғни, сабақтың алғашқы кіріспесінде лирикалық шығармалар, олардың өздеріне тән негізгі қасиеттері туралы сөз ету. Мысалы, 5-сыныпта, алдында өздері оқып өткен ертегі, өлең, мысал, әңгімелермен салыстыра отырып, лириканың өзіндік ерекшеліктерін тұжырымдап, қарапайым, ұғынықты, қысқа ғана түсінік беру.

ә) Өлеңді үйде алдын ала оқып, танысуға беру. Ол үшін үлестірме-нұсқау ұсынуға болады. Мысалы: "Күз өлеңін алайық" (5-сынып).

Ү л е с т і р м е н ұ с қ а у .

— Өлеңді асықпай 2—3 рет оқып шық, түсінбеген сөздерің болса, оқулықтағы түсініктемеге қара, не белгілеп қой.

— Күз суреті қалай бейнеленген, мәтіннен тап.

— Мәнерлеп оқуға дайындал. Қандай мәнермен оқыр едің?

— Өлең қандай көңіл күймен жазылған? Ең соңғы өлең жолына қарасаң, бәлкім, жауабын табарсың?

— Күз суретімен қоса, кімдер бейнеленген? Олардың іс-әрекетін айтып беруге талаптан.

б) Мұғалім өлеңнің поэтикалық көркем тіліне, құрылымына міндетті түрде назар аударуы, өзі талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жүргізуі керек. Яғни олардан өздеріне ұнаған шумақтар, әдемі, сұлу деген бейнелі сөздер, ұтымды, шебер шыққан сөз тіркестерін сұрап білудің маңызы зор. Себебі, лириканы оқытудың басты мақсаттарының бірі — оқушыларды поэзияны сүюге баулу, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады. Мұндай жұмыс оқушылардың өз беттерімен әдеби мәтінді талдауға да дағыландырады.

в) Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу.

г) Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару.

д) Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа өнер туындыларын, көрнекілікті, үйлесімді, тиімді пайдалану.

ж) Тиімді, көңілді оқу жағдайын туғызу. Жағымды ауал жасау (балаларға ұрыспау, т.б.)

з) Қабілеттерін, шабыттарын ояту, белсенділіктерін арттыру мақсатында шығармашылық сипаттағы әдістер пайдалану.

и) Әр түрлі сабақ үлгілерін іздену. (Мысалы, концерт-сабақ, пәнаралық байланыста өтетін сабақтар, т.б.); музыка пәні, бейнелеу өнері, т.б. пәндер мұғалімдерімен сабақты бірге өткізу).

Абайдың "Күз" өлеңін талдаудың кіріспесінде оқушыларға алдын ала берілген үлестірме-нұсқауды пайдаланып, әңгіме жүргізіледі (жоғарыда айтып өттіміз). Ол үшін мұғалім үлестірме-нұсқауларын іштей бір қайталап, белгілі тапсырмаларды еске түсіріп алғаннан кейін, өлеңді өзі мәнерлеп оқиды. Оқушыларға да іштей тағы бір оқуды тапсырады. Өлеңді бірден өзі талдаудан бұрын, балаларды алдын ала ойландырып, толғандырып талдауды олардың қатысуымен жүргізу, әдеби талдауға баулу, поэзиялық шығармаларды өз беттерімен оқытып, өз пікірлеріне жол салуда мұндай тәсілдің маңызы зор. Балалар оқып болғаннан кейін, мәтін бойынша жұмыс жүргізіледі.

Т а л д а у с ұ р а қ т а р ы :

— Күз көрінісі қай шумақтарда суреттелген? (Өлеңнен тауып оқиды.)

— Ақын күз көрінісін қандай сөздермен бейнелеген? (Мәтіннен оқып, өз жауаптарын дәлелді түрде береді.)

— Оқулықтарда берілген "мама", "шомшы", "күзеу", "оты жоқ" деген сөздердің мағынасына тағы бір назар аударындар.

— Ақын өлеңде тек күз суретін ғана берген бе?

— Адам тірлігі қалай берілген? (Өлеңнен үзінді оқиды.)

— Жан-жануарлар тірлігі ше?

— Күз суреті неге сонша жабырқаңқы берілген?

— Өлең арқылы ақын қандай мәселе көтерген, не айтпақ болған, қандай көңіл күймен жазылған?

Осы "Күз" өлеңін өту барысында Левитанның немесе басқа суретшілердің осы тақырыптағы суреттерін іліп

қолға болады. Сурет бояуларына қарата отырып, өлеңдегі құздың сөзбен салған бояуын салыстырып, сол арқылы ақын мен суретші үндестігі, оның негізгі себебін анықтау жұмыстарын жүргізу өте тиімді келеді. Үндестігі ретінде оқушылармен біріге отырып, "сүр бұлтты", "суық аспанды", "сары түсті" табуға болады. Суреттегі өлеңдегі бұл үндестіктің сыры — құз табиғатына байланысты шыңдақтың беріліп отырғанын оқушыларға аңғарту керек. Суретші шыңдық көріністі боямен берсе, ақының сөзбен беріп отырғанын дәлелдей түсу керек. Осы сабақта балаларға өз аулының, қаласының күзін еске түсіріп, оны Абай "Күзімнен" салыстыру да тиімді болмақ. Салыстыру үшін мынадай сұрақ беріледі:

1. "Күз" өлеңінде адамдар тірлігі қалай берілген дедік? Енді өз аулыңдағы күз кезіндегі адамдар тірлігін айта ғой.

2. Ақын өлеңде "Қай ауылды көрсен де, жабырқаңқы" дейді? Оның себебі не? Ал осы кездегі ауыл тап осындай жабырқаңқы ма? Себебі неде деп ойлайсың?

3. Өз аулыңның (қаланың) күзіне ауызша суреттеме бер.

Сондай-ақ осы сабақты интеграциялық оқуға негізделген трио сабақ (үштік сабақ) ретінде өтудің тиімділігі зор. Орыс әдебиеті, бейнелеу өнері мұғалімдерімен қосыла отырып, тақырыпты білімді жаңынан терең, жан-жақты, әрі қызығалықты өтуге болады. Орыс әдебиеті мұғалімі орыс ақындарының, соның ішінде Пушкиннің "Алтын күзіне" тоқталып, орыс күзінің "Алтын күз" атау себебі, оның негізінде жатқан әлеуметтік жағдайларды қысқаша әңгімелесе, әдебиет мұғалімі Абай "Күзінің" сүреңсіз суреті негізінде сол кездегі көшпелі кедей тіршілігін шынайы көрінісі берілгеніне тоқталады. Екі ақын да күз табиғатын жеке-дара, өлі суреттермен бермей, халық тіршілігі, ел жайымен астастыра бергенін түсіндіру қажет. Ал бейнелеу өнері мұғалімі күз табиғаты бойынша ауызша суреттеме береді. Суреттерде бояу сөйлесітініне тоқталады. Бір мезетте үш пәнді осылай біріктіре отырып, оқушыларға жан-жақты, әрі терең білім беруді жүзеге асыруға болады.

Лирикалық шығармаларды өтуде оқушылардың шығармашылық жұмыстарына да ерекше көңіл бөлу керек. Осы сабақта қабілеттеріне қарай өлең жаздыру, сурет салдыру немесе шағын шығарма-суреттеме жаздырудың маңызы зор болмақ.

Қазіргі кезде тереңдетіп оқыту мәселелері қолға алынуда. Әдебиетті тереңдетіп оқытатын мектеп, сыныптарда лириканы қалай оқыту керек? 8-сыныпта Абайдың Әбіш туралы бірнеше өлеңдері берілген. (Жалпы, Әдебиетті тереңдетіп оқыту жолдары туралы осы кітаптың соңында арнайы сөз қозғалады.) Ұлы Абай сүйікті ұлы Әбішіне арнап отызға жуық өлең жазған. Өлеңдерді оқыта отырып, мұғалім ең басты мақсат етіп жас ұрпақты азаматтыққа, нағыз адам болуға, "атаның емес, адам ұлы болуға" тәрбиелеуді, ірі мақсатпен мағыналы өмір сүруді, отбасы тәрбиесін, оның ұлттық сипатын, әке мен бала қарым-қатынасын алуы керек. Тереңдетіп оқытудың бір мәселесі — қосымша материалдар, ғылыми еңбектермен жұмыс болып табылады. Сол себептен де М.Әуезовтің Абай туралы зерттеу еңбектеріндегі Әбіш жайындағы деректер мен ғылыми пікірлерді сабаққа пайдаланудың маңызы зор болмақ. Сондай-ақ М.Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясының "Қарашығын" бөліміндегі Әбіш портреті, Әбіш туралы Абай пікірі, монологі, Әбіштің қайтыс болар алдындағы арыздасу хаты ("Өкініште" бөлімі) сияқты материалдарды да тиімді пайдаланып, оқушылардың дүниетанымын кеңейту, жан-жақты тереңдетсе білім беру жұмыстарын жүргізген дұрыс болады. Осыларға қоса, өлеңнің дүниеге қалай келетіні, лириканың бірнеше түрге бөлінісіні жайында да оқушыны хабардар етеді. (Әбіш туралы өлеңде элегия, көңіл күй басым ғой.) Сабақтың кіріспесінде мұғалім Әбіш суретін көрсете отырып, ол туралы тұжырымды түсінік береді. Балалардың эмоциясына әсер ету үшін, әрі өлеңді оқуға қызығушылығын арттыру мақсатында Әбіштің қайтыс болар алдындағы әкесіне жазған хатын оқып берудің маңызы зор.

.... Аға, қош! Арманым — тілегімді ақтай алмадым...
Барымды бере алмай кеттім!... Тағы арманым — Мағыш.
Қызығым едің!.. Ғашық жарым!.. Бір өзіңе берілген
маңсыз көңілім аға!.. Рахманы сүйдім...

Эпопеядан осы үзінді оқылып болған соң: "Балалар, біз бүгін өздерің тыңдап отырғандай, әкесі Абайдың өзіне артқан аманат-арманын орындай алмай бара жатқанына өкінген Әбіш туралы өлеңдермен танысамыз. Абай арманы не еді? Ол "Абай жолының" III кітабында былай беріледі:

"Өзімгі ғана сүйсінгірмес, тірі болып, сау болса,

халқын да сүйсіндірер. Қараңғы сахарасына жарық сәуле әкелер, алғашқы адал буын сен боларсың!"

Міне, балалар, ұлы ақын өзінің сүйікті ұлы халық ұлы болып, халықты бақытқа бастайтын жол тапса екен деп армандапты. Ал осы ұлы арман иесі сүйікті Әбішін ақын өлеңдерінде қалай жазған екен, енді соған құлақ түрейік, — деп, өлеңді талдауға кірісуге болады. Оқулықта „Әбіш туралы“ деген атпен үш бөлімді өлеңдер талдауға ұсынылған. Ең алдымен, мұғалім өлеңнің бірінші бөлімін іштей оқуға тапсырады. Оқып болған соң, мынадай сұрақтар, тапсырмалар беріп, өлеңге әдеби талдау жасайды:

— Абай Әбішті қандай сөздермен бейнелеген, оған қандай мінездеме берген? (Оқушылар кітаптан үзінділер оқиды.)

Жауап былай болады:

— Ер Әбіш, жүрегі жылы, бойы құрыш... т.с.с.

— Осы өлеңге қандай тақырып қояр едің, тақырыбың өлеңнің өзінен алынып.

Оқушылар жауабы:

— Боямасыз ақ көңіл...

— Өнері оның жұрттан асқан... т.с.с.

Содан соң мұғалім мынадай тапсырмалар беріп, сұрақтар қояды:

— Шағын мінездеме беріңдер.

— Өздеріңе өлеңнің қандай жолдары ұнады? Неге ұнағанын дәлелде.

— Өзіңе бұрын кезікпеген тың сөз оралымдарын таптың ба?

— Ақын көңіл күйі туралы не дер едің?

— Өлеңдегі ақын табысы жайында иендей пікірің бар?

Міне, өлеңнің үш бөлімі де осындай әдіс-тәсілем, оқушыларды әрі іздендіре, әрі ойлаңдыра талданады. Мәтінді талдау аяқталған соң, қорытынды ретінде осы үш өлеңнің Әбіш бейнесін, мінезін ерекше ашып тұрған жолдарын, өлеңдегі ақынның идеялық-эстетикалық мақсатын айқындап тұрған шумақтарын тапқызу, өздеріне іздету жұмыстары жүргізіледі. Оқушыларды толықтыра отырып, олармен пікірлес отырып, мұғалім осы сұрақтарға жауап береді: яғни осы үш өлең бір Әбішке арналса да, олар оны ер жағынан көрсетеді. Мысалы, бірінші өлеңде Әбіш жай Әбіш емес, ол — ердің ері, ал „ер“ деген сөз мағынасының тереңдігін атам қазақ көз

көзген адамды „ер“ демейтінін, екінші өлеңде Әбіш туралы жоқтау сарыны барын, ұлы Абай арманы, зарының басымдылығын, оның „Жасқа жас, ойға көрі“ даналығын ашатынын, үшінші өлең „талаптың тұлпарына мінген“ Әбіштен күткен әке үмітін, яғни „жол көрсетіп, сонда өлсең“ деген арманы жатқанын саралап-саралап айту дәзім. Мұғалім осы мәселелерді бірден өзі сараптамай, оқушыларға да сұрақ қоя отырып, қорытындыласа, тіпті, дұрыс болмақ. Сонымен бірге, Әбіш туралы өлеңдердегі жоқтау үлгісі (ауыз әдебиетіндегі), мадақтау, арнау үлгісі басқа да елдер ақындарында көп кезігетінін айтып, мысалы, өздеріне таныс орыс ақыны Пушкиннің „Нянаясы“ арнаған өлеңдері туралы да сыр шертудің артықтығы жоқ. Абайға дейін де халық азаттығы үшін күрес басында тұрған Исатай туралы Махамбет ақынның бірнеше өлеңін тілге тиек етуге болады. Мұндағы мақсат — тек жан-жақты, терең білім беруде ғана емес, ақындыр бір адамды жоқтап, сол арқылы мадақтап, не соған арнап өлең жаза отырып, үлкен мәселелерді, халықтық маңызы мәселелерді көтеретінін, мысалы, Абай Әбіші арқылы „халық ұлы“ болатын баласын жоқтайтынын, Махамбет Исатай арқылы азаттық үшін құрбан болған халық батырын дәріптейтінін, Пушкин қарапайым халықтан шыққан орыс әйелін Ана дәрежесінде көрсетінін айтып кетудің әрі танымдық, әрі тәрбиелік маңызы зор. Тереңдегіп оқытудың бір мәселесі — ғылыми еңбектерді пайдалану болып табылады. М.Әуезовтің Абай жайындағы зерттеулерінен оның Әбішке арналған өлеңдері туралы пікірін сабаққа пайдалану керек.

„Балалар, Әбіш туралы өлеңдерді сендермен бірге отырып, талдадық, енді Абайды зерттеуші М.Әуезов аталарың осы өлеңге қалай баға берген екен, соны тыңдап көрейік“, — деп, үзінділер оқуға болады. Мұндай күрделі жұмыстарды тиімді жүргізудің бір жолы: ол пікірлерді екі бөлімге бөліп, үлестірме-нұсқаулар жазып, үстелдегі әр жұпқа таратуға болады. Өз үлестірме-тапсырмаларын оқып болған соң, олар ақырын дауыспен мазмұнын бір-біріне айтады. Мұғалім осы уақыт ішінде өз қалауы бойынша жұптар жанына барып, түсініктерін тыңдап, көмек беріп отырады. Міне, ғылыми материалдармен осылай практикалық жұмыс біткен соң, мұғалім төмендегідей сұрақтар қойып, сабақты ары қарай жалғастырады:

— Балалар, Мұхтар Әуезов өлең туралы қандай пікір айтады?

— Өлеңдегі ақын шеберлігі, көркемдік тәсілі туралы не депті?

— Әбіш туралы тың деректер таптың ба? Біз нені айта алмаппыз?

— Ғалымның қай пікірі өзіңе ұнайды? Үнау себебін түсіндіруге тырыс. (Әрине, бұл сұрақтар жауабына мұғалім оқушыларды өзі жетелеп отырады, түсіндіреді, қорытындылайды.)

Тереңдетіп оқытудың тағы бір мәселесі — оқушылардың ікем-дағдысына қойылатын талаптар тереңдігінде. Қабілеті, дарынына әсер ету, ікемділігін арттыру жұмыстары осы сабақтарда назардан тыс қалмауы керек. “Әбіш туралы өзің қандай өлең жазар едің?” немесе “Абайға қандай тоқтау айтар едің?” деген тақырыптармен өлең жазуға (әрине, қабілетіне қарай) баулуға болады. Сондай-ақ үйге төмендегі үлгіні бере отырып, дәйекті шағын мінездеме жаза баулуға тәжірибелі болмақ.

Әбішке дәйекті шағын мінездеме

Ү л г і:

Өлең бөлшектері	Тақырыбы	Өлеңтен үзінділер (Әбіш сипатына)	Мінездеме
I бөлім	Боямасыз ақ көңіл	„ер Әбіш“, „едден асқан ерек“, „жүрегі жылы, бойы құрыш“	Әбіш — едден асқан ақылды, әрі ер, мейірімді, ғылымға талапты, ақ көңіл адам...

Лирикалық шығармаларды көркемөнер туындыларымен байланыстыра отырудың маңызы жоғарыда айтылды. Мысалы, Жұмағали Сәиннің “Есімде Айдар өзені”, сондай-ақ Қ.Аманжоловтың “Туған жер”, “Домбыра” (8-сынып) өлеңдерін өту кезінде музыкамен байланыстырудың маңызы зор болмақ.

„Есімде Айдар өзені” — майдан, жорық, аяқас лирикасы. Лирикалық кейіпкер еске түсіру арқылы, лирикалық шегініс арқылы соғысты, достары, құрбандарын еске түсіреді. Азаттық ерлері өлмек емес, олар үнемі тірілерді, тербетіп, тірілерге ой салады. Соғыс сұмдығы дінге де, тілге де, ұлтқа да қарамайды. Оның заңы біреу — өлім не өмір. Міне, өлеңнің осындай қасиеттерін, те-

рең ойын оқушыға жеткізудің өзіндік ізденісті керек ететіні түсінікті. Сабақ басталар алдында “Қасиетті соғыс” өлеңін немесе „Кестелі орамал“, „Қараңғы түн“ әндерін күйтабақтан тыңдауға болады. Оқушыларды асықтырмай, қайта әнді тыңдауларына, бір сәт болса да, ойға шомуларына жағдай туғызу керек. Мұндай сәттерде артық сөз, артық қимылдың болмағаны жөн. Музыка аяқтала бергенде, өлең мәнмен оқылуға тиіс (үнтаспаға жазып, оны тыңдаудың да тиімділігі зор болмақ). Оқушыларға осылай эмоциялық жағдай туғыза отырып, тадау — лирикалық туындыларды өтудің тиімді әдіс-тәсілдерінің бірі. Кейде музыка біткен соң, мұғалім өлеңді екі түрлі дауыс ырығымен оқиды. Біреуін екпінді, шабытты, жігерлі үнмен, екіншісін мұңды, сазды, ойлы, тебіреністі, бағу үнмен. Міне, осы оқу мәнері арқылы да проблема туғызуға болады. „Қай мәнер өлең идеясын, оның негізінде жатқан автор ойын аша алады?” — деген сияқты. Өлеңді тадау алдында: „Балалар, бір сәт ойға кетейікші, ақын осы өлеңді жорық, соғыс үстінде жазған ба, жоқ, соғыстан соң жазған ба?” — деген сұрақ қою керек.

— Ал енді бір сәт ұшқыр қиялымызға жол ашайық. Түн... ел ұйқыда... Тек ақын ғана дөңбекшіп, ұйықтай алмай, әуреге түсуде. Жаңа ғана шарты ұйқыда еді. Сонау Украина орманында қалған достары — „егіз ұл” өңдегідей жанына кеп, әзідеседі, бірақ... бірақ бұл күлкі шорт үзілді, жарылған бомба бүрсілі сол күлкінің иелерімен бірге домалатып алып кетті... Ақын шошып оянды... Екі досын еске алды, кеудесіне келіп, лықсыған сағыныш жалынына қоса, көз жасы да төгіліп кетті. Отбасын оятып алмайын деп, басқа бөлмеге барып, шырақ жырағымен „Айдар, Айдар, ақ Айдар!” — деп, бастап кетті...

Ал енді өздерің қалай көз алдарына келтірер едіңдер? Өлең қалай туған деп ойлайсыңдар?.. Өлеңді өздерің қандай мәнмен оқыр едіңдер? (Себебін түсіндіреді.) Осындай „Көңілалар” әңгімелесуден кейін, тадау жұмысын бастауға болады. Әрине, бұл жерде бұрын оқушыларға таныс емес Жұмағали Сәин туралы кіріспе әңгіме жасап, оның шығармашылық жолына, өлеңде сөз етілген партизандық жолына қысқа да әсерлі түсінік беру керек.

Лирикалық шығармаларды өтуде сабақ үлгісінің тиімді түрлерін таңдап алған дұрыс. (Тақырып, сынып ерекшелігіне қарай.) Мысалы, осы сабақты „Еске алу”

сабағы, „Ерлік“ сабағы деп немесе „Айдармен сырласу“ сабағы ретінде өтуге болады.

Өлеңгі талдау үлгісі.

Ү л г і:

Шу-мақтар	Тақырыпша-лар	Қысқаша анно-тация	Ақын стилі	Поэтикалық тілі
I	„Өткіздім сенде көп айлар“.	Айдар келбеті, лирикалық кейіпкердің соғыс жолы.	Сырласу, ақын моно-логі, қа-рарға айту.	„Өр Ай-дар“.. жа-ған сурет, суың бал“.
II	„Ол майдан-да...“ ер жо-лы...“	Майдан, со-ғыс, ажал...	Лирикалық шегініс, ша-лыс ұйқас-ты ұтымды	„Сұлу Ай-дар, сыр-лы Айдар“.
III	Өмірді шық-тым арқа-лай...	Партизан жо-лы, өмір үш-ін күрес...	Лирикалық сұрақтар.	„Ар, адал-дық оты“.

Көркем шығармаларды оқытуда барлығына қойылатын ортақ талап көркем компоненттеріне талдау болып табылады. Бұл өлеңде ерекше еске ұстар мәселе — өлеңнің сырласу стилінде жазылуы, ақын моно-логінің, лирикалық кейіпкердің әр алуан реңдерінің тоғыса келуі (сағыныш, өкініш, қуаныш, сенім, оптимизм, қайғы, мақтаныш).

Талдау барысында оқушылармен лирикалық кейіпкер айналасында шағын сырласу, пікірлесу әңгімесін өткізу керек. Себебі, лирикалық шығармалардың бәрине тән ор-тақ қасиеті лирикалық кейіпкерлері болуында. Лирикада лирикалық кейіпкер өмір сүреді.

С ұ р а қ т а р:

— Өлеңдегі лирикалық кейіпкерге сипаттама бер.

Ж а у а п:

— Ол — бұрынғы партизан, ер солдат, өмір үшін күрескер, адал дос, патриот, интернационалист.

— Лирикалық кейіпкердің көңіл күйіне сипаттама бер.

Шумақтар	Көңіл-күйінің сипаты
I шумақ II—III шумақтар IV шумақ IX шумақ X шумақ	Еске алу, Айдар келбетіне сүйсіну Мұң, ауыр мұң. Өмір, өлім күресі. Тербеліп ойға түсуі. Отанға, елге деген ыстық сезім, достық сезім, серт беру, сену

Бұл сұраққа жауап беру үшін, төмендегі көмекші құралды көрнекі етіп жазып, ұсынуға болады.

Е с к е р т у: Оқушылар екінші баған жауабын өздері айта-ды. Тек бірер жауабы ғана үлгі ретінде беріледі.

Қасым Аманжоловтың „Туған жер“, „Домбыра“ өлеңдерін оқыту барысында да музыканы пайдалану тиімді болмақ. „Туған жердің“ өз әуені, әні арқылы та-маша лирикалық шығармаларда әуен құйылып тұраты-нын, олардың музыка тілеп тұратынын дәлелдей кетудің артықтығы жоқ.

„Домбыра“ өлеңін талдау сабағында мектептегі музы-ка пәні мұғалімімен пәнаралық сабақ немесе күйші-дом-бырашылармен кездесу сабағы тиімді болмақ. Мұндай сабақтарды „Жарасым сабағы“ немесе „Домбырада қонақта“ тақырыптарымен өткізуге болады. „Домбыра“ өлеңі — адам сезімінің нәзік қылына, нәзік пернелеріне әсер ететін, сезімнің көзге көріне бермейтін, бірақ бүкіл жан рухын баурап алатын қасиеті бар музыка әлемі ту-ралы өлең. Сол себептен де Қасым сол әуенді сөзбен беруге талаптанса, әдебиет мұғалімі оны оқушыға жеткізуге талаптанса, ал сабаққа шақырылатын қонақтар күймен, домбыра сазымен жеткізуге талаптан-са, яғни сөз-әуен үйлесім тауып жатқан мұндай са-бақтардың тек білім емес, эстетикалық ләззат, нәр беретініне ешқандай шүбә жоқ. Оқушыларды әлемдікті сүйге, одан ләззат ала білуге тәрбиелеуде, эстетикалық нәзік талғамдарын дамытуда лириканың атқаратын рөл зор. Сондықтан да оны оқытудың тиімді жолдарын қарастыра отырып, мұғалім міндетті түрде осы мәселелерге де, яғни сабақтың тәрбиелік нәріне де ерекше көңіл бөлуі керек.

Лирикалық шығармаларды өту әдістемесін сөз ете отырып, енді оқушылардың, жасөспірімдердің оларға де-ген жағымды көзқарасы, қызығушылығын қалай туғызу керек, оның тиімді әдіс-тәсілдері қайсы, осы мәселеге тоқталайық. Жоғарыда айтылғандай, лирикада ақын сезімі өмір сүреді, оқушы оны өз сезімімен қабылдайды. Екі сезім түйіскенде ғана, яғни ақын сезімі мен оқушы сезімі түйіскенде, қабысқанда, бір-бірін тапқанда ғана ол туралы сөз қозғау тиімді болмақ. Оқушыларды лирика-ны сүйге, түсінуге, оны өз еріктерімен оқуға, өмірлік сырлас досы етуге талапандыру оны оқытудың басты мақсаты болып табылады. Оқушылардың оған деген жағымды көзқарасын қалыптастыру жүйелі жұмысты та-

лап етеді. Бұл жұмыс сонау мектепке алғаш келген күндерінен, мектеп табалдырығын алғаш аттаған күндерінен басталуы керек. Оқу-тәрбие жұмысы дұрыс қойылған мектептерде бастауыш сыныптар мен жоғары сынып мұғалімдері арасында тығыз байланыс болады. Әсіресе, 3-сынып оқушыларын оқытудың жаңа баспалдағына психологиялық жағынан дайындаудың маңызы ерекше зор. Үш жыл бойы бір мұғалімге үйреніп қалған оқушы енді әр пәнді жеке, әрі әр мұғалімнің оқытқанына бірден бейімделе алмайды. Әсіресе, соңғы 3-сыныпта оларды болашақта кім оқытады, осы мәселелер шешіліп, сабақ беретін пән мұғалімдері үнемі тығыз қарым-қатынаста болулары керек. Бастауыш сынып балалары өлең жаттауды ұнатады, мұғалім тапсырмасын бұлжытпай орындауға тырысады. Осы "белсенділіктерін" жойып алмай, келесі сыныптарда тапсырма бойынша өлеңнің өздеріне ұнаған жерлерін жаттауға, мағынасын түсініп жаттауға баулу тиімді боламақ. Бастауыш мұғалімдері саби сезімін дамытуға, яғни өлеңді сүюге баулуға жүйелі, әрі қызықты әдіс-тәсілдер пайдалануы керек. Өлеңді мұғалімнің өзінің мәнерлеп оқуы, күйтабақтарды пайдалану, сабаққа көркем сөз оқудың шеберлерін шақырып, кездесу өткізу, табиғатқа саяхат жасау, сол жерде табиғат лирикалары туралы өлеңдер оқып, оны бейнелейтін суреттер көрсету, әндер тыңдап, алған әсерлері бойынша ізін сұғытай пікірлесу, әңгімелесу өткізу, сыныптан тыс оқуларда лирикалық шығармаларға көбірек көңіл бөліп, мәнерлеп оқу үйірмесін құру сияқты лирикалық шығармаларды сүюге баулу жұмыстарын жүргізу нәтижелі, тиімді боламақ. Кейбір ұстаздар тәжірибесінде әр сабақтың алдында "поэзияға" 3—5 минут бөліп, белгілі бір тақырып айналасында оқушылар өздері сүйетін өлеңдерді оқуға, жатқа оқуға, өз өлеңдерін оқуға мүмкіндік алады. Егер бұл жұмыс жақсы ойландырылып, жүйелі ұйымдастырылғанда, оның нәтижесі де ойдағыдай боламақ. Оқушыларды жақықтырып алмау үшін, мұндай "кездесулерді" аптасына 1—2 рет өткізуге болады (әр мұғалім қалауы бойынша).

Мәнерлеп оқу оқылып жатқан көркем туындының, яғни лирикалық өлеңнің мазмұнын, мәніне байланысты болып келеді. Ерлік, патриотизмге негізделген өлеңдер көтеріңкі ырғақ, көтеріңкі леппен оқылса, табиғат, махаббат жайлы өлеңдер нәзік леппен, терең сезіммен

оқылады. Лириканы мәнерлеп оқуда әр сөз, әр тыныс белгісі де үлкен рөл атқарады. Мысалы, Қасымның "Туған жер" өлеңінде "Уа, дарига, алтын бесік — туған жер" деген жолдар бар. Осы жолдардан ақынның туған жеріне деген терең сезімін түсінеміз, әрі "уа, дарига" деген сөздер арман, еліне деген мәңгі бітпейтін ақын махаббатын ерекше танытады. Ал осы сөздері ерекше бір арманды леппен, терең сазбен оқылады. Өлеңнің тармағы, шумағы, тіпті дыбыс үндестіліктеріне де назар аудару керек. Мысалы, Мағжанның "Шолпан", "Толқын", т.б. өлеңдерінде дыбыстардың маңызы ерекше. Ақын дыбыстан сурет жасап, дыбыс арқылы махаббаттың лапылдап тұрған жалыны беріледі, дыбыс келісімдері арқылы табиғаттың бейнесі көз алдына елестейді. Сондықтан әр дыбысты өз нәшімен оқи білудің маңызы бар. Бұдан шығатын қорытынды: лирикалық шығармаларды мұғалім қандай әдіс-тәсіл, сабақ типтері арқылы өтсе де, ең алдымен, оны маң-мағынасына қарай дұрыстап оқи отырып, талдаудан бастау керек.

Поэманы оқыту

Поэмаларды оқыту әдістері олардың жанрлық ерекшелігінен туындайды. Поэмалардың басым көпшілігі сюжет пен композиция, образдар жүйесінен тұрып, күрделі, ауқымды проблемаларды көтереді. Мұндай поэмаларға С.Сейфуллиннің "Көкшетауы", Илияс Жансүгіровтің "Қалагер", т.б. поэмалары жатады. Поэмалардың тағы бір түрі — лиро-эпикалық, лирикалық поэмалар. Сәкеннің "Альбатросы", С.Торайғыровтың "Көдейі", Илиястың "Даласы" осындай поэмаларға жатады. Лиро-эпикалық поэмаларда эпикалық оқиғалар болмайды, дегенмен, поэмадың басынан аяғына дейін әңгімелі рөлін атқаратын лирикалық кейіпкер, оның сезімі үлкен рөл атқарады. Лиро-эпикалық поэмаларды оқытуда мәнерлеп оқуды, поэма көтерген проблеманы меңгерту үшін, мәтіндік талдауды, автор ізімен талдауды қолдану тиімді болып келеді. Мысалы, Илиястың "Даласын" оқытудың жемісті жолы — алдымен мәтінді меңгерту. Ол үшін мәнерлеп оқи отырып, әр бөлімге аннотация беру керек. Аннотацияны оқушылар үйден жазып келіп, сыныптағы талдау жұмыстарында пайдаланады. Поэмадың күрделілігін ескере отырып,

оның әр бөлімі бойынша төмендегідей мазмұндық жоспар жасап, іліп қоюға, керегінде пайдалануға болады.

Ү л г і :

Поэма бөлімдері 1. „Арнау“ 2. „Ақтабан“	Ақын толғауы. Қазақ даласының шапқыншылыққа ұшырауы. Тарихи шал әңгімесі.
---	--

Ары қарай сұрақ-жауап арқылы поэмадағы лирикалық кейіпкер (ақын) әңгімеші-тарихи шал туралы, поэма-ның идеялық проблематикасы жайында әңгіме қозғалады. Тіл көркемдігі, өлең құрылысындағы ерекшеліктерге де міндетті түрде талдау беру керек. Сюжетті поэмаларды образдық талдаумен де, мәтіндік талдаумен де оқытуға болады. Ең тиімдісі — аралас талдау. Төменде сюжетті поэмаларды қалай өтуге болады, соның бір үлгісі ұсынылып отыр.

1. Жансүгіровтің „Құлагер“ поэмасы — өзінің көтерген проблемасы, тақырыбы, маңызы жағынан роман тектес шығарма. Поэмаға әдеби талдау алдында оның мазмұнын түгелдей оқыту, меңгерту айналасында еңбек ету керек. Осы мақсатта мұғалім үйге алдын ала тапсырмалар береді.

Жалпы сыныптық тапсырма:

1. Поэманы түгелдей оқып, мазмұнымен танысу.
 2. Әр бөлімге қысқаша аннотация жазу.
- Топтық тапсырма топ санына, сыныптағы оқушылар санына байланысты.

I т о п.

Поэмадағы Көкше көріністерін С.Сейфуллиннің „Көкшетау“ поэмасындағы Көкше көріністерімен салыстыру (поэтикалық тілі, әр ақынның өзіндік стилі, т.б.).

II т о п.

10-сынып әдебиеті бойынша Ақанның „Құлагер“ өлеңін поэманың „Бай, бай, Құлагерім“ бөлімі бойынша Ақанның Құлагерді жоқтау өлеңімен салыстыру.

Мақсат: Ілияс өз поэмасында Ақанның „Құлагер“ өлеңін қалай пайдаланғаны туралы іздендіру.

III т о п.

Абайдың „Аттың сыны“ өлеңін поэмадағы „Құлагер“ сынымен салыстыру (Күреңбай сынышы берген сипаты).

Мақсат: Екі ақынның ат сынын берудегі шеберлігі, поэтикалық үндестік туралы іздену. Тапсырманы оқу үлгіде орындауға болады.

Абай	Ілияс	Поэтикалық үндестік
Тәулет бас, қамыс құлак, қоян жақ	Тәулет бас, қамыс құлак, қуарған жақ	

Жеке тапсырмалар:

1. „Құлагер“ поэмасы туралы ғалым-сыншылар, әдебиетшілер пікірі бойынша қысқаша хабарлама жазуға дайындалу.

Ескерту: Материалдарды мұғалім ұсыну керек, әрі осы жұмыста балаларға басшылық жасайды.

2. 10-сынып оқулығы бойынша Ақан сері туралы қысқаша хабарлама.

IV т о п.

Поэма бөлімдері бойынша басты-басты оқиғаларын саралап, сюжеттік-композициялық жоспар жасау, оны сабаққа пайдалану үшін, кестеге жазып қою („Ас“ бөлімінен бастап алу).

Ү л г і :

Бөлім	Басты оқиғалар	Ақанның іс-әрекеті
„Ас“	1. Сағынай асы, үш жүздің оған құйылуы“.	1. Халықтың Ақанды құрметтеуі.
„Құлагер“	1. Ақанның Құласымен асқа келуі. 2. Елдің Құлааны көруге жүгінуі. 3. Құлагерге барған халық бағасы. 4. Күреңбайдың сыны. 5. Батыраштың қызғанышы.	2. Атын көзінен таса етпейді. 3. Жаршыға айтқай етінісі. 4. Ақанның өткір тілмен Батырашты жерге қаратуы.

Поэмалар жоғарыда айтылғандай, көлемі, ауқымы ұзақ шығармалардың қатарына жатады. Бір-екі сағат ішінде оны тұтастай өзінің мәні, мағынасы, әдебиеттен алатын орнына қарай барлық қасиеттерімен оқушыға жеткізе білу үшін, мұғалім ең тиімді деген әдіс-тәсілдер, оқу формалары, оқу жабдықтарын сұрыптап алуы керек. Әдебиетті оқытуда көрнекіліктің орны ерекше екені белгілі. Әсіресе, көлемді шығармаларды, оның ішінде поэмаларды оқытуда оның маңызы зор. Мүмкіндігіне қарай ол көрнекілік поэзияның көтерген тақырыбы, кейіпкерлері, поэтикалық тілі, ақын стилін тұтастай қамтитын, оқушы алдында жинақы түрде тұжырымды етіп берілетін дәрежеде жасалуы керек.

Көрнекілік үлгісі (үзінді беріліп отыр).
 „Құлагер“ поэмасы. Сюжеті, композициясы, поэтикалық компоненттері:

Бөлімдері	Поэмадың басты оқиғалары	Ақынның көркемдік әдіс-методтары. Поэмадың көркем компоненттері
„Толғану“	Ақын толғанғысы.	Көтеріңкі леп, асқақ сезім. Баяндау. Поэтикалық тілі: метафоралар, теңеулер молдығы (бұбұлым, дүлдүлімің, тұздай, қымзадай, т.с.с.)
„Туған жер“	Көкшетау туралы толғанғысы.	Суреттеу, әңгімелеу, мүсіндеу, баяндау, шешендік сұрақтар. Поэтикалық тілі: теңеу, эпитет, метафоралардың келісті келуі (сұлулық, көзіндей, „бал бұлақ“, бұра тас)
„Ақан“	Ақан сөрі, оның басынан өткен жағдайлары. Ақан туралы хабар.	Суреттеу, баяндау, әңгімелеу, мінездеу, шешендік сұраулар. Лирикалық шегініс.
„Ас“	Сағынай асы, ас көрінісі, асқа келушілердің сипаты.	Баяндау, әңгімелеу, портреттеу, суреттеу. Поэтикалық тілі: теңеу, метафора, эпитет.
„Құлагер“	Ақанның асқа келуі. Құлагер туралы Күреңбай сығы.	Әңгімелеу, мүсіндеу, диалог. Поэтикалық тілі: эпитет, метафора, теңеу.

Поэма оқуының әдіс-тәсілдерін төмендегі кестеден таңдауға болады.
 Сабақ жоспарының үлгісі:

Сабақтың негізгі мазмұны, элементі	Әдіс-тәсілдер, оқу формалары	Оқу жабдығы. Қосымша материалдар
Ақын ала берілген тапсырмалар бойынша әңгімелеу. Жаңа тақырып бойынша кіріспе бөлім.	а) Сұрақ-жауап, пікірлесу. ә) Топтық тапсырмалар бойынша әңгіме. а) Әңгіме-лекция. ә) Сұрақ-жауап. б) Оқушы хабарламасы. а) Проблемалық баяндау. а) Проблемалық сипаттағы сұрақтар. в) Оқушы хабарламалары.	Кесте-тапалар. Кесте-плакат. Портрет (Лияс).
Поэмадағы лирикалық қаһарман, оның „туған жер“ туралы толғанғысы.	а) Мәнерлеп оқу. кітаппен жұмыс. ә) Түсіндірмелі әдіс. б) Сұрақ-жауап.	Портрет (Ақан). Ұлтспандан Ақан әндерін тыңдау. Инспекторка (шағын).
Лирикалық қаһарманның Ақан туралы толғанғысы.	а) Сұрақ-жауап. ә) Кітаппен жұмыс. б) Түсіндірмелі әдіс.	Таспадан үзінді тыңдау.
Поэмадағы бас кейіпкерлер. Ақан бейнесі.	а) Проблемалық баяндау. ә) Оқушы хабарламасы. б) Проблемалық сипаттағы сұрақ-жауап.	Электроройнағыш (ТСО).
Батыраш бастаған сақар жауыздары.	а) Рөлге бөліп, мәнерлеп оқу. ә) Проблемалық жағдаят тудыру. б) Пікірлесу.	
Халық. Күреңбай сыңыны.	а) Топтық жұмысты тыңдау. ә) Мәнерлеп оқу, салыстыру жұмыстары. а) Оқушылар әңгімесі. ә) Мәнерлеп оқу.	Кесте-плакат.
Күншіпалдық, бақтастық, рулық-патриархалдық тартыс құрбаны — екі палуан тағдыры.		Көкше көріністері.
Әдет-салттардың суреттелуі.	а) Сұрақ-жауап. ә) Түсіндірмелі әдіс.	

Ақын серігі — Құлагер тағдыры.	а) Кітаппен жұмыс, мәнерлеп оқу. ә) „Құлагер“ әнін тыңдау. б) Проблемалық сұрақтар. в) Мұғалім дәрісі.	
Поэмадың көркемдік ерекшелігі, поэтикалық тілі.	а) Топтық жұмыстарды тыңдау. ә) Мәнерлеп оқу. в) Оқушы хабарламасы (Ғылыми еңбектер).	

Поэмады талдауда қойылатын сұрақтар жүйесі

1. Поэмадың тарихи негізі туралы қандай дәлелді пікір айтар едіңдер?
2. Поэмада Құлагерден төрі, Ақан жайлы көп айтылған. Солай бола тұрса да, поэма неге „Құлагер деп аталған?“
3. Поэма негізіндегі ақын ойы, поэмадың негізгі проблематикасы туралы не айтар едіңдер?
4. Поэмадың ең басындағы „Толғану“ бөлімінің поэма проблематикасын ашуда маңызы бар ма?
5. Лирикалық шегініс арқылы Ақан тағдыры, Ақан тарихы туралы сыр шертудегі ақын мақсатын қалай түсінер едің?
6. Поэмадағы палуандар күресі, сол күрес үстіндегі трагедияның шығарма проблематикасына қатысы бар ма?
7. Батыраштар бейнесі арқылы ақын нені жырламақшы болған?
8. Қалай ойлайсың, поэмадың алтын қазығы ретінде неге Құлагер тағдыры алынған? Оның поэмадағы орны, маңызына тоқтал.
9. Лирикалық қаһарман туралы не айтар едің? Оның поэмадағы орнын сарала.
10. Поэмадың халықтық рухы, халықтық сипаты туралы қандай ой тастар едің?
11. Поэмадағы ақынның ең басты стилі, көркемдік тәсілі неде деп ойлайсың?
12. Поэмадың психологиялық мәні туралы не айтар едің?

13. Ақынның идеялық-эстетикалық табысын немен дәлелдер едің?

14. Өзіне Абай сипаттаған ат пен Құлагер сипатының қайсысы ұнайды?

Поэмады талдау барысында үйге берілген топтық, жеке жұмыстарды, жалпы сыныптық жұмыстарды тиімді пайдаланып отыру керек.

Ең алдымен, кестеде көрсетілгендей, тақырыптың ең маңызды, дәнді түйінін бөліп алып, бар назарды соны талқылауға, соны түсіндіруге салған дұрыс. Бұл әдіс, әсіресе, роман, поэма сияқты көлемді шығармаларда өте тиімді болып келеді. Алдын ала берілген тапсырмаларды тақырыптың осы дәнді элементтерін талқылау кезінде пайдалану дұрыс болып табылады. Әсіресе, ғылыми материалдардан берілген хабарлама немесе салыстыру жұмыстарын өз орнында пайдаланып отыру керек. Бала-лар жай тыңдаушы емес, мұғаліммен бірге еңбек етуші, білімді өз ынтасы, ізденісі, қатысымен алушы ретінде отырады. Сондай-ақ көрнекілікті пайдаланудың маңызы зор. Поэмады бастамас бұрын, „Құлагер“ әнін қойып, оқушылардың эмоциясына, сезіміне әсер ету сабаққа қызығушылығын, белсенділігін арттырады. Жалпы поэма психологиялық тебіреніс сәттеріне құрылған. Ақынның әніне шалқымай, толқымай, өрлігіне сүйсінбей, тағдырына күйінбей, Құлагер өлімін Ақанмен бірге жоқтамай сабақ тыңдау, сабақ өту мүмкін емес болуы керек. Бұл мақсатта мәнерлеп оқудың, Ақан әндерін құйтабақтан тыңдаудың маңызы зор. Шағын әдеби айтыс ұйымдастырып отырудың да тиімділігі бар. Мысалы, Абайдың аты мен Лияз Құлагерінің сипатын салыстыра талдатып: „Қай ақын жүйрік ат сипатын ерекше мүсіндеп білген?“ — деген тақырып айналасында қызық әңгіме өткізуге болады.

Драмалық шығармаларды оқыту

а) Драмалық шығармалардың өзіндік ерекшелігі:

Әдебиеттің басқа жанрына қарағанда драмалық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік драмалық туындылардың жанрылық табиғатына тікелей байланысты болып келеді. „Пьеса-драма, комедия — әдебиеттің ең қиын формасы“, — дейді М.Горький. Себебі, әдебиеттің проза, лирика жанра-

рында айтатын ой, кейіпкерлер іс-әрекеті, көрініс, сахна бірінші кезекте болады. Орыс жазушысы Тоголы: „Пьеса тек сахнада ғана өмір сүреді“ деуі осыған дәлел. Авторлық ой, мақсат, көзқарас бұл шығармаларда көмескі жатады. Ол әр кейіпкер сөзі, іс-әрекетінде өмір сүреді де, оқырман, көрерменнен ерекше ықылас қойып, мұқият тыңдауды, көруді, ойлауды талап етеді. Драмалық шығармаларда оқиғалар оқырман көз алдында жаңа өтіп жатқандай әсер қалдыруы керек. Күшті сюжет, ең бастысы, өткір, шиеленісті тартыс, өмірдегі қарама-қарсылықтар — драманың өзегі, негізгі арнасы. Әсіресе, драмалық кейіпкерлердің өзіндік ерекшелігі бұл жанрдың өзіндік табиғатын дәл дәлалап береді. Орыс сыншысы Белинский драма кейіпкерін: „Өзіне ғана тән ерекшелік сипаты бар жеке адам“ десе, ұлы Диоронғы: „Драмада адам өміріндегі ең маңызды, өнегелі дейтін, жұртқа қызықты жағдай ғана бейнеленуі керек“, — деуі осыдан туса керек. Драмада қаһарман белгілі бір мақсат үшін күреседі, сол себепті оның күші зорайып, іс-әрекет қимыла арқылы көрінеді. Драмадағы тағы бір ерекшелік, қаһармандар іс-әрекеті әр жаққа шашырамай, бәрі бір жүйе, бір жекі, бір арнада өрбіп, дамиды.

ә) Драмалық шығармаларды талдау әдістемелері:

1. Талдауды бастамас бұрын, балаларға өтілгелі отырған драмалық шығармаларды алдын ала оқыту керек. Балаларға оқу барысында ақыл-кеңес, бағыт-бағдар беру міндетті түрде жүзеге асырылады. Әсіресе, ең негізгі, басты тартыстар, шиеленістерді көрсететін акт, суреттерге ерекше көңіл бөлінуге тиіс. Оны мұғалім үлестірме-нұсқау арқылы да жүргізеді. Мысалы, F.Мүсіреповтің „Қозы Көрпеш — Баян сұлу“ трагедиясын оқу барысында мынадай нұсқау ұсынуға болады:

— Трагедиядағы басты тартыстар, оқиғалар, соған назар аудар:

а) Қарабайлар өлімі, ескі әдет-салт, оған қарсы жастар сезімі, махаббаты.

ә) Аяр, сұм Жантық әлемі. Оның ішкі есебі. Қарабай да, Қодар, Қозы — Баянға да құрған зұлым торы.

б) Қара жүрек Қодар. Оның ақ махаббат алдындағы кешірімес күнәсы. Мадаңы, топастықтың, аяр азғырудың құрбаны болуы.

в) Қозы мен Баян, олардың ақ сезімі, махаббаты және дала жауындығы.

;) Күнікей мен Мақпал, Олардың бойындағы гуманизм, дала тағдырларына қарсы айбындығы үні.

д) Трагедияның зұлымдық пен жауыздық, сараңдық, аярылқа қарсы қаһарлы үні мен өлімес, өшпес махаббаты дәріптейтін өр, асқақ, салтанатты, қасиетті үні.

Осындай үлестірме-талпырмаларды ұсына отырып, оқушыларды ойландыратын, іздендіретін сұрақтар беру де тиімді, дұрыс болмақ.

1. Қалай ойлайсыңдар. Қодардың Қозыны өлтіруінде тек өзі кінәлы ма, әлде Жантық кінәсы одан асып түсіп жатыр ма?

2. Трагедияда өзіңе, әсіресе, не ұнады, не ұнамады? Ойыңды, пікіріңді дәлелді айтуға тырыс, т.б...

Талдау алдында оқушыларға әдеби-теориялық ұғым берудің маңызы зор. Жалпы, әдеби-теориялық ұғым тәжірибеде туындай оқылып болған соң, беріледі. Бұл дұрыс емес. Ұғым екі кезеңнен тұруы керек. Бірінші кезең көркем туындыны бастау алдында беріледі, екінші кезең көркем туынды талданып біткен соң, беріледі. Бірінші кезеңде кіріспе ұғымы беріледі. Мысалы, осы драманы талдау алдында драмалық шығармалар, оның түрлері (трагедия, комедия, пьеса, акт, көрініс, перде, сурет, ремарка, монолог, диалог, тартыс) туралы алғашқы ұғым беріледі. Талдау барысында, соңында нақты мысалдар арқылы бұл теориялық ұғым тереңдете берілуі керек. Мысалы, монолог туралы кіріспе ұғымда ол кейіпкер сөзі екені, драмалық туындыларда монологты ерекше мән берілетіні айтылса, екінші кезеңде осы монологтердің драмада атқарып тұрған маңызы, орны ашылуы керек. Мәселен, актідегі Жантық монологі бүкіл трагедиядағы Жантықтың кім екендігін оқырманға да, көрерменге де айқын ашып тастайды. Жантықтың небір аяр істерін, оның себебін осы монолог дәлелдейді. Қарабай қойынша зор жылынды кіріп алған Жантық ең алдымен сол Қарабайдың өзін шағады. Қодар мен Қозы бірін-бірі өлтірсе, қауқарсыз Қарабайды Жантық өзі бір жайлы етпей ме, сөйтіп, Баян да, қыруар мал да Жантекеңді болып қалай ма? Әлсін-әлсін Қарабайды жану, Қодарды қылмысқа итермелеу мақсаты, тіпті шығарманың ең негізгі шиеленісі де сол Жантекеңнің іс-әрекетінде жатыр ғой.

3. Талдауды драмалық шығармаларды құйтабақтан талдау, немесе, содан көрініс көрсетумен бастаудың маңызы зор. Сондай-ақ оқушылар қызығушылығын арт-

тыру мақсатында драманың жазылу тарихы, оны ойнаған артистер туралы әңгімелеу, туынды туралы әдебиетшілер, сыншылар пікірі жазылған көрнекіліктерді пайдалану тиімді болмақ.

4. Талдауда мәтінге сүйену, үнемі соған арқа сүйеу, әсіресе, драмалық шығармаларды оқытудың алтын арқауы болып табылады. Мұғалім ең негізгі көрініс, актілерді, монолог, диалогтерді бөліп ала отырып, сол бойынша жұмыс істеуі керек.

5. Мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу, рөлге бөліп оқуға ерекше назар аударылады. Мәтінді осылай оқи отырып, сұрақ-жауап, проблемалық жағдаят тудыру, оны шешу, т.б. әдіс-тәсілдер арқылы талдау ары қарай жүргізіледі.

6. Талдау барысында жиі-жиі оқушыларды қозғау салып, олардың қиялы, ойына ерік беріп отыру да драмалық шығармаларды оқытудың тиімді жолдарының бірі. Мысалы, «Қозы Көрпешті» ең соңғы көріністі талдай отырып: «Кәне, балалар, осы оқиғаны сахнадан көргендей айтып бріңдерші» немесе «Осы көрініс сахнада жүріп жатыр дейік, көз алдына қалай келтірер едің?» деген сұрақтармен оқушылардың қабілетіне, шығармашылық ойына да жол ашып отыру керек. Оның басты себебі, драмалық шығармаларды оқыта отырып, мұғалім театр көрерменін тәрбиелейтінін де ұмытпағаны дұрыс. Немесе, мына актіге, не оқиғаға қандай көрініс берер едің, қандай декорация жасар едің? дегендей де сұрақтар жоғарыдағы мақсаттан туымақ. Кейіпкерлер монологі, диалогін ұнтаспадан (мәнерлеп оқығаны) тыңдау, қабілетті оқушыларды алдын ала әзірлеп, жатқа айтқызудың да өзіндік орны бар.

Драмалық шығармаларды оқытудың басты мақсатының бірі, жоғарыда айтып кеттік, оның табиғатын, әдебиеттің басқа жанрларынан өзіндік ерекшелігін таныту. Осы мақсатта, мысалы, «Қозы Көрпеш» лиро-эпикалық жырмен (трагедия негізгі осы жырдан алынған) «Қозы Көрпеш — Баян сұлумен» салыстырудың маңызы зор. Трагедияны талдау барысында мынадай сұрақтар қоюға қандай:

1. Жырда болатын кейіпкерлер бар? Олар трагедияда сақталған ба?

2. Қандай кейіпкерлер трагедиядағы жырда жоқ?

3. Қандай оқиғалар жырда алынған? Қайсысын автор қосқан?

4. Кейіпкердің жырдағы сөйлеу тілін автор трагедиясында пайдаланған ба?

5. Жырдағы негізгі тартыстар трагедияда пайдаланылған ба?

Салыстыру сұрақтарын алдын ала үйге беріп, оқушылардың ойлауына жағдай жасаған дұрыс. Салыстыру жұмыстары арқылы жыр мен драманың айырмашылығын ажырату, аңдату жүзеге асырылады. Қорытынды сұрақ ретінде (6-сұрақ): «Балалар, қалай ойлайсыңдар, жыр мен драманың айырмашылықтары неде?» деген сұрақ қоюға болады.

Драмалық шығармаларды оқытудың жолдары көп. Ол — әр мұғалімнің ізденісі, шеберлігіне де байланысты шығармашылық жұмыс. Дегенмен, оның өзіне тән оқыту әдістері, сабақ түрлері болады. Концерт-сабақтар, композициялық сабақтар түрі — драманы өтудегі тиімді сабақ түрлеріне жатады. Төменде драмалық шығармаларды оқытудың барысын көрсететін сабақ үлгісі беріледі.

М.О.Әуезов — драматург, аудармашы

(Концерт-сабақ)

Сабақтың негізгі элементі, мазмұны	Оқыту әдісі. Сабақ формасы	Оқу жабықтықтары. Қосымша материалдар
а) Кіріспе. М.О.Әуезов — драматург.	Алдын ала практикалық тапсырма беру. Аннотация, анкета сұрақтары (гр. форма). Әңгіме элементі бар лекция (сөздік әдісі). Сабақтың ең басты формасы — концерт-сабақ.	1. Кесте-плакаттар. 2. Иллюстрациялар. Қосымша материал. М.Қаратаев. «М.Әуезов — әдебиет мақтаны» (Жұлдыз", 1977 ж.)
«Еңлік—Кебек» трагедиясы. Жазылу тарихы. Оқиғаның өмір шындығына құрылуы.	Үйге өз беттерімен орындауға берілген практикалық, танымдық-іздендіруші тапсырмалар (сауалнама, инсценировка, тр. тап. сұрақ-жауап), проблемалық сипаттағы әңгімелеу, байндау.	Альбом. Кесте. Иллюстрациялар. Инсценировка.

Феодалдық тағы-лық пен адал, таза махаббат.	Инсценировка (пр. тасқарма) мейр-матос, аралық формат.	Инсценировка. Күйтабақтан үзінді тыңдау.
Трагедияның поэтикалық тіл шешендігі, автордың идеялық шешімі.	Кітаппен (жалпы сыныптық форма) жұмыс. Проблема-лық жағдаят.	Плакаттар. „Неңі білу керек?“ атты кабинет стендісі.
а) „Қарагөз“ траге-диясы: тақырыбы, идеясы. „Еңлік—Кебекпен“ үндестігі.	Диалогиялық әңгіме (жалпы сыныптық форма). Проблема-лық сұрақтар.	„Неңі білу ке-рек?“ кестесі.
Басты кейіпкерлер. Нарша бейнесінің соңылығы, жаңа сипаты. Сырым. Трагедияның жігерлік сарыны.	Мәнерлеп оқу. Жатқа оқу (аралық форма). Проблема-лық жағдаят. Проблеманы баян-дау.	Иллюстрациялар. Артистердің портреттері. Кесте-сызбалар.
Трагедиядағы автордың эстетикалық, философиялық табы-сы.	Практикалық әдіс (кітаппен жұмыс, жалпы сыныптық форма). Проблема-лық жағдаятты шешу. Әңгімелеу.	Кесте-плакат. Күйтабақ тыңдау.
б) „Абай“ трагедия-сы. Жазылу тарихы және негізгі көтер-ген мәселесі. Траге-дия шешіленісі ескі мен жаңаның, про-грестің күресі	Эвристикалық әдіс. Проблема-лық баян-дау (шішара оқу-шыларды қатысты-ра отырып).	Иллюстрациялар.
Абай қоғам қайрат-кері, ұлы ақын, гума-нист, философ, кү-рескер.	Проблема-лық баян-дау. Әңгімелеу.	Иллюстрациялар.
Трагедияның негізгі оқиға — Ажар, Ай-дар махаббаты. Ай-дардың өмірі.	Оқушы хабарлама-сы. (Зерттеу. Тал-сырмаларын мә-нерлеп оқу.) Инсце-нировка.	Инсценировка. „Абай“ трагедия-сында ойнаған актерлер туралы материалдар.
Трагедиядағы автордың эстетикалық, философиялық табы-сы.	Практикалық әдіс (кітаппен жұмыс, жалпы сыныптық форма).	Кодоскоп.
Гоголь. „Ревизор“.	Зерттеу әдісі. Прак-тикалық жұмыс. Ұлт: Хлестаковтың монолді. Гоголь — Мухтар.	Плакат. Иллюс-трациялар.

Әуезов — ше- х аудармашы. Шекспир, Тренев, Б. жазушылардың шыныларын ауда- ры.) Же- Уәге тапсырма.	Осы бағанды то- лытып, аудармасы- на баға беру	Әңгіме-дәріс.	Фото
--	--	---------------	------

Табакқа пайдаланған қосымша материалдар:

а) М.Қаратаев. „Көркем сөздің асқан шебері“ (Қазақ әдебиеті) газ.)

б) Ы.Дүйсенбаев. „М.О.Әуезов“ (3 — 81-бет).

в) Естеліктер „Жұддыз“ журналы, 1977 жыл.

— Кіріспені оқушылардың (адың ала берілген) қасқа шабарламасын оқытудан бастады. Консультация оқушы М.Әуезовтің драмалық шығармалары туралы әдебиетші, сынып, актерлердің, өнер саңлақтарының актерлерінен үзінділер оқыды.

Мысал келтірейік:

Оқушы Д.:

1. „Драматургия жанрының бас қазығы, театр тари-
ның тұңғышы — „Еңлік — Кебекті“ көрмеген, сұм за-
ның құрбаңдығы болған қыршы жастарға жаны
шымаған, туған жерге, елге, ана тілге деген
түсіспеншілігі арпаған бұл күнде бірде-бір адам жоқ де-
сек, артық айтылаңдық болмайды. Өскелең өмірімізбен,
түрлентен мәдениетімізбен бірге, өзгерсе, өңделсе отыра,
өмір сүрген „Еңлік — Кебек“ пьесасы — қалың
бұқараның сүйіктісі болған нағыз ұлттық туынды“.

2. „Ол тажап аудармашы еді. Шекспирдің Мұқан
аударған „Отеллосы“ мен „Асауға түсауын“, Гогольдің
„Ревизорын“, Треневтің „Любовь Яроваясын“ қай қазақ
көріп, қызық әсер, тамаша ләззат алмады!“.

М.Қаратаев. „Көркем сөздің асқан шебері“.

(„Қазақ әдебиеті“, 1961 ж. 30 маусым).

Оқушы Ж.:

1. „Қарагөз“ трагедиясы — шын мағынасындағы клас-
сикалық туынды“.

2. „Жазушы шеберлігінің кереметі сонда, осындай
бір-біріне елжіреп тұрған шынайы махаббатты Сырым
мен Қарагөздің бойынан ғана емес, сол Қарагөз айымға

жап-тәнімен ынтыққан Нарша жүрегінен де таба
гой.

...Сезімнің байлығы, ниетінің тазалығы, махаббатын
тұрақтылығы Наршаны лирикалық кейіпкерлер ішінде
ең бір көрнектілерінің қатарына қосында күмән жоқ.

Оқушы хабарламасынан кейін жазушының драмалық
шығармалары, аударма саласындағы, қазақ театры ме
мәдениетін өркендетудегі еңбегі туралы түсінік бере
М.Әуезовтің драмалық шығармаларының тізімі көрс
тілген және олар туралы пікірлер мен ойлар, толғаныста
жазылған кесте-плакаттарды, фотомонтаждарды пайда
ланды. Әуезовтің ұлы тұлғасын, түпсіз терең талантты
сәулетші де жалынды, шешен, ойлы да отты тілін драма
лық шығармалары арқылы да танытуға талаптандық.

— Жазушы шығармашылығының бет ашары — «Еңлік
— Кебек» трагедиясын талдама бұрын, үналғыдан
А.Әуезовтің «Бала Мұхтар» кітапшасы бойынша осы шы
ғарманың автордың қалай жазып, оны алғаш рет қойғаны ту
ралы егінгесін тыңдадық. Ары қарай, жеке тапсырма
негізінде трагедия мазмұнын аша түсу үшін, қысқалда
ғана тұжырымды етіп жазып келген аннотациялар
оқыттық. Төменде бір оқушының аннотациясын беріп
отырмыз. (Оқушы аннотациясы оқылып жатқанда, э
пидиоскоппен көрнекі мысалдар көрсетіліп жатты.)

Акт, суреттер, көріністер	Мазмұны
I акт	Абызға Есен мен Кебектің келуі.
II акт	Кебекке бата беру. Жапал мен Еңлік. Есенді күлкі ету. Еңліктің Кебекке кездесуі. Махаббат.
III акт	Есен мен Кебек қақтығысы.
III акт	Еңліктің Кебекке қашып кетуі.
III акт	Билер тартысы. Өлім жазасына кесу.
IV сурет	Есенді Кебектің өлтіруі.
IV акт	Еңлік — Кебектің қайтылы қазасы.
V сурет	Жапал мен Абыз және нәресте.

Трагедияның жазылу тарихы, ол туралы пікірлер,
бағаларға тоқтала отырып, жалпы драматургия жанры,
соның ішінде трагедия табиғаты туралы бұрынғы
білімдерін толықтырдық.

— Енді трагедияның ең өзекті мәселесі — феодал
с тағылық пен адал, таза махаббат арасындағы тартыс
ыңне тоқтадық. Трагедияда ең алдымен екі жастың
тей ақ махаббаты көрінуі, оның ары қарай өрістеуін
іме еттік. Адамгершілік, адамның жеке бас бостан
ғы, ел бірілігі, әйел теңсіздігі, ана мен бала
қысқыздығы, феодалдық қоғам бейнесінің трагедияда
иистік жолмен көркем де шынайы көрсетілетініне
сталдық. Трагедиядағы кейіпкерлер, соның ішінде,
лік, Кебек, халық өкілі — Абыз, халық ұлы — Жапал
иелерін тадай отырып, трагедияның жай баяндау,
догтер емес, талас-тартыс, шиеленіске құрылғанына
ушылар назарын аудардық. Осы мәселелерді түсіндіру
рысында:

II актідегі Еңліктің ел-жерімен қоштасуы.
III актідегі билер тартысын, Есен мен Кебек арасы
ғы (IV акт) диалогтерде үзіндіні рөлге бөліп, мәнерлеп
ыттық (үйірме мүшелерінің көмегімен). IV актідегі Ке
ктің: «Ей, сотқар ба...», деп басталатын сөзі мен
ліктің Кебекпен қоштасар жеріне дейінгі көріністен
ушылар инсценировкасын көрдік. Жапал мен Абыз
ң диалогін (IV актінің соңы) күйтабақтан тыңдадық.

— Трагедияның поэтикалық тіл көркемдігін, автор
ң идеялық-эстетикалық шешімін талқылау барысында
I актідегі билер тартысынан үзінді тыңдадық (күйтабақ
ң). Алдын ала таратылып берілген үлестірме тапсырма
арды пайдаландыра отырып (ішпендік сөздер, өткір,
лауау мәніндегі тақпақтар айтылатын сөз тіркестері,
бал-мәтелдер, нақыл сөздер жазылған), жазушының тра
диядағы көркем тіліне, халықтың ең бай тілінің
еңінен және өте орынды пайдаланығына талдау жүр
іздік.

Төменде үлестірме тапсырмалардың бір үлгісін беріп отырмыз:

M.O. Әуезов. «Еңлік — Кебек»	Есептебегі: «Айрандай аптап, күбейей тсіп жүргенде, ән дер ажа, қой дер қожа болған жоқ...
III акт	Ағайын ұзында өшті, қысқада кекті емессін...
Билер тартысы.	Кебей: ... «Кеден кеден болды, кедергі неден болды деп отырсың. Саптыяққа ас құйып, сабынан қараулы қарайтын болсан, мен билік айпаймын».

Сыныптағы бұрыннан бөлінген топтарға трагедияның III актысы бойынша жеке тапсырмалар бердік.

Е с к е р т у : берілген тапсырманы сыныпта олар ауызша орындайды да, үйде жазып әкеледі. Осы практикалық тапсырмалар арқылы трагедияның бай тіліне, ол тілдің характер, образдарды ашудағы орнына, шақпақ тастай жарқылаған диалогтер мен терең мәңдегі толғау-монологтердің (Абай монолог) маңызына тоқталдық.

„Қарағөз“ трагедиясын талдауды салыстырмалы сипаттағы сұрақ-жауаптан бастадық.

С ұ р а қ : Қалай ойлайсыңдар, тақырып жағынан „Қарағөз“ трагедиясының „Еңлік — Кебекпен“ үндестігі неде жатыр?

Ж а у а п : Екеуінде де әйелдер теңсіздігі, жастардың бас бостандығы, махаббат мәселесі сөз етіледі. Екеуінде де олар бостандыққа жете алмай, сол жолда құрбан болады.

С ұ р а қ : Ал айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі неде?

Ж а у а п : „Еңлік — Кебекте“ Еңлік пен Кебек қаза болса, „Қарағөзде“ Сырым тірі қалады.

Ары қарай трагедияның негізгі тақырыбы туралы автордың мына өз сөзін мысалға келтірдік. „...Жалпы пьеса тақырыбы — беймезгіл заманда жолсыз өмір кешіп, орта тартқан қайғы-зардың уынан қаза тапқан өнерлі жастар жайы, асықтық пен ақындық құмарлығында елтіген ұыз жастар жайы“. (М.Әуезов „Қараш-Қараш“. Әңгімелер, пьесалар жинағы. 235-бет).

Пьесаның ендігі айқындалған идеясы бойынша: азаптан туған ақындық, қам-қайғыдан туған қаза жеке бастың ғана күй-шерінен басталып барып, көп мұңдар, жылаулар күйіндегі азапты ұғынуға, халықтың қайғысы ұғынуға беттеген шабытты көрсетпек. Кесірілі кер заманның қайғы-қасірет қазасынан туған ызалы, шабытты ақындықты бейнелемек.

Міне, бұл сөздер арқылы біз оқушыларға жазушының трагедияны жазудағы мақсатын, негізгі арманын түсіндірдік.

Құйабактан Қарағөз бен Сырым үстінен Маржан бәйбішелердің түсетін жерінен үзінді тыңдадық. Қарағөз — Маржан, Маржан — Сырым диалогтерін мәнерлеп оқыдық, ғасырлар бойы даланы жұдырығына қысып ұстаған феодалдық ескілік пен әдет-салтқа қарсы шыққан Қарағөз бен Сырым махаббатын, биік адам-

гершілік қасиеттегі лирикалық кейіпкер — Нарша, ескіліктің қатал сақшысы — Маржан бәйбіше туралы сөз еттік. Ары қарай ең соңғы актідегі Сырымның Қарағөз қабірінің басына келуін, түсін, Қарағөздің аян беруін оқушылар инсценировкасы арқылы тыңдадық.

Енді оқушыларға сұрақ қойып, трагедияның өршіл Сырым ашу мақсатында проблемалық жағдаяттарға жетеледік.

С ұ р а қ : Қалай ойлайсыңдар, бір тақырыпты ашуда автор неге екі түрлі идеялық шешім қабылдаған?

О қ у ш ы С.: „Еңлік — Кебектегі“ оқиға өмірден алынған дедік. Автор сол тарихи шындықты жазған. Ал „Қарағөзде“ Сырым тірі қалады, кек алуға аттанады. Меніңше, жазушы мақсаты қазақ даласында Сырым сияқты жастардың пайда болып келе жатқанын көрсетпекші болған.

О қ у ш ы Е: Менің пікірімше, „Еңлік—Кебектегі“ Абыздың өсиетінде (өліктер басындағы) терең идея бар. Автор ол өсиет арқылы махаббат, бостандық үшін құрбан болған жастардың, олардың қараңғылықпен күресінің өлмейтінін, оның болашаққа жол ашатынын кеңзетеді. Ал Сырым бейнесін, оның іс-әрекетінен сол Абыз өсиетін көргендеймін. Сырым өз кегі емес, кегісі Еңлік—Кебек кегін де алуға аттанғандай. Мен автор шешімін осылай түсінемін.

? Оқушылар болжамына, жауаптарына назар аударатырып, „Еңлік—Кебекте“ кейіпкерлер қаза болса да, олардың ақ махаббатының күзсі — нәрестенің тірі қалуы, халық өкілі — Абыз өсиеті жазушының трагедияның негізгі идеясын ашудағы шебер шешімі екенін, ал Сырымның тірі қалуы, оның қабір басындағы анты ескілікті, тағылықты қирататын ұрпақтың өсіп келе жатқанын көрсету үшін алан шешім екеніне тоқтадық.

„Абай“ трагедиясын талдау мақсатында оның жазылу тарихынан қысқаша кіріспе-түсінік бердік.

Оқушылардың I-актідегі Абай — Оразбай арасындағы диалог бойынша дайындаған инсценировкаларын көріп, сабақты түсіндіру барысында Абай рөліндегі артистер, трагедия бойынша түсірілген суреттерге жасалған фотомонтаж, пікірлер, бағалар жазылған плакаттарды пайдаланып отырдық. Бұл пьесаны Мұхтармен бірге жазған А.Соболев туралы түсінік бердік.

Трагедияның ең өзекті мәселесі, ең негізгі шиеленісі Абайдың феодалдық қоғаммен күресі екенін баяндай

отырып, Абай сөздерін, билер тартысын мәнерлеп оқыттық.

Трагедияның тіл көркемдігіне, жазушының эстетикалық табысына ерекше көңіл бөліңді. Адабындағы найзағайдай жарқылдаған диалогтер, Абай өмірінің ащы запыранын ашатын терең сырлы монологтер жазылғаны үлестірме-тапсырмалар арқылы жазушы шеберлігі талданды. Трагедияның көркемдік ерекшелігі ретінде сәтті шыққан монологтер, диалогтермен қоса, халық мақал-мәтелдерінің де өз орнын тауып тұрғанын, пьесаның өз бойы қайнаған тартысқа толы екендігі айтылды.

Әуезовтің тамаша аудармалары туралы қысқаша әңгіме-лекция арқылы түсінік берілді.

Фотоонтаж арқылы Әуезов аудармасы бойынша Отелло, Хлестаков, Яровая рөліндегі қазақ өнер тарландарының суреттері көрсетілді.

Үйге тапсырма оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға негізделді. Сыныптағы үш қатарға жеке-жеке жұмыстар берілді. 1-қатар оқушылары „Еңлік — Кебекке“ киносценарий жазып келуі керек (таңдаған актілері бойынша); 2-қатар — „Абай“ трагедиясына киносценарий жазуға тиіс (таңдаған актіге); 3-қатар „Түнгі сарын“ трагедиясына киносценарий жазады (IV актіге). Кейбір оқушыларға өздеріне ұнаған пьесалар бойынша диалог, монологтерді мәнерлеп оқуды тапсырдық.

Ақын-жазушылардың өмірбаянын, шығармашылық жолын оқыту

Мектепте ақын-жазушылар өмірін оқытудың маңызы зор, әрі ол әдебиетті оқудың күрделі бір саласы болып табылады. Қай ақын-жазушыны, суреткерді алмайық, оның шығармашылығында, қол жеткен табысында өзі өмір сүрген орта мен шыққан ортасы, өмір жолының ізі жатады. Қай шығарма суреткердің қай өмір кезеңіне байланысты туған, ол шығарманы жазылу себебі не, т.с.с. мәселелерге де олардың өмір жолы жауап бермек. Мысалы, С.Сейфуллиннің „Көкшетау“ поэмасы қиялдан туған шығарма емес екені, оны жазу кезінде Көкшетау үш рет баруынан туған дүние екені мәлім. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Немесе, Міржақып Сүттанмахмұттардың, Мағжандардың „Алаш“ туралы

өлеңдері сол партияда болулары немесе сол қозғалыс жөнінде оған жақтас, пікірлестіктерінен туғандығы бар-дына аян. Сондықтан суреткер өмірі оның шығармашылығынан біртұтас қарастырылу керек.

Бағдарламада ақын, жазушы өмірбаянын оқыту 9—11-сыныптарда тарихи әдебиеттік ізбен беріледі. Ал 5—8-сыныптарда әдебиеттік оқуларда өмірі емес, жекелеген шығармаларын талдау ұсынылады. Сол себептен де әр оқушы өздері оқып жатқан шығарма кімдікі, шығарманың жазылу тарихы туралы тұжырымды түрде хабар алса, артық болмайды. Сондықтан 5—8-сыныптарда да суреткер өмірінен мәліметтер берудің тиімділігі бар. 5-сыныпта М.Шахановтың „Отырар дастаны“ шығармасын оқу алдында оқушыларға әңгімелеу әдісімен Мұхтардың қысқаша өмірін таныстырып, әсіресе, Желтоқсан, Арал мәселелеріндегі азаматтық, күрескерлік, ұлтжандылық қасиеттерін айтып берудің маңызы зор. „Отырар дастаны“ оқып болған соң, әңгімені қайта жалғастырып, ақынның өлеңдегі Қайырханға ұқсастығы бар ма, неге ақын осы Қайырхандай халық ұлдары туралы жиі жазды деген сұрақтармен оқушыларды ойландырып, өзі халқын шүйегін ақ, адал, батыр ақындар ғана ондай шыңырттарға бара алатындығы жөнінде сөз қозғау еңімді тәсіл болмақ. 8-сынып оқулығында Абайдың Әбіш туралы өлеңдері берілді. Әбіш кім болған (оқулықта жасқа ғана мәлімет беріледі), Абай оған неге бірнеше өлеңдер жазған, ол өлеңдер әкенің баласын жоқтауы ғана ма деген сұрақтарды мұғалім ақын өміріне шолу жасай отырып, түсіндіреді. Тіпті, берілген шығарманы талдау, оған қызықтыру үшін де бұл тәсілдің маңызы ерекше, мұғалім әңгімелей отырып, Абай өлеңдерінің басты-басты кезеңдерін тоқталады. Халық үшін „мыңмен алысқан“ ұлы ақын өз балаларын сол „Халық ұлы, адам ың“ болу үшін тәрбиелегенін, әсіресе, Әбішпен үлкен ың күткенін, бірақ Әбіш қазасы ол үмітті үзіп, ақындан қыны толмас қайғыға ұшыратып, қолына қараз шығарғанын әңгімелеудің тиімділігі зор. Оқушылардың қызығушылығын арттыру, танымын дамыту мақсатында М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпосінен мысалдар келтірудің де маңызы бар. Мысалы, Абайдың „Өзімді ғана сүйсіндірмес, тірі болып, сау болса, халқым да сүйсіндірер. Қараңғы сахарасына жарық сәуле әкелер бәлкішкі адал буын сен болармысың!“ деген Әбіш тура-

лы толғауын немесе „Қапша“ бөлімі бойынша Әбшәт қайтыс болар алдындағы әкесіне жазған қоштасуы оқып беруге болады. 5—8-сыныптарда суреткердің бүкіл өміріне тоқтаудың қажеті жоқ. Өміріне тұжырымды түрде шолу жасап, әсіресе, оқығалы отырған шығармаға байланысты мәселелерге ғана көбірек көңіл бөлу керек.

Жазушы өмірбаянын 9—11-сыныптарда оқыту

Тәжірибеде суреткер өмірбаянына арнайы сағаттар бөліп, шығармашылығын талдау алдында оқыту және оны шығармашылығымен қоса, хронологиялық жүйемен оқыту орын алған. Орыс әдебиетін оқытуда соңғы тәсіл кең орын алды.

Ал қазақ әдебиетін оқытуда бұл соңғы тәсіл кей жағдайда келе бермейді, оның басты себебі жазылып қалған деректердің болмауы, тағы басқа себептері бойынша ақын-жазушының өмірі, шығармаларының дүниеге келуінің нақты мерзімі белгісіз болуы. Жоғарыда айтылғандай, арнайы сағат бөліп, суреткер өмірі, шығармашылығына қысқаша шолу жасаудың тиімділігі де бар. Егер мұғалім қосымша материалдар пайдалана отырып, кең көлемде суреткермен алдын ала таныстырып, оның тек өмірі ғана емес, азаматтық тынысы, халқына сіңірген еңбегі, өмір сүрген ортасына байланысты әр қилы өмір жолы, жеке басының қуаныш, қайғысы жайында ұтымды сөз қозғай білсе. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұв, Мәжжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіевтерді өтуде осы тәсіл тиімді болмақ. Себебі, халқымен жаңа табысқан жұп боздақтардың тереңдіялық, әрі бақытты өмірлерін, жазықсыз жапа шегулерін, коммунистік идея мен сталиндік сұмдықтың құрбандары болғандарын жан-жақты түсіндірудің арнайы маңызы ерекше.

Осы мәселелерге тоқталмай тұрып, шығармаларын талдау дұрыс емес. Олардың барлық шығармаларында өмірлерінің ізі, сыры жатыр. Суреткер өмірбаянын өтуде оның өмір кезеңдерінің басты оқиғалары, оларға байланысты туған шығармалары туралы маңызды мәліметтерді жинақтап, хронологиялық кесте жасап, пайдалануға болады:

Ү л г і: Сәкен Сейфуллин (үзінгі)

Жылы	Негізгі оқиғалар	Жазған шығармалары
1894	Ақмола уезі, Нұлда болысы, 1-ауылда дүниеге келеді.	Үлкендердің өтінішімен өлең шығара бастауы (толық сақталмаған).
1905	1) Нұлда зауытына келіп, Лаврентийдің қолында орысша үйрене бастайды. 2) Жұмысшылар көтерілісінің күресі болады.	
1913	Омбы қаласында семинарияда оқуы, саяси жұмыстарға қатысуы.	Қазан қаласында „Өткен күндер“ өлеңдер жинағының баспауы.
1914		
1916		

Осындай кестелермен бірге, суреткердің жүріп өткен жолдары, шығармаларының жазылып, басылған, әрі таратқан жерлері, шет елдерде аударылып, жарық көруі, өмірінің басты кезеңдері өткен мекендеп, т.с.с. маңызды мәселелерді қамтыған кесте жасап, пайдалануға да мұғалім ерекше ден қойғаны жөн. Ақын-жазушылардың өмірі тегі, шыққан руы, ұшқан ұясы, ұрпағы жайында да мәліметтер беріп отырудың маңызы бар. Мысалы, Сәкен Байтұрсынұвтың мәліметтерді көрнекі етіп жазып, сабаққа пайдалануға болады.

Қазірде „Жеті атасын білмеген — жетесіз“ деген дағдылық сөз қайта жаңғырып жатыр. Мүмкіндігіне орай, қысқаша ақын-жазушылардың да өміріне, ұрпағына назар аударудың ешқандай зияны жоқ. Соңдай-ақ, олардың бәрін жаттапқызу да міндетті нәрсе болмауы керек. Сабаққа дайындық кезінде оқу жабдықтарының бірі ретінде жазушы өмірбаянының негізгі кезеңін сипаттайтын фотосуреттер, шығармашылығына байланысты шығарған иллюстрациялардан көрмелер, альбомдар, қатпарланған, естеліктерден, шығармаларының үлгілерінен көрмелер, өтіліп отырған ақын-жазушы туралы өлең-жырлар, даусы жазылған күйтабақтар, фильмдер, синхрондық кестелер, т.с.с. материалдар жинақталады.

Жалпы әдебиет кабинеттерінде де ақын-жазушыға арналып жасалған алмалы-салмалы стенд болуға тиіс. Онда тұжырымды түрде сол суреткерге байланысты мәліметтер, оқушылар міндетті түрде білуге тиісті түйінді мәселелер көрсетілуі керек. Мысалы, Ш.Уәлихановқа байланысты мынадай стенд жасауға болады:

Ата тегі (Абылай хан ұрпақтары, оның қазақ тарихындағы ролі).

Шоқан өмір сүрген кезеңнің саяси ахуалы.

Орыс, қазақ мәдени қатынастары.

Омбы қадет корпусы.

Орыс достары, ұстаздары, гуманистік көзқарасының қалыптаса беруі.

1. С.Мұқанов, Ә.Марғұлан еңбектері

Орталық Қазақстан, Жетісу, Тарбағатай. Еңбектері: "Төңгір", "Қазақстандағы шамандықтың қалдығы", әдебиет, тіл туралы пікірлері (жалалы ауыз әдебиетін топтауы, импровизация, қазақ әдебиетінің байлығы, ертегі жырлардың орыс, батыс әдебиетімен ұқсастығы)	Қырғыз елі ~ 1856, 1857	Құлжа, Жоңғария - 1857 Еңбектері: "Қырғыздар туралы жазбалар", "Қазақтың халық поэзиясы туралы"
---	----------------------------	---

Саяхаттары

Қырғыз эпосы — "Манасты" зерттеуі ("Одиссея" мен "Илиадаға" теңеуі). Орыс достарымен жазылған хаттары. Қосымша материал.

Ең басты, түйінді дүниелерге негізделіп жасалған, әрі суреткердің бүкіл шығармашылық бітім-болмысының тұжырымды түрде көрініс беретін бұндай стандарт жазушы өмірі мен шығармашылығын оқыту барысында оқушыға анықтағып, көрнекі құрал, әрі көмекші-нұсқау ретінде пайдаланылады. Суреткер өмірі, шығармашылық жолы туралы алғашқы сабақтың тиімді ұйымдастырылуының өзі оны әрі қарай оқытудың нәтижелі болуына сөзсіз әсерін тигізеді. Оқу жабдығы, материалдарды іріктеумен қатар, ең басты мәселе берілетін білім мазмұнын саралау, қай сабақта оны қай тұрғыда жеткізе білу айналасында іздену болып табылады. Әсіресе, әдіс-тәсілдерді, оқу формаларын үйлесімді сырыптап ала білу, сабақ үлгісін оның мазмұнына сай ойластыру — сол ізденудің бір жағы.

Мысалы, 11-сынып әдебиеті бойынша Мағжан өмірі мен шығармашылығын төмендегі үлгіде етуге болады:

Сабақ тақырыбы, мазмұны	Әдіс, тәсілдері (ең жетекші)	Сабақ үлгісі
1-с а б а к: "Мен Мағжанды сүйемін". Ақынның ұшқан ұясы, қажылар әулеті, текті жерден шыққандығы, жалпы ақын туралы кіріспе сөз. Білім алған ордалары. Бейімбет, Сайфи Құдаштармен Ғалия медресесінде білім алуы. Әдебиет әлеміне қанат қағуы. Омбы мұғалімдер семинариясындағы өмірі.	Дәріс, оқушы хабарламалары (естелік, хат т.б. қосымша материалдардан жасалынады). Әңгіме, пікірлесу, мәнерлеп оқу, кітаппен жұмыс (естеліктер, өлеңдер, т.б.)	"Еске алу" сабағы
2-с а б а к: "Мінекей, қазақ солай құрып кетпес..." Төңкеріске дейінгі қызмет. 1912 жылы басталған ғырықалды, "Шолаң" жинағы. Өлеңдер тағамы, халық ел, туған жер тақырыбы (отарлық қоршауда жатқан). Өнер-білім мәселелерін көтеру: "Шын сорым", "Сорым қазақ", "Туған жерім - Сасыққөл".	Түсіндірмелі әдіс. Мәнерлеп оқу. Практикалық жұмыстар. (Өлеңдерді талдау.) Проблемалық сұрақтар. Қосымша материалдар бойынша хабарламалар. (Ғылыми материалдар.)	Практикалық тапсырмаларға негізделген ізденіру сабағы.
3-с а б а к: "Арыстанға қарсы ұмтылған мендей ер..." Төңкерістен кейінгі қызмет, шығармашылығы. Алаш қозғалысына қатысуы, дүниетанымындағы өзгерістер. Ұлтжанды өлеңдері. М.Дулатовқа арнаулары, махаббат, табиғат лирикасы, т.б. Өлеңдерін талдау.	Мұғалім дәріс-әңгімесі. Практикалық жұмыстар (өлеңдерді талдау). Мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу. Салыстырмалы жұмыстар бойынша топтық, жұптық жұмыстар. Оқушылар реферат-бағдамасы (қысқаша). Мысалы: "Мағжан лирикалары — сулулық символы". 2) Мағжан лирикаларындағы символизм, миф, фантастика.	Пікір қорғау, реферат қорғау сабағы
4-с а б а к: "Қу өмір қызғы жоқ қажытқан соң..." Поэмалары: "Қорқыт", "Батыр Баян" (1922-1927 ж.). Ақынның әр түрлі тағдыр шырмауында жүріп, өткен өмірді жырлауы. Поэмалардағы көтерілген мәселелері.	Түсіндірмелі әдіс, әңгімелер, пікірлесу, шағын пікірталас, инсценировкалар көрсету.	Инсценировкалық сабақ ("Батыр Баяннан" инсценировка жасау).

5-с а б а к. „Кінәні жүрекке қойма маған...“ Ақынның өмірі. Аянтышты тақырып туралы сыр... Шығармашылығын қорытындылау. Мағжанның символикалық, философиялық, трагедиялық жырлары, өлеңдеріндегі мистика, фантастика сарындары, реализм, фольклордың жеті пайдалануы, Еуропа, Батыс әдебиетінің, орыс әдебиетінің үлгісін қазақ әдебиетіне моланып әкелуі. Бай, поэтикалық тілі, ұялымағы айналысында сөз қозғау, аударма, мақала, прозаларына шолу. („Шолланың күнәсы“ әңгімесі, Ақан сері. Наурыз туралы мақалалары, т.б.) Әдебиеттегі Мағжанға ғылымға шолу жасау.	Естелік, қосымша материалдар бойынша оқушы хабарламасы. Әңгіме-лекция. Ғылыми мақалалар бойынша топтық жұмыстар. Оқушылардың толғау-эсселері. 1. „Мені де, өлім, әділет!“ (янышты өмірі туралы). 2. „Азамат, Анау қазақ қаным десен...“ (Мағжан — ұлтжанды, патриот ақын). 3. „Мағжанды сүйем, еуропалың, әшекейін сүйем!“ (Поэтикалық тіліне талдау).	Сыр тағарулар сабағы
--	---	-----------------------------

Мағжанның өмірі, шығармашылығы — тікелей сол өзі өмір сүрген дәуірдің картинасы. Әрине, жазықсыз репрессияға ұшырауы, оның басты себебі туралы айтқанда, пәнаралық байланыс, әсіресе, тарих пәнімен ұштастыру міндетті түрде керек. Тіпті 1-сабақтың өзін оқытуда негізделген ауат сабақ ретінде (тарих мұғалімімен бірлестіре) өтуге болады. [Ауат сабақтар туралы осы еңбектің „Сабақ түрлері, үлгілері“ деген тақырыбында арнайы сөз болады.] Мағжан өмір сүрген төңкеріске дейінгі кезең — патшаның отарлау саясатының әбден асқынып тұрған уақыты еді. Ұлтжаңды ақын, көзі ашық, оқыған ақын бұл трагедияға ат үсті қарамады. Сондықтан оның 1912 жылы шыққан „Шолпан“ жинағындағы көптеген өлеңдер осы отарлауға қарсы жазылған. [Ахмет, Міржақып та солай.] Оған дәлел ретінде сол жинаққа басылған „Туған жерім — Са-сыққол“ өлеңін алуға болады. Ал төңкерістен кейінгі көптеген өлеңдері ақынның Алаш туралы, ұлт, азаттық, бостандық туралы толғаныстарына негізделген. Мағжан Қазан төңкерісін, елдегі жағдайларды құшақ жайып қарсы алмады. Ақын өлеңдеріндегі элегиялық сипат, кейде торығу себептерін білу үшін, тарихи шындықты оқушыға тұжырымды түрде әңгімелеу, еске түсірудің маңызы ерекше. Тарих мұғалімі ақын өмір сүрген қоғам

ейнесінен сыр шертсе, әдебиетші мұғалім оның ақын шығармашылығына әсерін түсіндірер еді. Осы әдіс тек мағжанға ғана байланысты емес, басқа да ақын-жазушылар өмірі, шығармашылығын оқыту барысында ерекше назар аударып, пайдаланатын әдіс болып табылады. Мағжан поэзиясындағы символизм, миф туралы сөз қозғағанда да, орыс әдебиетіндегі, Батыс әдебиетіндегі әр түрлі әдеби ағын, бағыттар, оның ақынға әсері сол тарих мұғалімдерімен бірлесе шешілу керек. Оқушыға Ақан-жақты, әрі терең білім беруде осы мәселелердің маңызы зор. Сонымен, суреткер өмірі мен шығармашылығын өтуде пәнаралық байланыс, интегративтік оқытудың өзіндік орны бар. Өмірбаяндық шығармаларды пайдалану тиімді болмақ. Мысалы, Сәкен („Тар жол, айтақ кешу“), Сәбит („Өмір мектебі“, „Есею жылдары“), т.с.с. өмірін өткенде, сол тарихи шығармалар бойынша оқушыларға қысқаша хабарлама-әңгімелер жасатудың, мұғалімнің өзінің де керекті жерінде оларды етігіге алып, оқытуының маңызы зор. Оқушылар хабарламасы құрғақ сөз, әңгіме ғана емес, суреттермен, иллюстрациялармен байланыстырылса, кейде шағын инсценировкалар, көрністермен ұштастырылса, бұл жұмыстың тиімділігі арта бермек. Сонымен бірге ақын-жазушы туралы көркем тарихи шығармалар, эпопеялар пайдаланылады. Мысалы, X сыныпта Абай өмірін оқыту кезінде оқушылар алдына „Абай неге халық ағына шықты?“, өзі айттып кеткендей, „Неге мыңмен маңғыз алысты?“ деген проблемалық сұрақтар қоя отырып, оған жауап ретінде М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясының „Қайтқанда“ бөлімі бойынша Қодар мен Тамқа өлімі оқиғасынан инсценировка жасап, оған мүмкіндік болмағанда, осы көрністі мәнәреп оқуға болады. Абайды халыққа бастаған жол, халыққа алып келген қасиетті жол — халық мұңы, дала тағыларының бейнелі екендігіне оқушылардың назарын аудартуда бұл жұмыстың маңызы зор болмақ. Көптеген ақын-жазушылардың өздері туралы жазған өмірбаяндары бар. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің „Автобиографиялық әңгімесі“, Тамбылдың өзі туралы айтқандары, т.б. материалдар аршылық. Суреткердің өмірбаянын өзінен артық кім біледі? Соңдықтан бұл материалдарға да мұғалімдер назар аударуы керек. Ақын-жазушы еліне сырттай саяхат жасау, бар болса, мұражайына, ескерткішіне бару, тіпті халықты сабақты сол жерлерде өту, оларды көрген,

дәмдес болған, немесе шәкірті, туысы болған адамдармен кездесу сабағын ұйымдастырудың орны ерекше. Ал мұндай мүмкіндік болмағанда, мұғалім оқушыларының, үйірме мүшелерінің көмегімен кабинетті безендіріп, өткелі отырған суреткер туралы көрме жасап, сабағын тиімді пайдаланады, сабақты сол жерде өткізеді. Бұл орынға оқушыларды алдын ала алып келіп, таныстырып, ынтасын, қызығушылығын арттыруға болады. Мысалы, Абай өмірі, шығармашылығына байланысты мынадай материалдар пайдаланылады:

1. Абай күйі үйінің макеті ("Абай мұражайы" атты кітапшадан бар).

2. а) Абайдың үрім-бұтағы таратылған кесте (сызбаны қолдан жасалу керек);

ә) суреттер, портреттер.

3. „Абай жолы“ эпопеясы бойынша салынған суреттер (осы кітапты суреттерді үлкейтіп салғызға болады).

4. „Абай еліне саяхат“ атты стенд-көрме.

5. „Абай әлемді шарлап кетті“ атты карта-сызба (Абай шығармалары мен „Абай жолы“ тараған елдер бойынша).

6. „Абай Құнанбаев, Нені міндетті түрде білу керек“ атты стенд (тақырыптың иегізгі түйіні іріктелінген).

7. „Абай“ операсы, киносына қатысушылар, Абай әндерін айтушыларды бейнелейтін фотомонтаж.

8. а) „Абайтану ғылымының негізін салушылар“.

ә) „Абай ақындығының айналасы“ атты фотомонтаж.

б) „Абай ақындығының үш қайнар көзі“ (суретті кесте-плакат).

9. Абай шығармалары, М.Әуезов шығармаларынан көрме-витрина.

10. „Абайдың нақыл сөздері“ атты кесте-плакат.

11. Оқушылар шығармашылығынан көрме.

а) Абай туралы төл туындылар (арнау өлеңдер т.б.).

ә) Суреттер, макеттер.

б) Альбом, газеттер т.б.

Суреткер өмірбаяны көбінесе лекция, әңгіме әдісімен түсіндіріледі. Оқушыларды жалықтырмау, әрі оларды сабаққа тарту мақсатында мұғалім монологін, кіріспе сөздің өзін ерекше ойластырған жөн. Шебер де шешен сөйлеу, сөз ырғағы, мәнерлеп оқу, мәнерлеп айта білу — сөздік әдісін қолдағанда өте қажетті мәселелер. Оқушы эмоциясына әсер ету, өтілгені отырған автордың әдебиеттегі, халық өміріндегі орнына баса назар аударту үшін, шебер ұстаз әр түрлі әдіс-тәсілдерді, оқу жаб-

дығын, қосымша материалдарды үйлесімді сұрыптап алады. Жазушының даусын күйтабақтан тыңдату немесе олар туралы небір тамаша пікірлерді, оған арналған өлеңдерді мәнерлей отырып, жатқа оқу, әндерін тыңдатып алып, сонан соң мұғалім өз монологін бастау сияқты әдіс-тәсілдер тиімді болмақ. Сабаққа эпиграф таңдап ала білуін, сабақ түрін ізденудің маңызы зор. Мысалы, Абайдың өмірін түсіндірмес бұрын, эпипроектордан суретін (әр түсті) көрсетіп, ал экранда көрініп тұрғанда, Абай әнімен бастап, Абай... деп жалғасып кететін көркем сөзі бар „Абай әндері“ деген күйтабақтан үзінді тыңдатып, әрі қарай:

„Жүрегіңнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.

Соқтықталы, соқпақсыз жерде өстім,

Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма“, —

деген Абай өлеңін өзі тебірене, мәнерлей оқи отырып, сабақты бастаса, сөз жоқ, мұндай сабақтың тартымдылығы, тиімділігі зор болмақ.

Сондай-ақ Сәкен туралы алғашқы сабақтың „Тарпаң ісау тұлпарым...“, „Сыншы, тәкаппар ақын...“ немесе „Ақындар аққуы“, „Поэзия Оқжетпесі“, т.с.с. эпиграфпен өтуге болады. Кіріспе монологті Г.Серебрякованың: „Мен Алашаудай сымбатты заңғар тауды жер жиһанда жүрген жоқпын. Қазақстан — бай өлке, байтақ өлке, ұнарлы жер де, мыңғырған мал да сонда, қазыналы кен де, тасқындаған өзендер мен көркемдігі жанды еліметін білу таулар да сонда, ең бастысы, онда табиғат аршықша дарынды етіп жаратқан талапкер жұрт бар. Мен таныған Сәкен Сейфуллин Қазақстанның бір бөлшегі сияқты“, — деген пікірінен бастап, Сырбай ақынның атақты:

Өлімге жан екенсің қия алмайтын,

„Қазақты көргің келсе міне, осы!“ — деп,

Көрсетсе жер жүзіне ұялмайтын“, —

деген өлеңімен жалғастырып, ары қарай Сәкеннің өлеңдерін мәнерлеп жатқа оқи отырып, сабақты алып бітуге болады. Немесе суреткер туралы пікір, бағалар, оларға арналған өлеңдерден әдеби монтаж жасап (оқушылармен), сол арқылы да сабақтың кіріспесі

жүргізіледі. Ақын-жазушы туралы дәріс әдісі жетекші рөл атқарғанда, мұғалім дәрісіннің жоспар-тезисімен та- ныстырады, керекті мәселелерді жазғызады, сұрақтар қойып, алдын ала берілген тапсырмалар бойынша оқушыларды қатыстырып отырады. Тапсырмалар ес- телік, хаттар, балаларға, басқа да қосымша материал- дарға негізделеді. Олар хабарлама, қысқаша баяндама, дәйексөз, үзінділер түрінде болып келеді т.с.с. Сондай- ақ, лекция, сабақтың ара-арасында ақын-жазушы өмі- рінен инцидентроқалар көрсету (ең маңызды кезеңінен). Мысалы, Сәкеннің Колчак түрмесінде болуын "Қызыл сұңқарларынан" қысқаша үзінді көрініс беру арқылы түрлендіру, "Жас қазақ маршбесасын" әнімен күйта- бақтан тыңдату әдістері тиімді болмақ. Қорытынды са- бақ семинар, пікірталас, конференция, концерт, емтихан сабағы түрінде өтіледі т.с.с.

Сабақ үлгісі, әдіс-тәсілдер сынып ерекшелігі, қабілеті, сондай-ақ тақырып ауқымы, оның өзіндік си- пат, ерекшелігіне байланысты ойластырылып алынады. Жазушы өмірбаянын өтуге байланысты сөз етілген жоғарыдағы мәселелердің барлығы — әдістемелік нұсқау, бағыт-бағдар. Оны мұғалім өз жағдайы, сынып- тың күй-жайына байланысты тиімді, қонымды дегендерін саралап алады. Балаға білім мен тәрбие берудегі тиімділігі идеясы (оптимизация) әр мұғалімнен осыны талап етеді. Ақын-жазушы өмірбаянын оқытуда үй тапсырмаларын іздендіру, шығармашылық бағытта беруге назар аудара- лады. Мысалы, Шоқанның достарымен жазысқан хатте- ры бойынша "Мен Сізді сүйемін..." атты шығарма-эссе немесе оқушылар қалауы бойынша Шоқанға хат жазылу тапсырылады. Сөзбен ақын-жазушы мүсінін, ескерткішін салу, өлеңдер жазу (әрине, қабілеті негізінде), т.б. тап- сырмалар орындатуда болады. Сондай-ақ қорытынды са- бақ кезінде осы "Мен Сізді сүйемін...", немесе "Болмасаң да, ұқсап бақ...", тақырыбында Шоқанның қандай қасиеттері, мінезі өзіңе ұнайды, сол бойынша шағын әңгіме-пікірге дайындалу немесе Шоқаннан алған әсері туралы шығарма-талдау жазу, Шоқан атынан бола- шаққа хат жазуды да "Мен сізді сүйемін..." тақырыбында беруге болады. Оқушыларға мынадай сұрақтар беріп, пікірін дәлелді түрде қорғай сөйлеу та- лап етіледі.

Шоқан туралы қорытынды сабақ:

1. Қалай ойлайсың, Шоқанның қай саяхаты бүкіл өміріне, еңбектеріне ерекше әсер етті?

2. Шоқан туралы қай орыс достарының пікірі, бағасы ерекше құнды?

3. Шоқанның қай ғылым саласында артына қалдырған мұрасы ерекше маңызды?

Осындай тапсырмалар Ы.Алтынсарин туралы қорытынды сабақта да берілді.

1. Ыбырайдың педагогикалық мұрасының қазіргі қазақ мектептері үшін маңызы бар ма?

2. Ыбырай әңгімелеріндегі халықтық педагогика, тәрбие мәселесі, оның өміршеңдігі туралы не айтар едің?

Шолу тақырыптарын оқыту

Шолу тақырыптары IX — XI сыныптар бойынша бері- леді.

Әдеби құбылыстарды тарихи-қоғамдық мәселелер ауқымында қарастыруда, үлкен бір кезеңдегі әдеби да- мулар мен жағдайларды қоғам сипаты, оның саяси- әлеуметтік бейнесімен бірге түсіндіруде бұл тақырыптардың маңызы ерекше болып табылады.

Бағдарламада берілетін сағат санының аздығы, бірақ шолулардың ауқымдылығы, маңызы оны оқытудың өзіндік күрделілігін көрсетеді. Шолуларда ең алдымен та- рихи-саяси мәселелер, қоғам дамуының жалпы сипаты беріледі, ары қарай мәдениет, әдебиет, өнерге олардың әсері сөз етіледі. Әдеби бағыттар, жанрлар, ағымдар ту- ралы айтыла отырып, ақын-жазушылар шығармашылығы (сол кезеңдегі), олардың негізгі жетістіктері әңгімеленеді. Қай ақын-жазушы болмасын, ол — өз дәуірі, өз қоғамының бел баласы, соның өкілі. Олардың еңбектері, өздері өмір сүріп отырған қоғамды, оның ты- ныс-тіршілігін, бейнесін сөз өнерімен берулері, сол ке- зеңге байланысты әдебиетке қосқан үлесі шолу түрінде беріледі. Соңғы кезеңдердегі тарихи өзгерістер, өткен мен қазіргіге жаңаша көзқараспен қарау шолу тақырыптарын өтуге мұғалімге маңызды жұмыстар жүктейді. Ол қандай жұмыстар?

1. Халқымыздың тарихы түбірімен қайта қарастыры- луда, бағалануда. Ол жөнінде біршама (тарихшылардың)

зерітеу еңбектері басылууда. Мысалы, Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс тек шаруалар көтерілісі ғана емес, оның ұлт-азаттық сипаты да дәлелденуде. Тарихи шындық бұрмаланып, екі жарым ғасырдан артық „Қазақстан Ресейге өз еркімен қосылған“ деген бір жақты пікірлер айтылып келген, қазір ол туралы нағыз шындық беті ашылууда. Хан болса, би-сұлтан болса, бәрін „жау“, бәрін „қанішер“ деген ұғымнан арыла бастадық. Кейбір ақын-жыраулар да кертартпа, сары уайымшы, ескіні көксеушілер, ұлтшыдар деген қарғыбаудан (коммунистік идеяның қарғыбауы) босатылып жатыр. Міне, қоғамымыздағы осындай ұлы өзгерістер енді әдебиетке де мүлде жаңа көзқараспен қарау идеясын өзінен-өзі әкелуде. Ақын-жазушы, жыраулар, тіпті ауыз әдебиетіміздің де тамаша туындыларын қайта қарастыру, оларды коммунистік идея тұтқынынан аршып алып, сөз өнерінің нағыз саф алтындыларын тарихымызға әкелу, әрі оқу бағдарламаларына енгізу қасиетті борыш болмақ. Сол себептерден де мұғалім бағдарлама, оқулық қашан қайта жасалады деп отырмай, әдебиетті оқыту мәселесіне жаңаша қарау керек. Соның ішінде әдебиетті тарихи кезеңдермен байланыстыра берілетін шолу тақырыптарының мазмұны, берілетін білім жүйесін қайта шолу, қайта саралау әр мұғалімге үлкен жауапкершілік артады. Материалдар жинақтау, оларды оқулықтағы материалдармен байланыстыру, толықтыру, тиімді әдіс-тәсілдерді сұрыптау, материалдың күрделілігі, маңызын ескере отырып, оны оқушыға жеткізудің жеңіл, қонымды жолдарын дөп басып табу — тек шеберлікті ғана емес, талмай іздену, терең білімді де қажет етеді. Мысалы, қазір әдебиеттің партиялық сипаты, социалистік реализм әдебиеті туралы түсініктер қайта қаралууда (бұл мәселелер XI сыныптағы кіріспе шолуда беріледі).

Сабақ мазмұнын, онда берілетін білімді тәртіпке келтіре отырып, енді оны балаға жеткізудің тиімді, қонымды деген әдіс-тәсілдерінен іздену қажет болып табылады.

Сонымен шолу тақырыптарын өтудің тиімді әдіс-тәсілдері, жолдары қайсы, мұғалім ең алдымен қандай мәселелерді басшылыққа алу керек, неден бастау керек? Қай шолу тақырыбында болсын, қамтылатын материал ауқымы кең де, керісінше, оны өтуге бөлінген уақыт тапшы. Әдебиетті оқытуда шолу тақырыптарының

бір маңызы сол, ол бүкіл бір кезең әдебиет туралы оқушыларға алдын ала хабар береді, жан-жақты түсінік жасайды.

Осы мол да маңызды материалдарды мұғалім іріктеп, саралап, ең негізгі, ең маңызды мәселелердің дәнін, түйінін бөліп ала білу керек. Сабақ алдында „Бүгінгі сабақтың ең маңызды мәнді мәселелері“, „Нені міндетті түрде білу керек?“ деген кесте-плакатты пайдалануға болады.

Ү л г і:

XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдебиеті

Бүгінгі сабақтың ең негізгі, мәнді мәселелері — сол кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлар.

а) Кең-байтақ қазақ өлкесі Ресей империясының құрамында. Қазақстан Ресейге өз еркімен қосылды ма? Соңғы кездегі тарихи шындықтар туралы жаңалықтар:

ә) Әлеуметтік, мәдени, әдеби байланыстар, оның прогрессивтік маңызы;

б) Әдебиетте ағартушылық, демократтық, гуманистік, азаматтық бағыттың өрістеуі. Реализм әдісінің, сыншыла реализмнің қалыптасуы. Өрлеу дәуірінің басталуы (әдебиетте).

Ғылымның, педагогиканың, мәдениеттің өрістеуі, олардың ірі өкілдері:

а) Ш.Уәлиханов — қазақтың ұлы ғалымы, қазақтың тәл ғылымының негізін салушы, этнограф, тарихшы, тілші, әдебиетші, фольклорист, суретші, заңгер, географ, саяхатшы, ағартушы, демократ;

ә) Ы.Алтынсарин — қазақ педагогі, жаңаша оқыту саласының негізін салушы. Жазушы, ақын, аудармашы, балалар әдебиетінің атасы, ұлы гуманист, демократ-ағартушы;

б) А.Құнанбаев — қазақтың классикалық әдебиетінің шұғылаы шыңы, көркем, жазба әдебиетінің, әдеби тілінің негізін салушы, Батыс, Шығыс, орыс әдебиеті, мәдениетін халқына таратушы, ойшыл-философ, ғажап аудармашы, қазақ әдебиетіне түбірімен өзгеріс әкелген жаңашыл ақын, сыншыла реализм әдісінің негізін салушы, гуманист, демократ-ағартушы.

Халық ақындары: Шортанбай, Мұрат, Кердері шығармашылықтары:

а) халықты қантушылар, байлықтың құлдарын өлтіре сынаулары;

ә) патшаның отарлау саясатына қарсы ұлтжанды үндері, Ресейге қосылудың шынайы, көлеңкелі жақтарын ашына жырлауы;

б) осы ақындар туралы әр түрлі пікірлер. Соңғы кездегі тарихи шындыққа негізделген бағалар, ойлар.

Абайдың ақындық мектебінің қанат жаюы (Ақылбай, Мағуия, Әсет ақындар туралы).

— Әнші, ақын, композиторлардың бір тобы. Ән өнері, музыка мәдениетінің дамуы. Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса шығармашылығы.

— Әдеби бағыт, реализм, сыншы реализмнің көркем әдебиет әдісі ретінде дамуы. Реализмнің сыншылық, ағартушылық, гуманистік, азаматтық сипаттары. Прогрессивтік романтизмнің де бой көрсетуі, оның маңызы.

Тақырыптың түйінді жазылған бұл кестені үлестіренұсқау ретінде бабалардың алдына беру тиімді болмақ, себебі, үйде байындалу кезінде де пайдалануларына қолайлы келеді.

2. Шолу тақырыптарын өтуде көрнекіліктің маңызы. Мысалы, осы „XIX ғасырдың II жартысындағы әдебиеті“ өтуде Абай, Шоқан, Ыбырай туралы көрме-витрина, олар туралы ұлылардың бағалары, пікірлері жазылған кесте-плакаттар, альбомдар, карта-сызба, көркем туындылар (Абай, Шоқан, Ыбырай туралы жазылған), оқу фильмдерін орындай пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады, көлемді тақырыптардан жалығып кетуден сақтандырады. Әрине, бұл көрнекіліктерді тиімді пайдалана білу жолдары бар. Сабақ өтетін кабинетті мұражайға айналдырып жіберіп, оқушы назарын білім мазмұнынан гөрі, айналада ілулі тұрған дүниелерге бұрып жіберу үлкен кемшілік болар еді. Кейде сабақ өтуден бұрын, „XIX ғасыр. Қазақ қауымы, әлеуметтік жағдайлар. Әдебиет, мәдениет, көркемөнер“ деген тақырыппен кабинетке көрме ұйымдастыруға болады.

Міне, солайша оқушылардың қызығушылығын арттырып, алғашқы мәліметтерді сөзбен емес, осы көрнекіліктермен беруге болады.

Көрме-витриналарды да саралап, тақырыпшаларға бөліп ұйымдастыру керек.

Мысалы, 1-кесте-плакатты мына үлгіде жасауға болады:

„Ұлылар туралы ұлы сөз“

Шоқан суреті	Ыбырай суреті	Абай суреті
„III. Ұлыханов — шығыстану әлеміне құйрықты жұлдыздай жарқ етіп шыға келгенде, шығысты зерттеуші ғалымдар оны ерекше құбылыс деп, түгел мойындады“. (Н.И.Веселовский)	„Ы.Алтынсарин — қазақ арасынан шыққан тұңғыш кемеңгер адам еді, ол қараңғы халқының ішіне еуропалық мәдениеттің жарық сәулесін таратты“. („Оренбургский листок газеті“)	„Абай — қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы“. (М.Әуезов)

2-кесте (карта-сызбалар):

а) „Шоқан саяхаттары, ғылыми еңбектері, тұрған жерлері“.

ә) „Сахарадағы тұңғыш шамшырақтар“ (Ыбырайдың ашқан мектептерінің карта-сызбасы).

б) „Абай — әлемінің сүйікті ақыны“ (Абай шығармалары аударылған елдерді көрсететін карта-сызба).

3-кесте:

Ұлылар сөз алғанда...

Қалың елім, қазағым...

а) „Көшпелі елдерді тобыр санау Еуропада үстем болып келеді. Олар көшпелі моңғол немесе қазақтар дегенде, тұрпайы, мал терізді тағылар деп келеді...“

Сол тағылардың көбінің жазба түрінде немесе ауыз әдебиеті, аңыз әңгімелері бар. Өлеңге, әсіресе, суырып-салма өлеңге бейімділік — барлық көшпелі елдердің өзіне ғана тән ерекшелік“.

Шоқан.

ә) „Қазақ халқы қарапайым, өнері жоқ халық, бірақ біз қарапайымдылықтың өзінен де көп жақсылық табамыз“.

„Қазақтарға — осы дарынды, ақыл есі мол халыққа кешікпей тұрып рухани және қоғамдық даму жолына түсетін дұрыс бағыт беру қажет болып отыр“.

Ыбырай.

б) „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңда түсті мұрттың,
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі — қан, бірі — май боп енді екі ұртың“.

Абай,

4-кесте:

„Ұлыардан қалған сөз...“ (ақыл, нақыл, ғибраттар).

Осындай дүниелермен қоса „Ұбылар бейнесі — көркем әдебиетте“;

„Ұбылар бейнесі — театр, кинода, бейнелеу өнері, сәулет өнерінде“ деген кітап витринасын тақырыптармен ұйымдастыру, үлгі-жоба жасап қою сияқты жұмыстар істеуге болады.

„Қазақстан Ресейге өз еркімен қосылған ба?“ деген тақырыппен ғалымдар, тарихшылар пікірінен тұжырымды үзінділер жазып қою, т.с.с. саяси мәселелерді қамтитын материалдардан да көрініс берудің маңызы зор.

3. Хронологиялық кесте жасап, басты-басты мәселелерді топтап, жинақтап, оқушылардың көз алдына қою да тиімді. Мысалы, XI сыныпта соғыс жылдарындағы әдебиетке арналған шолуда төмендегідей хронологиялық кесте қолдануға болады.

Мұндай кестелер проза, драмаға да жасалынады. Хронологиялық кестелерде барлық авторлар мен олардың барлық шығармаларын тіркей беру дұрыс емес. Ең бастысы, тақырыпты ашатын, жаңа, маңызды шығармалар мен авторлар іріктелініп алынады. Оны мұғалім де, оқушы да тиімді пайдалануына болады. Мұндай жұмыстарды фотомонтаж түрінде де жасайды. Мысалы, „Соғыс жылдары әдебиетте“ деген тұжырымды тақырыппен, басты-басты ақын-жазушылар суреті беріліп, шығармаларының аты жазылып, бар болса, суреттер жапсырылып, тұтастай бір көрініс (панорама) беріледі.

4. Шолуларды өтуде оқушылардың өзіндік жұмыстарына ерекше көңіл бөлінеді. Мұғалім көмегімен олар әр түрлі тақырыптарға шағын хабарламалар әзірлейді. Бұл хабарламалар неге негізделуі керек? Осы сөз етіліп отырған тақырыпты оқытуда пәнаралық байланыс ерекше қарастырылады. Себебі, бүкіл бір кезеңнің әдебиеті ғана емес, оның өнері, әлеуметтік жайы, бітім-бейнесі шолуларда тұтастай панорамалық ауқымда беріледі. Әдебиет мұғалімі сол көріністі ықшам, әрі мазмұнды беру мақсатында тарих, орыс әдебиеті, бейнелеу өнері, мұ-

зыка пәні мұғалімдерімен де байланысады. Ол мұғалімдер көмегімен оқушылар шағын хабарлама әзірлейді. Хабарламаларына қызықтыру үшін, көрнекіліктер де жасап әкеледі (мүмкіндігіне қарай).

1-хабарлама: „Соғыс дәуіріндегі бейнелеу өнері“.

2-хабарлама: „Соғыс дәуіріндегі музыка“.

3-хабарлама: „Соғыс дәуіріндегі театр, кино өнері“.

11-сыныпта „Қазіргі қазақ әдебиеті“, яғни 60—80 жылдар әдебиеті бойынша шолу тақырыптары беріледі. Мұғалім өз қалауы бойынша, ерекше дарында ақындарға арнайы сағаттар бөліп, олардың поэзиясымен оқушыларды таныстыруына болады. Жалпы оқулықтарда, оқу бағдарламаларында қазіргі қазақ әдебиеті мен оның ерекше талантты өкілдерін оқытуға өз дәрежесінде көңіл бөлінбеген. Монографиялық оқыту қолға алынбай келе жатыр. Мұғалімге қазір шығармашылық еркіндік берілуде, осыны пайдаланатын мұғалімдер Олжас, Мұқағали, Төлеген сияқты шоқ жұлдыздар шығармаларын (1—2 сағат болса да) монографиялық жолмен оқытып келеді. Мұғалімге де, оқушыларға да күрделі дүние — оқулықта олар туралы қысқаша шолу ғана беріледі. Бір-екі сағат ішінде ақынның бүкіл шығармашылық бетін, поэзиясын, оның дәнін, әдебиетке қосқан үлесін, оқырман жүрегінен алған орнын жеткізудің, ең бастысы, ол поэзияны оқушының қабылдауын ұйымдастырудың қаншалықты қиын екені түсінікті жайлар. Қазір ұлы ақын деп бағаланып жүрген Мұқағали лирикаларын оқушылардың өз беттерімен оқуын ұйымдастыру, әрі арнайы сабақта таныстырудың маңызы зор. Ең алдымен, оқушылардың түгелдей ақын өлеңдерін оқып, танысуын ұйымдастырған жөн. Оқу барысында мынадай тапсырмалар беріледі.

Сауалнама толтырады:

— Өзіңе қай өлеңдері ұнады, оның себебі?

— Поэтикалық тадау жасауға талаптан.

— Ұнаған өлеңдерді тақырыбына қарай сұрыпта.

— Мүмкіндігіне қарай өзіңе ұнаған өлеңдер туралы сын-зерттеулер, қосымша материалдар жинақта.

Сыныптан „белсенді топ“ сайлап, осы процесті оларға жүргіздірткен жөн. Берілген уақыт біткен соң, „белсенді топ“ ассистент оқушылар көмегімен сауалнамаларды жинап алып, сұрыптап, ұнатқан өлеңдерді тақырыбына қарай сыныпты топ-топқа бөлуге болады.

Топқа алдын ала берілетін проблемалық сипаттағы тапсырмалар жүйесі:

І т о п: М.Мақатаевтың Отан, туған жер, оның адамдары туралы өлеңдерінің айналасында пікір қозғап, сол туралы өз пікірлерін қорғау.

ІІ т о п: Ақынның махаббат, достық, тақырыбындағы жырлары туралы пікірлесу, оны қорғау.

ІІІ т о п: Поэзия, өзі туралы өлеңдерін талдау, пікірлерін қорғау.

ІV т о п: Емхана, тағдыр, өлім мен өмір туралы (элегиялық сипаттағы) жырлары айналасында пікірлесу, пікір қорғау.

Барлық топ мына проблема айналасында жұмыс істейді: «Мақатаев поэзиясының идеялық-эстетикалық ерекшелігі, табысы».

Әр топқа нәтижелі жұмыс үшін, көмек ретінде мынадай үлестірім нұсқаулар таратуда болады:

— Өзіңе ұнаған ақын жырларын сұрыптап алып (тақырып негізінде), мына мәселелерге көңіл бөл:

а) Өлеңнің көтерген проблемалары, өзіндік ерекшелігі;

ә) Бұл өлең несімен ұнады, оны нақты мысалдармен (өлеңнің өзінен мысалдар келтіру арқылы) дәлелде;

б) Өзің талдап отырған жырлар туралы ақындар, ғалымдар естелігіне, пікіріне назар аударып, әрине, ондай материалды тапсаң, сол туралы өз ойыңды ортаға сал (оларға қосыласың ба, жоқ па — екі жағдайда да ойыңды дәлелді етіп жеткіз);

в) Өзің талдап отырған тақырып айналасындағы басқа да ақындар жырларына назар аударып, жалпы Мақатаев поэзиясының өзіндік беті, өзіндік үні туралы пікір қорытындыла, ақынның өзіндік табысы, ізденісін сарала;

г) «Мен Мұқағали поэзиясынан не таптым?!» сұрағының айналасында ізден;

д) Басқа топ жұмыстарына қоятын сұрақ әзірле;

е) Мұқағали лирикалары туралы өтетін осы сабаққа қандай тақырып қояр едің?

Ары қарай ақын поэзиясы туралы қосымша материалдар тізімі, азыр-көпті сын-зерттеулер ұсынылады. Бұл материалдар оқушылардың өз беттерімен талдау, пікірлесу жұмыстарына көмек береді. Сабақты, «пікір қорғау» түрінде өткізуге болады. Ақын шығармаларын өз беттерімен оқи отырып, өз пікірлерін жинақтап, әр

түрлерін дәлелді түрде қорғау жұмыстары жоғары сыныптарда лирикалық шығармаларды оқушыларға өз беттерімен оқытудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Сондай-ақ, әдеби пікірталасқа баулу да бұл жұмыстың тиімділігі зор. Сабақтың кіріспесінде әр оқушы тақырып айналасында пікір таластырады. Әркімнің әр түрлі тақырып таңдауы, әр түрлі пікірде болуы заңды нәрсе ғой.

Ары қарай әр топ өзінің шағын сабағын жүргізеді. Оны әр топтың жетекшісі өзі жүргізеді. Әр оқушы өз пікірін өлеңтен үзінді оқи отырып, немесе сыныптар еңбегінен нақты мысалдар келтіре отырып, дәлелдейді. Бір топ екінші топқа сұрақтар қояды, толықтырады, әдеби викториналар арқылы сабақты одан әрі жаңадандыруға болады. Әр топ өз тапсырмасы туралы сөйлеп болған соң, сол топтың жұмысына қорытынды ретінде ғалымдар пікірінен үзінділер оқудың маңызы ерекше болып табылады. Себебі, сынып-ғалымдар пікірі оқушылар ойын, түсінігін тереңдетеді, айқын жолға салады, таба алмаған сұрақтарына жауап бертседі. Санаулы уақыттар ішінде (мейлі, 1 ай оқысын өз бетімен) ірі ақындар шығармашылығын толық меңгеру — үлкен адамдарға да күрделі, қиын дүние. Ал мұндай сабақ түрлерінен оқушылар бір-бірінен бірталай ақпар, білім алады, өйткені олар ойларына ой қосады, пікірлеседі, таласады, оқи үлгермеген дүниелерін басқалардан естиді, қызықса, оны ары қарай оқиды. Жалпы, жоғары сынып тек лирика ғана емес, басқа да жанрларды өтуге де тиімді әдіс—еркін пікірлесу, әдеби таласқа түсу, өз пікірлерін дәлелді қорғай білу. Сондықтан мұндай тиімді оқыту жолдарын іздену — әр мұғалімнің басты мақсаты болмақ.

Әдеби сын-зерттеу еңбектерін оқыту

Сын-зерттеулерді оқытудың мақсаты, маңызы:

Оқу бағдарламаларында әдеби сын-зерттеу еңбектерін оқытуды арнайы сағат берілген, оқулықтарда әр ақын-жазушының (жоғары сыныптарда) өмірі, шығармашылығынан соң ғылыми сын еңбектерінің тізімі көрсетілген. Тәжірибеде ұстаздар қауымы тақырып мазмұнын ғылыми еңбектермен байытып, тереңдетіп беруде сын еңбектерге назар аударып келеді. Әсіресе, қазір әдебиетті тереңдетіп оқыту кеңінен тарауда. Сын-зерт-

теулерді оқыту — тереңдетіп оқытудың ең маңызды бір саласы.

Әдебиетті оқытуда сын-зерттеулердің маңызы неге?

1. Өтіліп отырған тақырыпты тереңдетіп беру, білім мазмұнын байыту, көркем шығарманы оқушы жан-жақты терең түсінуде, танымын дамытуда;

2. Оқушылардың ойлау белсенділігін арттыру, дүниетанымын кеңейту, өз бетімен жұмыс істеу, қорытынды жасау дағдыларын жетілдіруде;

3. Көркем туынды туралы оқушылар бірнеше пікір, баға, сын болатынын түсінеді, әрі сол туынды туралы ғылыми шындыққа көз жеткізу, өзіндік пікір айта білуге баулу, зерттеу, іздендіру бағытындағы жұмыстарға икемдеу мәселелерінде сын-зерттеу еңбектерінің маңызы ұшан-теңіз.

Сын-зерттеу еңбектерін оқыту мынадай жолдармен жүзеге асырылады:

а) Еңбекті толық оқыту, арнайы оқыту;

ә) Ең негізгі түйінін, пәнін бөліп ала отырып, оқыту;

б) Өтіліп жатқан шығармаға ғана байланысты ішінара керекті пікір, ойларын теріп алып, оқыту.

Сын-зерттеу еңбектерін оқытуға қоюлатын бірден-бір талап — оны көркем шығармамен бірлікте оқыту болып табылады. Сондай-ақ сын-зерттеу еңбектің жазылу тарихы, мақсаты туралы түсінікті мұғалім міндетті түрде оны пайдалану алдында беруі керек. Сын-зерттеу еңбектерінің өзіндік ерекшеліктері, жанрлық сипаты туралы да теориялық ұғым беру де мұғалім назарынан тыс қалмағаны дұрыс (мысалы, «Шоқанның еңбектері. Абайтану ғылымы не?» деген сұрақтарды).

Еңбектерді оқытудың жолдары, әдіс-тәсілдері:

а) Еңбекті толық оқыту (арнайы оқыту). Мысалы, X сынып әдебиетінде Абай Құнанбаев шығармашылығын оқытуға ерекше көңіл бөлінеді. Осы сыныптағы әдебиет курсының ішіндегі ең басты тақырып — Абай шығармашылығын талдау болып табылады. Абайдың өмірі, шығармалары туралы бірінші сабақтан кейін-ақ мұғалім М.Әуезовтің «Абай Құнанбаев» атты монографиясына арнайы тоқтауына болады (алғашқы бөлімдер). Балаларға бұл еңбектің негізгі түйінді дөңін, маңызын бірден аңғарту мақсатында, әрі оны игерудің бірден-бір тиімді жолы ретінде «Нені міндетті түрде білу керек?» деген тақырыппен монографияның ең басты мәселелерін төмендегідей етіп жазып қою керек:

Абайды тудырған дәуір — XIX ғасырдың II жартысына берілген талдау, әсіресе, патшаның отарлық саясаты, мемлекеттік-әкімшілік жүйенің шындықпен берілуі.

Ағартушы-демократтардың шыға бастауы, оған екінші ресей — Пушкин Ресейінің әсері.

Абайтану ғылымының қалыптасу жолы, Көкітайдың бұл саладағы еңбегі, Абай шығармаларының халыққа жету тарихы. Абайтануға қалам тартқан әдебиетші ғалымдар.

Абайдың өмірбаяны, ата тегі, ұшқан ұясы. (Өскенбай, Құнанбайлар туралы дерек).

Абайдың білімге қанат қағуы. Шығыс шайырлары — Науаи, Физули мұраларының әсері.

Туған халқының мол мұрасы, ақындығының игі ықпалы (жыраулар, айтыскер ақындар).

Өз ортасындағы надандық, әділетсіздік, рулық-патриархалдық тартыстардың Абайды халық жағына шығаруы.

Орыс зиялыларымен достасу, Михаэлиспен танысу, орыс, еуропа, әлем әдебиетінің әсері (Пушкин, Белинский, Чернышевский, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Гёте, Байрон, Дарвин, т.б.)

Абай ақындығының өрістеуі, 1886 жылдың негізгі ақындық өнімді еңбек жылы болуы. Азамат ақынның өткір, ашулы, сынга толы өлеңдерінің туу себебі (өз ортасындағы озбырлық, әлеуметтік кемшіліктердің асқынуы).

Орыс поэзиясын қазақ даласына аударма арқылы тарата бастауы.

Дала жауыздығы, әділетсіздікпен күрес. Жеке басындағы трагедияларының халық трагедиясымен ұштасуы. Абай басына жасалған қастандық, оның негізгі себептері.

Абай ұрпақтары, оның тағдыры.

Әрі күрделі, әрі маңызды нәрсе — Абай шығармашылығын, оның мәнін, ақынның ащы үнін, өткір сатирасын терең түсіну үшін, осы монографияның алғашқы бөлімін, яғни ұлы ақын өмірі, басынан кешкен трагедиялық жағдайларды, олардың ақыл көзқарасы, шығармашылығына әсері туралы шындықты оқушыларға жеткізудің маңызы зор. Әрі бұл бөлім (X том, 682-бет, «Жазушы», 1985 ж.) бір қарағанда ұзақ көрінгенімен, оқуға жеңіл болып келеді. Абай басынан өткен қызықты оқиғалар, шешендік қақтығысулар, кейбір аңыздардың орын алуы оқушыларды қызықтыра түседі. Монографияның әңгіме-

лекция әдісімен түсіндіре отырып, жоғарыда айтылып кеткен оқиғалардан оқушыларға хабарлама, әңгіме жасатып, оны сабақта пайдаланып отырудың да маңызы зор. (Мысалы, Абайдың Қаратайлармен, әкесімен сөз қағысуы.) Сын-зерттеу еңбектерін оқытуда да мұғалім қонымды, жеңіл әдіс-тәсілдерден ізденуі қажет, яғни күрделі материалдарды оқытудың қарапайым, әрі тиімді жолдарын сұрыптап, таңдап ала білуі керек.

1. Соның бір жолы жоғарыда көрсетілді, яғни еңбектің түйінін, дәнін мұғалім екшеп алып, өз сабағында әңгімесінде оны пайдалана білуі. Оқушы назарын негізгі мәселеге аударуы.

2. Оқушыларға алдын ала тапсырма беріп, қатыстырып отыру (шешендік сөздер, Абай басынан өткен қызықты мәселелер, Қаратайлармен сөз қақтығысуы, т.б.).

3. Соңдай-ақ „Абай жолы“ эпопеясының „Қияда“ бөліміндегі Абай — Құнанбай диалогінен инсценировка көрсетуге болады. Негізінде бұл қақтығыс монографияда да айтылған. Міне, осындай әдіс-тәсілдер сабақты әрлендіріп, оқушыларды оған әрі қызықтырып, әрі терең білім алуын қамтамасыз етеді. Монография ауқымды, қалған бөлімдерін Абай шығармашылығын талдау барысында тақырыпқа сай ішінара, теріп пайдалану керек.

4. Мұғалім әңгіме-лекциясын тұжырымды, әрі жеңіл тілмен жасап, керекті жерлерін жазғызып, сұрақ-жауап арқылы басты мәселелерге қайта оралып, пысықтап, қайталап, толықтырулар жүргізгені тиімді саналады.

5. Үйге еңбектің сүбелі-сүбелі жерлерінен сұрақтар беріп, оның нақты, тұжырымды жауабын тауып, жазып келуін тапсырудың маңызы зор.

Тапсырма мына үлгіде орындалады:

Сұрақтар	Жауап-тезис
1. Еңбекте Абай ақындығының қайнар көздері туралы не айтылған?	1. Туған халқының әдебиеті. Бұхар, Дулат, Шортанбайлар әсері.
2. Абайдың халық жағына бет	2. Шығыс әдебиеті, Хафиз, Науаи, Фирдоусилер поэзиясы. 3. Әлем әдебиеті, философиясы.
	1. Ақын өмір сүрген қоғам.

бұрын, ағартушы, демократ болып қалыптасуына істер әсер еткен екен?

ның саяси-әлеуметтік жөйі, қараңғылық, نادانىлық, үстем дер озбырлығы, рулық-патриархалдық тартыс.

2. Өз бетімен ізденіп, білімге кеңі қойып, әлем әдебиеті, ойшылдарымен тағысуы (еңбектерімен). Орыс достары-зиялыларының әсері, саяси санасының оянуы.

Үйге тапсырма бергенде, оқушыларды іздендіру, салыстыру жұмыстарына баулу үшін, егер мұғалім М.Әуезовтің „Абай жолы“ эпопеясының 1-кітабын Абай шығармашылығын бастауға дейін оқытып қойғанда (тәжірибеде көптеген мұғалімдер жазғы демалысты пайдаландырып, оқытып қояды), төмендегідей тапсырма орындата алады:

Ү л г і:

1. М.Әуезовтің зерттеу еңбектеріндегі қандай мәселелерді „Абай жолы“ эпопеясынан көре аласыңдар?

Ү л г і:

Е с к е р т у: Тапсырманы оқушылар орындап, толтырады.

2. Көркем туынды мен ғылыми монография арасындағы осы бір ұқсастықты қалай түсіндірер едің? Ғылыми зерттеу еңбектерін оқытуда түсіндірмелі оқу, интеграциялық сабақтарды да пайдалануға болады. Мысалы, осы сабақта тарих, орыс әдебиеті мұғалімінің көмегіне жүгіну дұрыс. Себебі, монографияның алғашқы беттерінде XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік жағдайларына сынышы біршама талдау береді. Ондағы мақсат — Абай дәуірімен таныстыру,

Монографияда айтылған:	„Абай жолы“ эпопеясында бар:
1. Абайдың Қаратайлармен сөз қақтығысуы (замана, ұрпақ туралы).	„Қияда“ бөлімінде осы мәселе жазылған.
2. „Құнанбай мен Абай арасындағы пікір талас“ (үш саулау).	1-кітаптың аяғындағы „Қияда“ бөлімінде берілген.

өйткені Абайдың бүкіл шығармалары — сол дәуірдің айнасы деуге болатын тарихи туындылар. Әдебиетші мұғалім монографияның осы мәселені көтерген жерлерін қысқаша түсіндіріп, ең керекті жерлерін оқи отырып, зерттеудегі тарихи шындыққа, яғни Абай өмір сүрген дәуір шындығына оқушы көзін одан әрі жеткізе түсу үшін, тарих мұғаліміне сөз береді. Тарихшы XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ халқы, Абай дәуірі туралы қосымша тоқтала кетеді. Орыс әдебиеті мұғалімі қысқаша, Абай үлгі алған, монографияда айтылатын Салтыков-Щедрин, Лермонтовтар туралы хабарлама жасайды. Түсіндірмелі оқу — зерттеу еңбектерін оқытудың басты тәсілдерінің бірі. Оны мұғалім еңбектің ең шұрайлы деген жерлеріне түсіндіру кезінде пайдаланады. Оқушылардан да осыны талап ету керек. Сабақ айтқан кезде олар да еңбектен үзінді оқып, жауабын ғылыми тілде беруге талаптансын.

3. Ғылыми-зерттеу еңбектерін оқытудың келесі бір жолы — негізгі түйін, дәнін бөліп ала отырып, оқыту болып табылады. Бұл мәселеде мұғалім еңбек бойынша өзі жұмыс істеп, негізгі мәселелерді сұрыптап, соны оқушыға жеткізу айналасында ізденеді. Мысалы, осы „Абай Құнанбаев“ туралы монографияның үлкен бір бөлімі „Абайдың лирикасы“ деп аталады. Бұл бөлімді оқытудың маңызы ерекше, себебі сынып бүкіл Абай поэзиясына құнды, бағалы талдау жасайды. Ұлы ақын мұрасын оқыту барысында ол оқушыға да, мұғалімге де үлкен көмек болып табылады. Бағдарламаға жүгіне отырып, оқып, талдауға ұсынылған шығармалар туралы еңбектің басты-басты пікірлерін саралап алып, сол бойынша тақырыпшаларға бөлу керек.

1. Абайдың азаматтық үндегі өлеңдері (тақырып).

— „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“ (1886 жылы жазылған „Қалың елі, қазағын ынтыға сую, халық басындағы трагедияны, ел басқарған қиқымдарды масқаралауы“, 114-бет).

— 1886 жылы жазылған „Адамшандық алды жөн, арты соқпақ“ өлеңіндегі ащы сынның атқамінер, байларға ғана қарап айтылмауы, оның ел ішіндегі еңбексіз, жалқауларға да жұмсалыуы.

Адамшындықты сақтау, „көзді сатып“ өмір сүрмеу, еңбек етуді үгіттеу. Өлеңнің халыққа деген қамқорлыққа толы үні. Мысқыл, шенеу үлгісі (116-бет).

2. Табиғат лирикасы

„Жаз“ өлеңі 1886 жылы жазылған. Табиғат көркі мен адам әрекетінің астаса, үндесе келуі.

— „Жаз“ өлеңіндегі ақындық мәдениет, суреттер, динамикалық қозғалыс, жаңды-жансыз табиғат арасындағы құбылған қозғалыс, реалистік пейзаж.

Өлең ішіндегі жаңды тіршілік, қайнар қызу мол болғандықтан, өлең түрі мен ұяқастарының да жүрдектік қарқынмен, өзгеше ағымен келуі. Қоғамдық қайшылықтардың көрінбеуі, керісінше, көшіп-қонып жатқан бай ауылының бай көріністерімен суреттелінуі (117—119-беттер).

— „Қыс“ өлеңі. Орыс классикалық поэзиясының үлгісі мен мәдениеті стилінде жазылуы. Некрасовтағы „Дед Морозға“ ұқсастығы. Қысты „көрі құда“ деп, метафорамен беруі. Қыс бейнесі — динамикалы жаңды образ. Әрдайым айналып кеп соғып отыратын қысты сұрамсақ, алыптаз, жетімкөз құдаға балауы (136—137-беттер).

— „Сұр бұлт“, „Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай“. Бұл өлеңдер — ақынның табиғат турасындағы бар өлеңінен көркемдік жағынан болсын, мазмұн жағынан болсын, халықтық идея жағынан болсын, батыл шыншылдықпен жазылған биік туындылары. Көшпелі елдің жүдеу тіршілігінің кедей шаруаға аса тиімсіз күз айымен берілуі, реалистік өмір шындығының пейзажы көз алдына келеді. Күз арқылы („Қараша, желтоқсан мен“) әлеуметтік теңсіздік, тап жігінің берілуі, қоғамдық қайшылықтың суреттелінуі. Дегенмен, жоқшылықтан шығар жолды айта алмауы. Абайдың қалың еліне деген, ауыр тіршілікте деген ыстық ықыласы (150—152-беттер).

3. Саяси лирикасы

„Болыс болдым, мінеки“, „Мәз болады болысың“ өлеңдерінде екі жүзді, қорқақ, нәрсіз атқамінерлерді сынайды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы болыс, феодал, әкімдерді мысқыл, сатирамен шенейді, патшаның ел билеу системасын сынайды; суретшілік, сыншыл мысқылшылық жағынан ерекше толық қанды шыққан бұл шығармалар болысқа психологиялық портрет береді. Болыстар өзін-өзі әпкередейді. Мысқыл зияткерлердің молдығы — өлеңнің көркемдік тәсілі болып келеді.

4. Өлең, сөз өнері туралы шығармалары

„Өлең — сөздің патшасы“ — көркем әдебиетте Абай тұдырған биік тұрғыдағы өлең. Ақын мен ақындық мұраты, сөз өнері туралы тұңғыш өлең. Ақын мен ақындық өнері — әлеуметтік тартыстың үлкен құралы. Өлеңге көркемдік шарт қойылды, эстетикалық жаңа өлшем жарияланады, жақсы өлеңді ердің ері туғызады. Ол — даналықтың көзі. Абай — тұңғыш әдебиет сыншысы.

„Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“. Ақындықтың, ақындығының декларациясын жариялауы, толғауы ойынның философиялық биікке көтерілуі. Өнердегі, ел арасындағы кемшіліктерді сынауы, адамгершілікті, шындықты дәріптеуі. Тыңдаушы қауымға қояр талабы. Сатымсақ ақылдарды мысқылдауы (129—133, 145—146-беттер). Өлең — ермек емес, өнердің басы. Ол өнер халықтың тілін де, ойын да жаңғыртты, түлетіп өсірді, қараңғылықпен алысты. Әлеуметтік құралы болсын. Ақын мен ақындық міндеті қандай?

5. Ән, өнер туралы эстетикалық көзқарасы

„Көңіл құсы құйқылжыр...“. „Құлақтан кіріп бойды алар“. Абай халқының тілін, өнерін аса зор бағалады, халық әнін сүйді. Ол әннің адам өміріндегі орны, роліне тоқтады, халық әні — Абай мұңдасы, азаматтық еңбегіне қанат бітіретін сенімді серігі. Әннен ақын шабыт табады, көңілін еңдейді, мұңдасады. Ән мен күйге талап қояды, тыңдаушыға да, айтушыға да ақыл айтады.

6. Абайдың ұлттық сатирасы

„Сабырсыз, арсыз, еріншек“. Ел сорына біткен кү мен сұмның неше алуан жексұрын, жиіркенішті кескінінің бейнеленуі.

„Серіз аяқ“ өлеңі. Көркем, келісті шыққан зор шығармалардың бірі. Түрі де өзгеше. Серіз жолдан келеді. Сол себептен де серіз аяқ аталынған. Абайға дейін ешкім таппаған қиын үйқасты өлең. Абай бұл өлеңге ән шығарған. Өлең бұзық ортаның дертті кескінін сынайды. Еңбекті үгіттейді, тағы да халық үшін қамқорлық шегетінін айтады. Ұлы ақын өзі туралы айта отырып, халық туралы айтады. Ақынның бас қайғысы — халық қайғысы. Лермонтов үні (143—145-беттер).

Зерттеудің түйінді дәнін бөліп ала білуде сол жерді өзгертеміз, еңбек бойынша көшіріп беру бар да, барға ұғынықты болу үшін, аннотация үлгісінде сол ұрыпталынып алынған мәселелерді түсіндіріп беру бар. Жоғарыдағы жұмыс сол аннотация, түсіндірме беру үлгісінде жазылған. Арнайы үлестірме қағазға жазып бір үстелдегі екі балаға біреу жетеді) пайдалануға болады немесе кесте-плакатқа жазып, балалардың көз алдында тұратындай етіп ұстауға болады. Соңғы тәсілдің біріншісі зор. Себебі, біріншіден, мұғалім түйінді мәселелерді бөліп алады, әрі оған түсінік береді. Бұл балаларды зерттеу еңбектің басты мәселелерін тез қабылдауларына ықпал етеді. Екіншіден, ал мәселелер туралы қай беттерде жазылған, ол да айқын көрсетілген. Сол бойынша оқушылар енді еңбектің өзімен жұмыс істей алады. Абай шығармашылығын тақырып-тақырып бойынша талдау басталған сабақтардың ең алғашқысында мұғалім өзінің кіріспе сөзін осы еңбек негізінде түсіндіреді. Ал әр тақырыпты өткенде, сол тақырып жұмысында ғана сөз болатын мәселелерде де оны пайдаланып отырады. Зерттеулерді тұтастай пайдаланбағанның орнында мұғалім өз лекциясы, түсінгіңде ғалымдар еңбегіне жүгініп, үзінділерді, қажетті дәйектемелерді келтіріп отырса, бұл тәсіл зерттеу еңбектеріне деген оқушы ынтасын арттыра еді.

Зерттеулерді оқитудың келесі бір жолы — оны өтіліп қалған тақырып ауқымында ғана, ішінара теріп пайдалану. а) Еске ұстайтын, басшылыққа алатын бір маңызды мәселе. Мұғалім зерттеуді қандай тәсіл, қандай жолдармен оқытпасын, оның мазмұн бірлігі, тұтастығын сақтай отырып, оқытуды ойластырғаны жөн. Мұғалім алдымен еңбек туралы сөз етіп, оның маңызын, мәнін, суреткер шығармашылығын зерттеудегі орнын әңгіме етуі керек; б) Осы еңбек туралы берілген басқа сыншылар бағасы болса, соны негізге алуларына болады; в) Зерттеулермен жұмыстың бұл түрінде де мұғалім түсіндірмелі оқуды, перспективті-тезис, дәйексөз жаздыруды, еңбектен үзінді жазылған кесте-плакаттарды пайдаланады; г) Оқушыларды әңгімелесуге, өз ойларын айтуға, пікірлесуге, әдеби айтасқа баулуға (зерттеу еңбектерді оқытудың басты мақсатының өзі де осы). Бірнеше зерттеулерден мысал келтіріп, оқушыларды іздендіруге, салыстырмалы жұмысқа баулуға, өз беттерімен қорытынды жасауға, пікірлерін айтқызуға болады. Мысалы, Абайдың лирика-

сын оқыту барысында Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Көпжібазов, Х.Сүйіншіалев еңбектерінен салыстырмалы жұмыстар жүргізу тиімді боламақ.

Ү л г і:

М.Әуезов	Қ.Жұмалиев	Х.Сүйіншіалев	Салыстырмалы пікір.
1. „А.Құнанбаев“ (монография)	„XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті“.	„Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері“	Өзіме кімнің пікірі ұнады, себебін дәлелдеу.

Е с к е р т у: Бұл үлгідегі жұмысты Абайдың басқа да шығармаларын талдауда пайдалануға болады. Сондай-ақ мысалдарды, еңбектегі үзінділерді сұрыптауда мұғалім көмек жасайды, бетін көрсетіп береді, түсіндірме жұмыстарын жүргізеді. 1) Зерттеу еңбектерін оқытудың тағы да бір тиімді жолы — жұптық, топтық жұмыстар. Еңбектің негізгі бір бөлімі екі үлестіріме қағазға жазылады. Ең негізгі, түйінді мәселелер жазылған, екі үлестіріме қағаз жұптарға таратылып беріледі. Жұмыстың бұл түрі жұптық жұмыс деп аталады. Балалар өз үлестіріме қағазын іштей оқиды, оқып болған соң, бір-біріне сыбырай сөйлесе, кезекпен түсіндіреді. Бірінші бала екіншіге, екінші бала біріншіге өз қарточқаларының мазмұнын айтады. Сынып жұмысын аяқтаған соң, мұғалім сұрақтар қоя отырып, тексереді, кейде жұмыс істеп жатқан жұптарға барып тыңдайды, көмек жасайды (әсіресе, осындай көмекті керек ететін балаларға). Мұндай жұптық жұмыстар шағын тұжырымды материалдарға негізделеді, әрі материал өте күрделі болмау керек (бұл жұмысты бүкіл сынып орындайды). Ал осындай тәсілдің тиімділігі, маңызы неде? Біріншіден, оқушылар аз уақыт ішінде ғылыми еңбектен білім алады, уақыт үнемдейді, екіншіден, барлық баланың қолында зерттеу еңбектері бола бермейді, сондықтан олардың ең керекті жерлерін үлестіріме қағазға жазып, осылай пайдалану тығыздықтан шығарар бірден-бір жол болып табылады. А) Топтық жұмыстар да сынып санына қарай 4—5 топқа бөлінеді. Топ құрамы әр түрлі болуы мүмкін. Топ жеткілісі, кеңестік өздеріне берілетін жұмысқа басшылық жасайды. Шағын сабақ өтеді (тапсырмадан соң). Егер топтық жұмыс үйге берілсе, өз тобына баға қойып

келеді. Бүкіл сынып бірнеше топқа бөліне с, олар бір мәселені шешу айналасында жұмыс істейді. Топтардың зерттеу еңбегі бойынша бір проблема айналасында еңбек етулері мүмкін. Мысалы, Абайдың табиғат лирикасын оқытуда оқушылар мына проблема айналасында өткенеді. Абайдың табиғат лирикасы. „Табиғат — тіршілік — Қоғам“ мәселесінің қойылуы, оны көрсетудегі ақынның идеялық-эстетикалық шешімі, табысы. Осы проблеманы автор қалай шешті, ол жөнінде мысалдар еңбегі қандай пікір айтады, міне, осы мәселелерге жауап іздеуде зерттеу еңбектерінен жұптық, топтық жұмыс жүргізуге болады.

Ү л г і: Жұптық жұмыстар: М.Әуезов. „Абай Құнанбаев“ (монография), ү.к. (үлестіріме қағаз. N 1).

„Абайдың бірнеше өлеңдері сахара табиғатының өзгеше кезеңдеріне арналады. Ол көшпелі ауылдың күзгі тірлігін суреттеген. „Сұр бұлт“ және „Қараша, желтоқсан мен...“ дейтін екі өлең. Бұл өлеңдер көркемдік жағынан да, өмір шындығы мен мазмұны жағынан да ұрын Абай жазған табиғат турасындағы өлеңдердің барлығынан биік өрлеп, өзгеше сапа табады. Бұнда көшпелідің күздігүнгі тірлігін жүздеген табиғаттың көрініс етерістерімен де көп танытады. Ақын аса қонымды реалистік пейзаж бере отырып, адам топтарының өмір болысын да мықтап қамтиды. Аз сөздермен барлық көшпелі шаруаның көп күйзелуін таныта келе, әсіресе, күздің ауырталығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөледі. „Сұр бұлтта“ да жүдеулігі, күйсіздігі аса ауыр шаралыққа жеткен кедей ауылды бейнелейді.

Сол ауылдың адамы ғана емес, итінеші даланы тізіп-безіп кеткенін айту арқылы Абай көшпелі тіршілікке дәл осы өлең тұсында лағнет айтқандай болады. Онсыз да жайы жүдеу, кедей ауылға көшпелі өмір тық азап, қатал жаза есепті аталады. Бұл шақта барынша жанын салып, бейнеттеніп жүрген, арылмас еңбек ісі — кедейдің де қатты қанауға түсетінін екінші өлеңде — „Қараша желтоқсан мен...“ деген өлеңде, әсіресе, айқындай ашып береді. Бұған шейін Абай жазған „Жаз“ бен „Қыс“ өлеңдерінде реалистік пейзаждың шыншыл қалпын бере отырса да, адам мен табиғаттың аялы аралас-тыра ашып жүрсе де, біз ақын шығармаларында қоғамдық қайшылықты жетерлік деңгейде ашпайтынын атағанбыз. Ал мынау соңғы өлеңде, Абай осы жөнінде зор сеналы халық

қайраткеріне ауысады. Бұндағы ауыл — анық, айқын таптық жікке бөлініп отырған ауыл. Оның бір шеті — кедейлерді, малшыларды қатал, қастандықпен көрнеу қанап отырған бай үйлері, ол ауылдың екінші шеті — өңшең жыртық лашық ішінде қайыршылық күн кешкен кедей, жалшы үйлері. Осы үйдің үлкендері мен балаларына шейін ақынның көзіне түседі. Араларындағы бітімсіз қайшылықтармен суреттеледі”.

Еңбек бойынша мынадай сұрақ қойылады:

1. Неге М.Әуезов Абайдың „Қыр бұлт“, „Қараша желтоқсан мен...“ деген екі өлеңін ақынның барлық шығармаларынан (табиғат туралы жазылған) жоғары қояды?

2. Өлеңдерде табиғат — тіршілік — қоғам бірлікте алынған ба? Осы мәселелер айналасында зерттеу не айтады?

3. М.Әуезовтің осы екі өлеңді Абайдың басқа табиғат лирикаларынан жоғары қоюына келісесіз бе? Өз пікірін қалай? Осы табиғат лирикасын талдау барысында тек М.Әуезов емес, жоғарыда айтылып кеткен, басқа да Абайтану ғылымына атсалысып жүрген ғалымдар зерттеулері бойынша топтық жұмыстар жүргізуге болады. Әр топ, әр зерттеу еңбегін нысанаға алса да, шешетін проблемасы — біреу, яғни Абайдың табиғатты құрғақ жырыламай, оны тіршілік атаулымен, адамдар өмір сүріп отырған қоғам сипатымен бірлікте алуы. „Жазда“ бай ауылның бай көрінісі бүкіл тыныс-тірлігімен алына, „Күз“ туралы өлеңдерінде, керісінше, көпшілі ауылдағы кедейлер тірлігінің аянышты түрде, реалистік суреттермен көрінуі, әлеуметтік теңсіздіктің, тап жігінің айқындала берілуі — осы өлеңдердің негізгі табысы. Міне, оқушылар әр зерттеу еңбегі бойынша осы сұрақтарға жауап іздейді, бұл мәселеге кім қалай көзген, неңдей талдау берген — соны „зерттейді“, жинақтайды. Жұптық жұмыс болсын, топтық жұмыс болсын, мұндай жұмыстарды орындау, алдарындағы проблеманы шешу нақтылы сұрақтармен жүргізіледі.

Топтық жұмыстардан кейін салыстыру жүргізу, өз пікірлеріне, ойларына жол ашу, ғалымдар пікіріне өзіңше талдау беру — бәрі де зерттеу еңбектерін оқитұяны тиімді тәсілдері болып келеді. Әсіресе, әдеби айтис ұйымдастырудың маңызы зор. Мысалы: Мағжан Жұмабаев поэзиясын оқу барысында (XI сынып) Абайдың Тәжібаевтың „Өмір және поэзия“ атты ғылыми

еңбегіндегі Мағжан туралы пікірлері мен Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағына жазған кіріспе сөзін салыстырута болады. („Өмір және поэзия“, 46—53-беттер). „Өмір және поэзияда“ ақынды өлтіре жамандап, оны буржуазияшыл, ұлтшыл ақыға, пессимист, символист ақыға жатқызыған ғалым кіріспе сөзінде Мағжанды ұлт ақыны дәрежесінде көтере мақтайды. Қай пікірі шындыққа сай ғылыми пікір, қайсысы „жалаң урамен“ кеткен дүние, міне, осы мәселенің өзі әдеби дау, айтис тілеп тұр емес пе? Бұл жұмысты балалар Мағжан поэзиясына біршама бойлап, білім алғаннан кейін, жүргізген дұрыс. Әдеби пікір таласына қатысу, әсіресе, ғылыми еңбектер бойынша пікір білдірудің өзіндік ерекшеліктері бар. Оқушылар айтар пікір, берер жауаптарын дәлелді түрде, еңбектерден нақты мысалдар ала отырып, беруі керек. Жалаң ой, құрғақ пікір тұғызып, „тақыр дау“ тұтызу ешкімге де пайда әкелмейді. Ғылыми еңбектер бойынша семинар, конференция, пікірталас, жоғарыдағыдай пікірсайыс, реферат қорғау сабақтарын өтуте болады. Әр сабағын терең ізденіспен өтетін мұғалімдер сын-зерттеу еңбектерін жүйелі түрде жұмысына пайдаланып, білімді тереңдетіп, байытты беріп отырады, оны шайдаланудың түрлі әдіс-тәсілдерін ізденеді.

4. Сыныптан тыс оқуларда да (7—8—9) оны жеңіл, қарапайым жолдармен, талқыланып жатқан шығармаға шайланысты пайдалануға болады. Түсіндірмелі оқу, дәйексөз-үзінділер алу, пікір-бағаларды беріп отыру тиімді тәсіл деп есептелінеді. Қысқаша дәйексөз, үзінділерді, бағаларды көрнекі етіп жазып қою да тиімді болмақ. Немесе мұғалім кіріспе сөзінде өзі жекелі отырған суреткер не оның шығармасы туралы зерттеу еңбектерден алынған бағаларды жатқа айта отырып бастаса, оның оқушыларды қызықтырып, сабаққа қатысын арттыруы сөзсіз. Кейде мұғалім сын-зерттеу еңбектерінен үзінді, дәйексөз жататқызып, сабақты әдеби монтаж түрінде де өткізеді. Мысалы, 7-сыныпта Абайдың „Қансонарда“, „Жазғытұры“ өлеңдері оқуға, талдауға берілген. Әсіресе, „Қансонарда“ өлеңін талдау — күрделі дүние. Себебі, теңеудің, поэтикалық тіл, метафора, фигуралардың небір үйлесімді, әдемі түрлері осы өлеңде тамаша орын тапқан, өлең — қазақ поэзиясының алтын қорын жарқырататын, қала берсе, әлемдік поэзия-мағынасы бар кесек туынды. Ол туралы Абайтану ғылымына ат салысып жүрген ғалымдардың барлығы да

пiкiр бiлдiрген, талдау жасаған. Мұғалiм өлеңге кiрiспе сөз айтты, түсiндiрмелi оқу, мәнepлеп оқу арқылы алғашқы жұмысты жүргiзгеннен кейiн, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, С.Сүйiншәлиев, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев еңбектерiнiң негiзiнде құрастырылған шағын әдеби монтажқа сөз беруге болады (алдын ала оқушылармен бiрге дайындау керек).

Ү л г i:

1-б а л а.

„Қансонарда“ өлеңiнде табиғат көрiнiстерiн, өз сезiмiн және аңшылықтың қызулы, қызғылықты сәттерiн сипаттағанда, Абай өзiнiң жаңаша қалыптасқан ақындық мәдениетiн танытады. Осы өлең — зор мәдениеттi, iрi суретшi тудырған шығарма. Көз алдымызға қар басқан елсiз таудың тұрғысы, қансонар күнi оның болмыс күйiн елестетедi. Оның қазақ даласындағы аңшылар ғана жүретiн жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық шағын беруден бастайды.

М.Әуезов. „А.Құнанбаев“ (монография, 105-бет).

2-б а л а.

Шығарманың өзi сюжеттi, оқиғалы поэма үлгiсiнде жазылмаса да, бар өлең бастан-аяқ динамикалық суреттерден құралады. Өлеңiң iшiнде сәт сайын құбылған толып жатқан өзгерiс, қимылдар бар. Анық жақсы сонар қардың ел жатқанша жауып тоқтаған күнiнде болады. Бұнда түлкi көбiрек кездеседi. Жүртуылы да ұзақ сонардай шексiз алыс болмайды. Аңшылықтың қызығы мол. Астында жақсы мықты ат болу керек, үстiнде нұғайлы, ықшам киiм, қасында тату жолдас — барлығы да аңшылықтың әрi шарты, әрi қызықты шындығы.

(107-бет).

3-б а л а.

„Сонар“, „Қағушы“, „Қайтқан iз“, „Бүркiттiң қайқан қағып аспанға шығуы“, „Түлкiнiң көре тұра қалуы“, „үйiрмен үш тоғыз десу“ — бәрi де аңшылықтың өзiне тән тiлi. Сол өзгешелiкпен қатар ақын қиялын да өткiрлеп, сол асығыс, қарбалас, тайталастар үстiнде шебер түрдегi соны теңеудi табады. „Қар — апақ“, „бүркiт — қара“, „түлкi — қызыл“ дей келiп, қайнаған

қимылдарды ұяң сұлудың асығып шымылған дозғалыстарына ұқсастуы да шеберлiк айтағындай.
(107-бет).

Бұл тек М.Әуезовтiң „Абай Құнанбаев“ атты монографиясынан ғана жасалған монтаж, ары қарай бұл монтажды басқа да ғалымдар еңбегiнен алынған үзiндiлер бойынша жалғастыруға болады. Осы әдеби монтаждың тиiмдiлiгi неде? Бiрiншiден, қарасөз жаттауға дағдыланады, зерттеу еңбектерiне, шығармашылық жұмыстарға икемделедi.

Екiншiден, „Қансонар“ деген не, аңшылық, саятшылық деген не, оның дала халқының әдет-салтындағы маңызын түсiнедi.

Үшiншiден, өлеңiң мән-мағынасы, қасиетi, көркемдiк ерекшелiгiне көз жүгiртедi, бiлiмдi тереңiрек алады.

Е с к е р т у: Жаттату мiндетi түрде емес, мәнepлеп оқу, түсiндiрмелi оқу ретiнде де жүргiзуге болады. Еңбектiң 106-бетiнде сонар туралы тамаша түсiнiк берiледi, яғни „ұзақ сонар“, „келте сонар“, „қансонар“ туралы. Мұғалiм өзiнiң кiрiспе сөзiнде оны мәнepлеп, түсiндiрмелi оқу арқылы оқушыға жеткiзсе, ол өте тиiмдi әдiс болар едi. Оқушылардың әдеби сөздiк қоры молайар едi. Зерттеу еңбектерiн тиiмдi пайдалана білудiң әдiс-тәсiлдерiн көп шығармашылықпен еңбек ететiн мұғалiм, әсiресе, әдебиеттi тереңдетiп оқыту проблема-сымен айналысып жүрген мұғалiм үшiн бiлiм беруде зерттеу еңбектерiне жүгiну, оларға сүйену, оларды тиiмдi әдiс-тәсiлмен жүйелi түрде жүргiзудiң маңызы зор. Зерттеу еңбектерiн жинақтау оны үнемі газет-журнал, шығып жатқан басылымдар арқылы толтырып отыру да үлкен жұмыс. Көпшiлiк мұғалiмдер әр ақын-жазушыға, тiптi оның бағдарламада берiлген әр тақырыптағы шығармаларына бiр-бiр папкi арнап қояды. Сол папкiлердiң iшiне тақырыбы бойынша жинақталған материалдарды қоса салып отыру өте тиiмдi. Папкiнiң алғашқы бетiне (iшiндегi 1-бет) қалташа жасап, iшiне материалдар тiзiмiн жазып, салып қою керек. Папкiлердi әмiрлеп қою керектiнде оны тез табуға жәрдемдеседi, әрi күнделiктi жұмыста қолайлы болып келедi.

Әдеби-теориялық ұғымдарды оқыту

Мектептегі әдебиет теориясынан берілетін білім көркем шығарма табиғатын таныудың құралы, кілті болып есептеледі. Одан білім беру жеке қарастырылмайды, ол көркем шығармамен тығыз байланыста, оны оқып-үйрену кезінде қалыптасады. Оқу бағдарламасында оқушылардың жас ерекшеліктеріне, сыныптарына, онда оқылатын көркем шығармалардың сипатына қарай, берілетін білім мөлшері белгіленген. Оқушыларда оқылатын материалдар ерекшелігіне байланысты әдебиет теориясы ұғымдарына түсінік беріліп отырады. Мысалы, «мысал» жанрынан берілген шығармадан кейін «мысал» деген не, оның негізгі сипаттамалары туралы анықтамалар беріледі. Сонымен, мектепте оқушыларға берілетін әдеби-теориялық ұғымдар жүйелі түрде, көркем шығармамен тығыз байланыста, оның негізгі ерекшеліктерін танытатын құралдар ретінде, әдебиеттанудың маңызды бір саласы дәрежесінде үзбей оқытылады. Оқушылардың әдеби-теориялық білімдерін көркем әдебиет әлемін түсіне білу, талдай білуде практикада пайдалануға машықтандыру — оны оқытудың басты міндеттерінің бірі. Оқу бағдарламасы, сол бойынша жасалған оқулықтарды парақтай отырып, әрі осы сыныптардағы оқушылардың жас ерекшеліктеріне, оқылатын көркем туындылардың құрамына қарай отырып, әр сынып бойынша төмендегі жүйде әдеби-теориялық ұғым беруге болады деп есептейміз:

I. 5-с ы н ы п.

1. Халық ауыз әдебиеті туралы қысқаша түсінік. Әдебиет туралы кіріспе әңгіме.
2. Ауыз әдебиетінің негізгі жанрлары: мақал, мәтел, жұмбақтар, батырлар жыры, қиял-ғажайып ертегілер, әдеби ертегілер туралы алғашқы ұғым.
3. Мысал жанры. Әдебиеттегі дәстүр туралы, аударма туралы алғашқы түсінік.
4. Өлең, оның өзіндік ерекшелігі, құрылысы жайында кіріспе әңгіме.
5. Әңгіме жанры. Сюжет, эпизод туралы сөз.
6. Әдеби кейіпкерлер, олардың портреті туралы.
7. Лирика, табиғат лирикасы туралы алғашқы ұғым.
8. Гипербола, эпитет, теңеу, кейіптеу туралы түсінік.

9. Көркем шығарманың тақырыбы туралы алғашқы әңгіме.

10. Монолог, повесть, баллада туралы алғашқы ұғым.

II. 6-с ы н ы п.

1. Шыншыл ертегілер, аңыз, әңгімелер, жаңылтпалтар туралы түсінік.
2. Өлең құрылысы, ұйқас түрлерінен хабар беру.
3. Суреттеу, баяндау, әңгімелеу, композиция туралы түсініктерін кеңейту.
4. Өмірбаяндық әңгіме жанры туралы алғашқы ұғым.
5. Сюжетті өлеңдер туралы түсінік. Лирика туралы алғашқы ұғым.
6. Теңеу, эпитет, метафора туралы төменгі сыныпта алған білімдерін толықтыру.

III. 7-с ы н ы п.

1. Батырлар жыры туралы ұғымдарын тереңдету.
2. Оптимизм, романтика, риторикалық сұрақтар, аллитерация, ассонанс туралы түсінік.
3. Табиғат лирикасы туралы білімдерін тереңдету.
4. Ирония, сатира, эпитеттің ұлғайған түрі, антитеза жайында хабар беру.
5. Әдеби бағыттар. Реализм туралы алғашқы ұғымдар.
6. Публицистика жанры, көркем шығарма тілі, поэтикалық тіл туралы түсінік.
7. Суреттеу, баяндау, әңгімелеу жайындағы білімдерін жетілдіру.
8. «Суреткер ақын», «Лирик ақын» ұғымына түсінік беру.

IV. 8-с ы н ы п.

1. Поэма туралы ұғымдарын тереңдету.
2. Сюжет, композиция, көркем шығарма, тақырыбы, идеясы, кейіпкерлері туралы түсініктерін кеңейту.
3. Тип, прототип туралы алғашқы ұғым.
4. Ұйқас түрлері туралы түсініктерін кеңейту.
5. Шешендік сұрау, шешендік лептеулер, анафора мен эпитофа туралы ұғым.
6. Драмалық шығармалар туралы алғашқы түсінік.

V. 9-с ы н ы п.

1. Фольклор туралы түсінік. Аңыз-әңгімелер, шешендікке құрылған аңыздар, эпостық, лиро-эпостық шығармалар туралы түсініктерін кеңейту.

2. Гипербола, тұрақты эпитет, әдебиеттегі типтік жайындағы білімдерін тереңдету.

3. Айтыс, импровизация туралы түсінік.

4. Жыршы, жырау, ақын, толғау, афоризм туралы ұғымдарын қалыптастыру.

5. Дәстүр мен жаңашылдық, реализм, романтизм, әдеби бағыттар, әдеби ағымдар жайында хабар беру.

6. Тропа, фигуралардан бұрынғы сыныптарда алған білімдерін тереңдету (ассонанс, аллитерация, эпитет, метафора, антитеза, әдеби шығармалардың көркем тілі).

7. Поэзиядағы оптимистік сарын, элегиялық сарын, әдеби характер, әдеби тип, лирикалық шегіністер туралы ұғым.

8. Сын-зерттеу еңбектері, сценарий, либретто туралы алғашқы ұғымдар беру.

VI. 10-сынып

1. Әдебиеттегі демократтық, ағартушылық бағыт, сыншы реализм.

2. Эпистолярлық жанр, публицистика, ғылыми мақалалар туралы түсінік.

3. Шоқантану, Абайтану, фольклорист, азамат ақын туралы ұғым.

4. Аударма, мысал жанры туралы түсініктерін кеңейту түрлері, соның ішінде шығыстың "Назира" үлгісі.

5. Саяси-әлеуметтік, махаббат, достық, философиялық, элегиялық, азаматтық лирикалар, жалпы лирика түрлері жайында әңгіме.

6. Әдебиеттің халықтығы, жаңашылдық, ақын-жазушы стилі, әдеби тіл, кейіпкер тілі, философиялық трактаттар, қарасөздер туралы түсінік.

7. Роман жанры, өлеңмен жазылған роман, өмірбаяндық романдар, журналистика, естеліктер, романтикалық поэма, әдебиет теориясы туралы очерк, фельетон жайындағы ұғымдарын тереңдету.

8. Әнші-ақын-композитор туралы, психолог ақын жайында әңгіме.

9. Лирикалық кейіпкер, типтік бейне, сатира, аллегория, сюжеттік өлеңдер туралы түсініктерін кеңейту.

10. Ұйқас түрлері, өлең құрылысындағы жаңашылдық (Абай шығармашылығы) туралы ұғым.

VII. 11-сынып

1. Төңкерістен кейінгі әдеби ағымдар (символизм, футуризм, т.б.).

2. Поэтикалық әдебиет және социалистік реализм туралы (ұтымды, ұтымсыз жағы).

3. Новелла, баллада, эпос, тарихи романдар, драматургиядағы тартыс пен характер, трагедия, комедия жанры, суреткердің даралық стилі, шеберлігі, лиро-эпикалық поэмалар, трагедиялық образдар жайында түсінік.

4. Тип, прототип, көркем шығармадағы деталь, штрих, псевдоним, очерк, фельетон, роман жанрындағы сюжет пен композиция, қарасөзбен жазылған поэма, тарихи тақырыптар, ұлттық тақырыптар, әдебиеттер достығы, халықтық сипаты, дәстүр мен жаңашылдық ұғымдарын кеңейту.

5. Портрет-эссе, роман-диалог, трилогия, деректі әңгімелер жайында әңгіме.

6. Әдебиеттегі көркем шындық, тарихи шындық, көркем бейне, стиль мен әдістер, авторлық тұжырым, әдебиеттің тегі мен түрі, өлең құрылысы, өлшемі туралы бұрынғы білімдерін кеңейту.

Ескерту: Бұл мәселелердің біршамасы оқу бағдарламасында да берілген.

Әдеби-теориялық ұғымдарды қалыптастыру жолдары

Қай сыныпта болмасын, әдеби-теориялық ұғымдар көркем шығарма негізінде, онымен тығыз байланыста түсіндіріледі. Мысалы, 5-сыныпта ауыз әдебиеті үлгілерінен „Керкұла атты Кеңдебай“ ертегісі беріледі. Мұғалім ертегіні оқыту үшін, сабақ дайындығы кезінде осы шығармаға байланысты қандай әдеби-теориялық ұғым беру керек, оны қандай әдіс-тәсілдермен оқушы санасына жеткізеді — соны ойластырады.

І. „Керкұла атты Кеңдебай“ ертегісін оқыта отырып, мынадай әдеби-теориялық ұғым беріледі:

1. Фольклор, ауыз әдебиеті туралы алғашқы қаралайым түсінік.

2. Ертегілер, оның ішінде қиял-ғажайып ертегілер жайында әңгіме.

3. Ертегі оқиғалары, сюжет, эпизод, кейіпкерлері туралы алғашқы ұғым.

4. Әсірелеу туралы түсінік.

Енді осы әдеби-теориялық ұғымдарды сабақтың қай кезеңінде беру тиімді — соған тоқтайық. Фольклор, ауыз әдебиеті, ертегі туралы жалпы ұғымды ертегіні бастайтын алғашқы сабақта, кіріспеде берген жөн. Бүтін өткелі отырған „Керкұла атты Кеңдебайдың“ ертегі екендігін, ертегі деген „ерте-ерте ертеде“ болған дүниелерді қарасөзбен баяндайтынын, халық ерте кезде, жазу-сызу жоқта оны ауызша шығарғанын, сондықтан ол ауыз әдебиетінің үлгісіне жататынын, ауыз әдебиеті деген ауызша шығарылып, ауызша таралып, халықтық сипат алған ертегілер, аңыздар, батырлар жыры екендігін қарапайым тілмен, түсінікті, тұжырымды етіп әңгімелеу керек. Ертегіні талдау барысында мұғалім басты-басты оқиғаларға тоқталады, балалармен біріге отырып, жоспар жасайды, оқиғаларға ат қояды. Мысалы, ол тапсырма былай орындалады:

„Керкұла атты Кеңдебай“ ертерісіндегі басты оқиғалар:

1-оқиға. Кеңдебайдың тууы, алып болып, тез өсуі.

2-оқиға. Кеңдебайдың Көкжауды өлтіруі.

3-оқиға. Еркек құлынды үйге әкеп асырауы. Одан Керкұла аттың өсуі.

4-оқиға. Керкұламен аң аулауы. Халықты асырауы, атының әлемге таралуы.

5-оқиға. Жетім балаға кездесуі. Жетімнің басынан өткендері.

6-оқиға. Керкұла атқа тіл бітуі, ақыл беруі.

7-оқиға. Кеңдебайдың сапарға аттануы.

8-оқиға. Кеңдебайдың аралға тап болуы.

9-оқиға. Хан жарлығы. Екі баласына берген тапсырмасы.

10-оқиға. Күзеттегі оқиға. Хан тапсырмасының орындалмауы.

11-оқиға. Кеңдебайдың алтын құйрықты қолға түсіруі.

12-оқиға. Кеңдебайдың дәулермен соғысы. Арыстанмен соғысы.

13-оқиға. Құлынды тауып, ханға оралуы, өтініші.

14-оқиға. Ханның жаңа шарты.

15-оқиға. Хан шартын орындап, жетімді де, халқын да бақытқа бөлеуі.

Осы мәселелерді кесте-плакатқа жазып, ертегіні талдауда оны көмекші, әрі көрнекілік ретінде пайдалану да тиімді. Мұғалім осыған қарай отырып, оқушыларға оқиға деген не екенін түсіндіреді, ертегілердің оқиғалардан тұратынын әңгімелейді. Енді ертегі деген не, оның қиялға жайып түрі қандай болады, содан хабар беру үшін, жоғарыдағы кесте-плакатты назарға ала отырып, оқушыларға төмендегідей сұрақтар қояды, тапсырма орындатады:

1. Балалар, бірінші оқиғаға қараңдар, әр кітаптан оқиғаны еске түсіріңдер. Кеңдебай туа салысымен, қалай өседі?

2. Кеңдебайдың алты жасында алып болып өсуі шындыққа сәйкес пе?

3. Керкұла аттың тіл бітіп, сөйлеуі қай оқиғада еді?

4. Биенің алтын құйрықты құлын табуына сенуге бола ма?

5. Жеті басты дәулер, алып арыстандар қиялдан туған ба, әлде ондайлар бар деп есептейсіндер ме?

Міне, осы сұрақтар талқыланғаннан кейін, мұғалім ертегі жайында, оның қиял-ғажайып түрі туралы қорытынды пікір айтады. Яғни ертегінің халық арманы, қиялынан туатыны, халықтың Кеңдебай деген алып қамқоршымыз болса, ол халық ұлы боп, халыққа еңбек етсе, жетім-жесірлерге пана болса деп, армандауы, сол арманның қиялға жол ашуы туралы әңгімелейді. Ертегідегі ғажайып, қиялға байланысты оқиғаларды бөліп ала отырып, қиял-ғажайып ертегілер туралы алғашқы түсінік береді. Ертегілердің көпшілігі „Ерте, ерте, ерте екен“ деп басталатынына, оның қарасөзбен айтылатынына назар аудартыды. Әдеби-теориялық ұғым мұнда оқушылардың өзін қатыстыра, ертегіні талдаумен бірікте беріліп отыр. Әдеби-теориялық ұғымды берудің ең тиімді әдісі оны көркем туындыдан бөліп алып қарастырмай, бірге беруіне болып табылады.

II. Әдеби-теориялық ұғымдарды берудің келесі бір жолы — салыстырмалы жұмыстар, салыстыру әдістері. Мысалы: осы 5-сыныпта ертегілерден кейін әдеби ертергілер беріледі.

Әдеби ертегінің авторы болатыны;

Оның қара сөзбен де, өлең, поэма түрінде де жазылатыны, халық арасындағы аңыздарды негізге алатыны, соған құрылуы.

Әдеби ертегінің ауыз әдебиетіндегі ертегімен үндестігі:

- а) Оқиғаларының қиял-ғажайыпқа құрылуы.
 - ә) Ертегідегі халық арманы, қиялы.
 - б) Әдеби ертегілерде жан-жануарлардың қатысуы.
- Әділдіктің, халықтың жеңуі.

Ал осы үндестік пен айырмашылықты, әдеби ертегінің өзіне тән қасиеттері туралы ұғымды оларды оқыту процесінде, салыстыру арқылы беру керек. Мысалы, ӘТәжібаевтың "Толағай" туралы аңыз-ертегісін оқып, талдап болған соң, әдеби-теориялық ұғым беру мақсатында төмендегідей жұмыстар жүргізіледі:

1. Балалар, "Керкұла атты Кеңдебайдың" авторы бар ма?

2. Авторы неге жоқ?

3. Ал "Толағайдың" кім жазған екен? Ол туралы біз не деп едім?

4. Енді осы екі ертегіні салыстырайық.

- а) Екеуінде қандай қиял-ғажайып оқиғалар бар? Қысқаша айтып беріңдер.

ә) Кеңдебай мен Толағайдың мінездерінде, іс-әрекеттерінде қандай ұқсастық. Сар?

- б) Екеуіндегі әсірелеуді кітаптан тауып, оқып беріңдер.

5. Ал енді, балалар, сонымен әдеби ертегілер деп біз қандай ертегілерді айтады екенбіз? Оның халық ертегілерінен басты-басты айырмашылықтары мен ұқсастығы туралы ұқсандарыңды айтып беріңдер. Ары қарай балалармен біріге отырып, әдеби ертегі туралы әдеби-теориялық ұғым жинақталады. Мұғалім қорытынды, толықтыру жүргізеді, басқа да мысалдар келтіреді. Әдеби, теориялық ұғым берудің тиімді бір жолы салыстырмалы жұмыстар болып табылады.

Әдеби-теориялық ұғымдар берудің маңызды бір саласы — әдебиеттің көркемдігі, тропы, фигуралар туралы білім беру. Бұл жұмыс көбінесе көркем шығарма тіліне, поэзиялық шығармаларға поэтикалық талдау жасау арқылы, яғни практикалық жұмыстар арқылы жүзеге асады. Мысалы, осы 5-сыныпта Абайдың "Қыс", "Күз" атты пейзаждық лирикалары беріледі. Талдау барысында оқушыларға әдеби-теориялық ұғымдарды да қалыптастыру көзделеді. Ол, біріншіден, лирика туралы алғашқы, қарапайым түсінік, екіншіден, өлең құбылысы, тармағы, ұйқасы туралы алашқы ұғым беру, үшіншіден, өлеңнің

көркемдігі құралдары, бейнелеуші сөздер — теңеу, эпитет, кейіптеу, метафора туралы сөз қозғау болып табылады. Бұны сұрақ-жауап, поэтикалық талдау, кітаппен жұмыс арқылы жүргізуге болады.

1. Балалар, "Күз", "Қыс" өлеңдерінде қызықты оқиғалар бар ма?

2. Жауап: Жоқ...

Кәне, өлеңге үңілгендерші: "Күз", "Қыс" суреті қандай сөздермен берілген?

Жауап: "Сұр бұлт", дымқыл тұман", "ақ киімді, ақ сақалды", "кәрі құда..." (тағы басқа мысалдар келтіреді).

3. Ақын "Қысты" кім бейнесінде көрсетіп отыр, оның іс-әрекетін теріп оқы. (Бұрдайді бүрк-сарқ етуі.)

4. Күз айын көздеріңде елестетіңдерші. Абайдың күзді суреттейтін сөздері шыңдыққа сәйкес алынған ба?

Яғни ақын суреттеген "түсі суық бұлт", "жапырағынан айырылған ағаш-құрайлар" бүтінгі күзде кездесе ме?

Осындай әңгімелесу жұмысынан кейін мұғалім оқушылар пікірін толықтырып, әрі қарай поэтикалық талдау жасайды. Ең алдымен лирикалық өлеңдердің шағын болып келуін, онда оқиға болмайтынын, ақын сезімі табиғаты, не жазып отырған дүниесін өзі қалай түсінеді, қалай қабылдайды, сол арқылы беретінін айтады. Тіпті, осы күз, қыс туралы басқа да бір-екі ақынның өлеңдерін оқып, олардың Абай күзі, қысынан айырмашылығына тоқталуға болады (яғни бейнелі, образды сөздері, суреттеу айшықтарындағы айырмашылық). Ары қарай поэтикалық талдау жасап, эпитет, теңеу, кейіптеу туралы түсінік беріледі. Өлеңнен нақты мысалдар келтіреді. Олардың күз, қыс суретін көрсетудегі орны Ааладді түрде түсіндірілуі керек. Мысалы, қыс көріністерін "сұр бұлт", "дымқыл тұман" деген эпитеттер бере алмайтынын, немесе, күз суретін "кәрі құда" — қыс келіп" деген сөздердің бере алмайтынын түсіндіре "етудің маңызы зор. Өлеңдердің құрылысы, ұйқасы туралы да ерекше тоқталу керек.

"Күз" өлеңінің құрылысы.

У л г і:

Сұр бұлт (түсі суық) қаптайды аспан / а
Күз болып (дымқыл тұман) жерді басқан / а
Білемеймін (тоңғаны ма), тойғаны ма, / б
Жылақы ойноп, (бие қашқан) тай жарысқан / а

1. Ұйқас түрі — қара өлең ұйқасы.
2. 11 буынды өлең.
3. Өлеңнің әр шумағы 4 жолдан тұрады.
4. Әр тармағы үш бунақтан тұрады.

Осы өлеңдерді бұрын өтіп кеткен Махамбеттің «Соғыс» өлеңімен салыстыруға болады. Осы үлгіде, құрылысына қарай талдап, мына ерекшеліктерін бөліп алып, балаар назарына ұсыну керек. Яғни өлеңнің 7—8 буынды шұбыртпалы ұйқаспен, ауыз әдебиетіндегі жыр үлгісімен келетінін түсіндірген дұрыс. Мұндағы басты мақсат — «өлең» туралы жалпы теориялық ұғым бере отырып, олардың ұйқасы, шумағы, құрылысы әр түрлі болатынына оқушылардың көзін жеткізу болып табылады. Оқушыларға әдеби-теориялық ұғым беру — өте күрделі, әрі маңызды дүние. Әдеби-теориялық ұғымдарды қалыптастырудың ерекше тийімі, «меншікті» деген әдістемесі жоқ. Ол әр мұғалімнің ізденісі, қабілеті, шеберлігіне байланысты. Өтіліп отырылған көркем шығармамен бірікте талдау, практикалық жұмыстар, салыстырулар, көрнекіліктер арқылы меңгерту — тийімі жолдардың бірі ғана.

Төмендегі әдеби-теориялық ұғымдар берудің бір жолы — іздендіруге негізделген топтық жұмыстар үлгісі беріліп отыр. Топтық жұмыстар мақсаты — алған теориялық білімдерін практикада пайдалана білу, әдеби-теориялық білімдерін бекіту, пысықтау.

Абай өлеңдерінің құрылысы. 10-сынып.

Мақсат: Топ оқушыларға Абайдың қазақ өлеңдеріне (құрылысына) кіргізген жаңалықтарын сараптайды. Ол жаңалықтардың қайнар көзі туралы пікірлерін ортаға салады.

1-топ. (Салыстырмалы жұмыс).

Мына салыстырмалы кесте арқылы, Абайдың қазақтың байырғы өлең түрлерінің негізінде қазақ өлеңдерінің құрылысына енгізген жаңалығын дәлелдеу.

Ескерту: Толықтырылған түрі қабілеті орташадан төмен оқушыларға беріледі (бірінші бөлімі ғана).

Негізгі мәселелер	«Елім-ай» өлеңі		«Көзімнің қарасы»	
	Қара өлең ұйқасы		Қара өлең ұйқасы	
1. Ұйқас түрлері, ұйқас тармақтары				
2. Өлең бунақтары	7 8	4 4	3 4	3 3

3. Өлең буыны	2 буынды қара	6 буынды қара
4. Шумақтары	Әр шумағы 4 тармақтан тұрады	Әр шумағы 4 тармақтан тұрады
5. Ақын жаңалығы		2 буынды қара өлеңге 6 буынды кіргізу.

2-топ.

Абайдың қазақ өлеңдеріне енгізген жаңалығын бір өлеңі арқылы дәлелде. Мына бағананы бастылыққа ал:

Өлеңнің аты	буағы	буыны	шумақ түрлері	өлең құрылысы	Өлең идеясының соңылығы	Форма мен мазмұн бірлігі
-------------	-------	-------	---------------	---------------	-------------------------	--------------------------

3-топ.

Абайды зерттеуші ғалымдар еңбегі бойынша ақын жаңалықтарындағы орыс поэзиясының әсеріне тоқталу. (Негізгі мәселелерді жоспар-тезис ретінде белгілеп алу.)

Пайдалануға ұсынылатын әдебиеттер:

1. С.Мұқанов. «Жарқын жұлдыздар» (Абай бөлімі).

2. М.Әуезов. «Абай Құнанбаев» (430—432-беттері) атты монографиясы.

4-топ. (Салыстырмалы талдау).

Абайдың қазақтың өлең ұйқастарына енгізген жаңалықтарын ақын өлеңдері арқылы дәлелде, Бұхар жырау өлеңдерімен салыстыр (өзіңе ұнаған өлеңдерді ал).

Өлең құрылысы	Бұхар жырау	Абай	Абай енгізген жаңалықтар
1. Ұйқас түрлері			
2. Шумағы			
3. Тармағы			
4. Буағы			
5. Буыны			

Ұй тапсырмасын беру және бала білімін есепке алу жолдары

Ұй тапсырмалары бірнеше мақсатта беріледі:

- а) сыныпта алған білімдерін бекіту;
- ә) сыныпта алған білімдерін қосымша материалдар арқылы байыту, молайту;

б) шығармашылық бағыттағы тапсырмалар арқылы қабілеті, дарыны, талантын дамыту, оған әсер ету;

в) алдын ала берілетін тапсырмалар арқылы оқушыларды жаңа сабаққа дайындау (мысалы, М.Әуезовтің алағашқы әңгімелерін бастамас бұрын, алдын ала оның бірнеше шығармасын оқып келу тапсырылады).

Үй тапсырмасының қандай түрі болмасын, мұғалім дараалап (дифференциалдап) оқыту принциптерін басшылыққа алуы тиіс.

Мысалы, бір тақырып айналасында берілетін тапсырма әр түрлі болуы мүмкін. І.Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын талдау барысында қабілеті «жоғары» оқушыларға: Құлагер аттың сынын (Күренбай сыншы берген) Абайдың «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлағымен» салыстыру, сол бойынша «Қай ақын жүйрік атты шебер сипаттай білген?» деген проблемалық сұрақ айналасында пікір таласына дайындау тапсырылса, қабілеті «жақсы» оқушыға: «Сәкеннің Көкшетауы мен Ілиястың Көкшетау суреттерін салыстыру», сол арқылы екі ақындағы ұқсастық, өзіндік ерекшеліктерді саралау; қабілеті «орташа», «орташадан төмен» оқушыларға оқулықтағы талдаулар, сондай-ақ өздеріне ұнаған өлең үзінділерін жаттау, соған талдау жасау тапсырылады. (Көкше көріністері, Құлагер сипатын жаттау.)

Үй тапсырмасын беру оқылды жатқан тақырыптың ауыр, жеңілдігіне де байланысты болады. Мұғалім оған кететін уақытты мөлшерлейді, сондай-ақ басқа пәндердің тапсырмасын да ескеріп отырғаны жөн. Мысалы, математикада бақылау болатын, орыс әдебиетінен жазба жұмыстары алынатын күндерге орындалуы күрделі, уақыт көп кететін тапсырмалар беруден бас тартқан жөн. Не сондай тапсырмаларды міндетті түрде сол мерзімде беру керек болса, мұғалімдермен сөйлесіп, бақылау жұмыстарын басқа күнге ауыстыру жөнінде келіскен жөн.

Үй тапсырмасын түсіндіріп беру, үлгі, көмек көрсету оның жемісті орындалуына үлкен әсер етеді. Әсіресе, қабілеті «орташадан төмен» оқушыға мұғалім үнемі көмек көрсетіп, «көмек-нұсқау» беріп отыруы керек. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясын оқу, әсіресе, кейіпкерлер іс-әрекетін талдау — аса күрделі. Мәселен, кейіпкерлер іс-әрекетін талдауда міндетті түрде көркем туындыға жүгіну керек. Ал «Абай жолындай» төрт томдық эпопея ішінен Абайдың не Құнанбайдың іс-

әрекетіне мысалдар келтіру сондай күрделі нәтиже екенін айтпай-ақ, түсінік. Осы мәселеден тілгі барлық оқушыларға да көмек керек.

Үй тапсырмаларының түрлері

1. Оқулық бойынша берілетін тапсырмаларға мыналар жатады:

а) Тақырып бойынша сұрақтарға жауап.

ә) Тақырыптарды оқу, мазмұндау.

б) Тақырыптың ең негізгі, түйінді дәнін бөліп ала білу.

в) Тезис конспекті жасау.

г) Өз беттерімен тақырып материалдарына сұрақтар әзірлеу.

2. Көркем мәтін, көркем туынды бойынша:

а) Сюжеттік, композициялық жоспар жасау.

ә) Аннотация жазу.

б) Поэтикалық талдау жасау (көркем компоненттеріне).

в) Жазушы тілі, стиліне талдау.

г) Кейіпкерлердің сөйлеу тілі, іс-әрекетінен мысалдар алу, оны жауаптарында, не шығармаларында пайдалану.

д) Негізгі оқиғаларды сұрыптап ала білу, сол бойынша мазмұндау, не образдардың іс-әрекетін ашу.

Бұл тәсіл, әсіресе, көлемді шығармаларды оқуда пайдалы. Мысалы, 4 томдық «Абай жолын», оның барлық оқиғаларын есте ұстау — өте қиын. Сондықтан әр кітаптың ең негізгі, басты оқиғаларын сұрыптап ала білудің маңызы зор. Мұғалім көмегімен ол тапсырма былай орындалады:

М.Әуезов. «Абай жолы», I-кітап
(үлгі)

Тараулар	Басты оқиғалар
«Қайтқанда»	а) Абай оқудан елге қайтады. Сүйікті аналарымен қауышады. ә) Қодар мен Қамқаны өлім жазасына бұйыру және азаптап өлтіру. б) Сұмдықтан шошынған Абайдың қатты ауырып қалуы в) Балта ақынның Абай аулына келуі, оның жас балаға әсері.

Образдарды талдауда мәтінмен жұмыс оның алтын қазығындай. Мысалдар келтірейік: Әйелдер бейнесін талдауда Ұлжан бейнесі бойынша оқушылар алдында маңызды бір мәселе тұрады. Ол — „Ұлжан бақытты әйел ме, әлде оның басында да әділетсіз заманның мұңы бар ма?“ деген сұрақ. Осы проблеманы шешу үшін, мәтінге жүгіну керек.

Немесе Абай мен Ділда арасын ашып көрсету үшін де мынадай жұмыс жүргізуге болады (мәтінмен жұмыс).

Е с к е р т у: Бұл тапсырмаларды орындау үшін, мұғалім

Тарауы	Басты оқиға	Ұлжанның іс-әрекеті
„Жолда“	Смағұл мен Оспан асыққа таласады. Абайдың араша түсуі. Айғыздың айғайы.	А й ғ ы з: Тоқал демексің ғой, мүйіздемексің ғой біршің ал... көрермін, келсін ертен... Ұ л ж а н: Қой, жарықтығым, жетті енді! Сақтағаным балалар еді! Олар екеңі оларды да аямағаның ба? Бар! Айтқаныңды құмаймын. Тек ашуыңды аулақ әкет! Болды. Бар... А б а й: Апа-ай! Осы бір кеселді мінез киіп апамнан неге көп шыға береді? Ұ л ж а н: Балам-ай, күндестің ағы күндесті те! Қу жараны жалап жазған боламыз да. Әйтпесе менің де қай сырымды білдіңсің!

осындай мысал арқылы көмек береді, ары қарай оқушы мәтіннен өздері тауып, толтырады. Мысалы, осы „Абай жолы“ эпопеясындағы әкелер мен балалар проблемасының айналасында мынадай салыстырмалы тапсырмалар беруге болады. Бұл тапсырмаларды да орындау үшін көмек-нұсқау, үлгі берледі. Тапсырманың маңызы сол — ол, бір жағынан, зерттеу, іздену бағытында берілсе, екіншіден, нақты мысал арқылы, көркем мәтін арқылы оқушыларды проблеманы шешуге жұмылдырады.

Бөлімдер	Ділда туралы Абайдың пікірі	Бөлімдер	Абай туралы Ділданың пікірі
„Жайлауда“	Майбасарқа билей дейді:		Ал, Әйтегімі! Мені байбән баяғыда күдер

— Ділдаға менің керекім жоқ. Ол маған кек пен ізадан басқа көңілден ажыраған... Ол балаларымның анасы — жаксы анасы болса, жақын досым. Оған қанағат қылмаса, бетінен жарылқасын! Жолы болсын. Сөз осы-ақ.	үзген кісімін. Опасыз Абай екеуімізге қора салғызып, жапай түзге жатақ қып тастап, қарасын үзіп кеткені анау. Ала жаздай қалада тегін жатқан жоқ шығарсың деп едім, аяғы, міне, осы болды. Жолы болмағырдың... Е с к е р т у: Салтанат пен Абай арасына байланысты.
--	---

Әбіш — Абай

Әбіш	Абай
— Дәл осы Ералы, Ақшоқыға келіп, школ салдырып, сонда мына атыралтың бар баласын орысша оқытуға кіріссем деп жүрмін. Анығында мен Оспан ағаме арпаған малды жұмсап, жатақ ортасына школ сала берсе деген ойды ойлап ем, осыған дәл биыл бекініп жүрмін, бұған не дер едіңіз?.	— Бұған менің алғыстан басқа айтарым бар ма, Әбіш! Міне, сен өрісңді тауып, жолыңды аштың... Енді қалған оқу да, одан арғы талап та осы ниетіңе жетектесін. Сен еліңе келіп, мынау жатақтардай көп елдің малын-жалшы наһарларынан енерлі, қайратты азамат өсір. Шығарсаң, өз басың түгіл, атаң менің де халық аадындағы көп қарызымды етемес пе ең? Осы елдің жас буынына сен ұстаз боп, тағалым айтып отырсаң, мен арманы бар әке болам ба?

2. Ғылыми еңбектер, қосымша материалдар бойынша берілетін тапсырмалар:

- конспект жасау;
- дәйексөз алу;
- ең басты мәселелерін тезис ретінде сұрыптап ала білу;
- хабарламалар жасау;
- жауаптарында, жазба жұмыстарда пайдалану;
- оқулық пікірі мен ғылыми еңбектегі пікірлерді салыстыру немесе бір тақырып айналасындағы бірнеше ғалымдар пікірін, талдауын салыстыру, оған өзіндік пікір

айта білу, өзіне кімнің пікірі жақын, соны біліп алып, оның неге уағанан дөледуе. Мысал берейік:

Абайдың табиғат лирикасына қатысты тапсырма мына үлгіде орындалады:.

М.Әуезовтің пікірі „А.Құнанбаев“ атты монографиядан.	К.Жұмалиев. „ХҮІІІ-ХІХ ғасырлар әдебиеті“ (Абай балм).	Х.Сүйіншіалиев. „Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері“ (Абай бөлімі).	Өз пікірім
--	--	--	------------

Е с к е р т у: Мұғалім еңбектердің қажетті бетін көрсетіп берелі, үлестірме тапсырмалар жазылған үлгісі болса, соны тарады (еңбектің).

Ғылыми еңбектер бойынша қысқа хабарлама жасауды мына үлгіде орындатуға болады:

„Абай жолы“ эпопеясы бойынша Абайдың орыс достарына арналған сабақта Л.М.Әуезованың „М.Әуезов шығармаларындағы Қазақстан тарихының кейбір проблемалары“ атты еңбегінен мынадай топтық тапсырмалар беруге болады. Бұл тапсырмалардың маңызы — эпопея тарихи шығарма. Ондағы оқиғалар, кейіпкерлер өмірден алынған. Ал кейбір кейіпкерлер негізінде көркем ой, типтік, жнықтық белгілер бар. Міне, соны дәлелдеу үшін, осындай тапсырма өте тиімді болып келеді.

1-топ жетекшісінің хабарламасы (183-б.).

Үй тапсырмаларын сұрау мұғалімнің оқу-тәрбие мақсатына байланысты сабақтың әр кезеңінде жүзеге асып отырады. Жаңа сабаққа байланысты берілген тапсырмалар сол сабақты түсіндіру кездерінде пайдаланылады. Тапсырмалар кейде тек білімін есепке алу, бағалау жүргізу үшін ғана берілмейді, мұғалімге көмек, жаңа материалды жан-жақты игерту мақсатында да беріледі.

Бағалау. Бағалау нормативі, оған қойылатын талаптар бағдарламада да берілген. Соны басшылыққа алу керек. Бағалау міндетті түрде түсіндірмелі талдау әдісімен беріледі. Бұл, әсіресе, бала білімін ауызша талдауда іске асырылады. Шығарма, мазмұндама сияқты жазба жұмыстардың аяғында пікір беріледі. Қателері жинақталып көрсетіледі. Талдау әдісімен бағалауда оқушылар пікірімен, сыныптың пікірімен есептесіп отырған да жөн. Оқушы өзіне қойылатын бағаға келісе ме, оны да білудің артықтығы жоқ. Кейде оқушыларға өз білімін

өзіне бағалатудың да маңызы зор. Бұл тәсіл аларды әділдікке тәрбиелейді. Өзі-өзіне сын көзбен қарауға баулиды. Онда да оқушы бағаны талдау, түсіндіру арқылы қояды. (Соған баулу қажет.) Өз бағасына келіспеген оқушы егер қайта дайындалып келіп, айтатын десе, оған да мүмкіндік беру керек. Баға қоюдағы басты мақсат оқушыға білім берудің негізінен туындамай ма? Баға қоюда мұғалім ерекше әділ болғаны жөн. Қатап талап та, терең талдау да, көрегендік пен мейірім де, тіпті кешірім де бағалау кезінде өте керекті мәселелер. Әсіресе, „орташа“, „төмен“ оқитын, денсаулығы нашар немесе жетім балалар білімін бағалауда мұғалімге педагогикалық әдеп, ерекше ілтипат керек. Әділ, қатап болам деп, үнемі „2“ немесе „3“ қоя беру мұғалімді де, оқушыны да жетістіктерге жеткізбейді. Тамаша ұстаздар „екілікті“ баланы жазалау түрі деп, әддененің әлсізге жасаған қысастығы деп түсініп, оны қоя берумен бас тартады. Оның орнына нашар оқу себебін анықтайды, көмектеседі, қосымша сабақ өткізеді, өз сабағын барлық оқушыға қызықты етіп өтетін дәрежеде ойластырады. Қазір балаларды қабілеті, ынтысы, икеміне қарай оқыту тәжірибеге молынан енуде. Бұл — аса құптайтын мәселе. Мұғалім алдында математикадан қабілетті оқушы отырса немесе әнші, өнерпаз бала отырса, қолы шебер, ісмер бала отырса, оған кешіріммен қарап, үлгерімін жақсарту үшін, ізденген жөн. Баға — тек бала білімінің анықтаушысы емес, ол мұғалім еңбегінің де жемісі, анықтаушысы болып табылады.

Төменде даралап оқытуға негізделген бірнеше көмектер үлгісі беріліп отыр. (М.О.Әуезов шығармашылығы бойынша.)

Оқушыларды тіл мәдениетіне, ауызша және жазба тіл шеберлігіне баулу

„Өнер алды — қызыл тіл“, — дейді халқымыз. Мектепте берілетін бүкіл білім мен тәрбие ең алдымен сөз арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан да оқушылардың тілін дамыту — тек әдебиетші, тілшілер мақсаты ғана емес, ол бүкіл мектептің, барлық пән мұғалімдерінің де басты мақсаты, борышы, барлығына тән бірыңғай талап. Оқушы еңбегін ғылыми түрде ұйымдастырып, осы мәселеге ерекше назар аударып жатқан мектептерде

„Өнер алды — қызыл тіл“ немесе басқа тақырыптарда жасалған сөздерді кездестіруге болады. Олар, бір жағынан, оқушыларға көмекші-нұсқау қызметін атқарса, екінші жағынан, бүкіл мектеп ұжымының назарын басты арнаға, келелі мәселеге аударады.

Ү л г і: „Өнер алды — қызыл тіл“

Кел, жас дос, әдемі де әдепті, сұлу да ойлы сөйлеуге үйренейік.

Әдемі, әдеби сөйлеудің көзді бұлағы — кітап. Олай болса, кітапты жай оқып қоймай, ондағы сөздер, сөйлемдерге назар аудар, есінде ұста, өзіңнің сөзіңде пайдалан.

Әдемі сөйлеудің келелі, көзді бұлағы халық тілінде:

а) Шешендікке, ақыл-нақылға негізделген даналық сөздерге назар аудар. Ол үшін жыраулар толғаулары, терме жырлар, ауыз әдебиеті үлгілерін көп оқы.

ә) Мақал-мәтелдерді сөздік қорыңа қосып, оларды ұтымды пайдалануға тырыс.

б) „Шешендік қоржынын“ жаса. Бұл қоржыныңа осындай сөздерді жинап, жазба жұмыстарыңа пайдалануға тырыс.

„ — Ең әдемі сөз — аз сөз“ дейді халық. „Көп сөз көмір, аз сөз — алтын“ дегені тағы бар. Мәдениетті, әдемі сөйлеу үшін, көп сөйлеу міндетті емес. Қай жерде болсын, айтарыңды қысқа айтуға тырыс. Сөйлемдерің шұбарлаңқы, шашыраңқы болмасын. Мәдениетті сөйлеудің бір жолы — қыстырма сөздерді, жергілікті жерлерде ғана пайдаланылатын сөздерді пайдаланбау, „әй, өй“ деп, өзіңді, тыңдаушыны да мазалай беру әбестік болады.

Сөйлеу мәдениеті деген — ең алдымен әдепсіз, көргенсіз сөздерді қолданбау. Осыған абай бол. Екіншіден, айғайлап, дабырлап, екіленіп сөйлеме.

Пікір таластырып тұрсаң да, сабырлы, басыңқы сөйлеуге тырыс. Басқаны толық тыңда, сөзін бөле берме. Еңің де айтарыңды жинақы етіп жеткіз.

Әрине, бұл нұсқауды оқып, балалардың барлығы әдемі сөйлеп кетеді деген ұғым тұмасқа керек. Тіл дамыту — әдебиетті оқыту әдістемесінің ең бір күрделі де маңызды саласы. Ол жүйелі түрде шығармашылық бағытта жүргізіледі.

Оқу бағдарламасында тіл дамытуға арнайы сағаттар бөлінген, бірақ оны тек сол сағаттарда ғана жүргізу керек деп ұқпау керек. Жоғарыда айтылғандай, тіл дамытуға мұғалім әдебиеттің әр сағаты, сыныптан тыс

жұмыстарда үнемі көңіл аударып отырады. Әдебиет сабағындағы тіл дамыту оқытқылы жатқан көркем шығарма негізінде, оның көркем тілін жаңғырту негізінде жүзеге асуы керек. Оқушылардың әдебиет сабағында көркем тілін дамыту үшін де басқа пәндермен байланыстырып оқытудың маңызы ерекше.

Тіл мәдениетіне дағдыландыру, көркем, әдеби тілін жетілдіруде қазақ тілі сабағының орны ерекше. Шебер мұғалім тіл дамытуда осы екі сабақты үндестіріп, бір мақсатқа, бір бағытқа жұмсайды. Қазақ тілі сабағында да тіл дамытуға арнайы сағаттар бөлінеді, әрі әдебиетке бөлінген сағаттардан көп. Міне, осы сағаттарды тиімді пайдаланса, мұғалім оқушылардың көркем тілін қалыптастыруда біршама жұмыстар атқарады. Мысалы, IX сыныпта әдебиет сабағы „Ауыз әдебиетінен“ басталады. Ал қазақ тілінде „Құрмалас сөйлем, оның түрлерін“ оқытады. Құрмаласты оқыту барысында, қайталау жұмысы болсын, тіл дамыту болсын, тіпті бақылау диктант болсын, мұғалім әдебиет сабағымен тығыз байланыстыра алады. Күнделікті үйге тапсырма бергенде, ертегілер, тұрмыс-салт жырлары, жыраулар шығармашылығынан, мақал-мәтелдерден құрмаластарды таптыруға, олардың ауыз әдебиетіндегі маңызы туралы іздендіруге болады. Мұғалімнің өзі де мысалдарын шешендік, даналық сөздерден алып, сол сөздердің мәнін жарқырата ашуға құрмалас сөйлемдерді пайдаланады. Ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры негізінде жасалған безендіру суреттері бойынша қазақ тілінің тіл дамытуға арналған сабағында не күнделікті сабақтарда (ауызша, не жазбаша) шағын шығарма-суреттеме, шығарма-пікір жаздыруға болады.

Шығарма-суреттемелерде мұғалім мақал-мәтел, шешендік сөздерден үлгі-түрек беріп, жұмыстарына пайдалануды ұсынады (әріне, ол үлгілер суреттерге сәйкес келуі керек).

Мұндай жұмыстарды басқа да тақырыптарда жүргізуге болады.

1. Сын есімдерді, олардың түрлерін оқыту барысында поэзиялық шығармалардан практикалық жұмыстар жүргізудің тиімділігі зор. „Ер Тарғын“ жырындағы Ақжүніс бейнесі (Ақжүністің өзі туралы Қарт Қожаққа айтуы) бойынша сын есімдердің көптеген түрін таптырып, олардың әдеби-теориялық ұғымда эпитет болатындығын, олардың, сын есімдердің, Ақжүніс сұлулығын

көз алдыға келтіріп, портрет жасауда ерекше рөл атқарып тұрғанын дәлелдеу, сөз жоқ, осы екі пәннен балаға білім беріп қана қоймай, көркем тілдерін дамытуға да ықпалын тигізетін жұмыстар болмақ.

а) Тарихтағы Исатай мен ақын жырындағы Исатайды салыстыру. Шешілетін мәселе: «Махамбет жасаған Исатай бейнесіндегі тарихи шындық».

ә) Исатай бейнесіндегі көркемдегіш, поэтикалық сөздерді тауып, олар өз орнында қолданылып тұр ма, Исатай бейнесін ашаудағы орны қандай, — осының айналасында әңгіме қозғау.

б) Бейнелеу өнеріндегі Исатайды (Исатай портреті) тарих, әдебиеттегі Исатаймен салыстыру, өнердің осы екі туындайсындағы Исатайдың қайсысы тарихи Исатайға ұқсас?

в) Ауыз әдебиетіндегі батырларды бейнелейтін көркемдегіш сөздер мен Исатай бейнесіндегі образды сөздерді салыстыру. Міне, осы жұмыстардың барлығын ауызша да, жазбаша да жүргізуге болады. Ең тиімдісі — қатар жүргізіп отыру. Кейде мұғалім баланың ауызша айтқанын ізінше қағазға түсірткізіп отырады. Бұл әдіс тіл дамытудағы ең тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Соңдай-ақ оқушыларға өзің Исатайды қалай сипаттар едің деп те тапсырма беруге болады «Исатай бейнесіндегі фольклорлық дәстүр» туралы да практикалық жұмыс орындағып, Қобыланды, Алпамыс образдарын бет-тірін көркем тілге талдау жасаудың тиімділігі зор.

Сабақ үлгілері мен түрлерінде тіл дамыту, сөйлеу мәдениетіне баулу жолдары

Сабақты түрлендіріп өткізу тақырып, сынып ерекшелігіне байланысты болып келеді. Оның үлгілерін іздеу, әсіресе, соңғы кездерде тәжірибеде көңілден қолдау табауда.

Әсіресе, оқушылардың ауызша тілін, сөйлеу мәдениетін, шеберлігін арттыруда пікірталасы, айтыс сабақтар, баспасөз конференциясы, брифинг, көзқарас сабақтарының маңызы ерекше. Ал жазбаша тіл дамытуда реферат қорғау, конференция, семинар, семинар-сабақ, т.б. сабақтардың орны зор. Мысалы, 8-сыныпта М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқнасын» оқып болған соң, қорытынды ретінде «Билер соты» сабағын өткізуге болады. Сот бас қылымыстар — Сәлмен мен Жарасбайға

жүргізіледі. Ақтаушы, айыптаушылар, куәлер, билер, төбе билер сайланады. Ең бастысы — балалардың сөздік қоры осы ұтықдармен байыды және бүтіндерде қолданудан шығып қалған, бірақ халқымыздың тарихында, тіліміздің тарихында маңызы бар «төбе би», «билер тартысы» деген сөздермен, оның қызметі, мағынасымен таныстырады. Билердің, айыптаушы, ақтаушылардың сөздері мақал-мәтелдерге, термелеп айтатын сөздерге құрылады (мұғалім көмектеседі). Соңдай-ақ кімнің сөзі болса да, шығармадан алынады, соны негіз етеді.

Мысалы, куә Бақтығұл сөзінен үзінді: «Қайран Тектім-ай, алпамсадай арысмы едің... Көскен теректей құладың ғой, қу жоқшылық бір құлатты, кегің кетті, қуарғылар соққысы мен мазасына ұшыратты, дертке шалдықтырса да, керек десе, қатпа лақ құрлы қалжа да бермеді ғой.

Жар деген жалғыз қанатым — Тектімді тепкімен өлтірмей не едің? Он алты жасымынан отыз алты жасыма дейін жиырма жылдың қысында қар төсеніп, мұз жастаңып, жалғыз тыным көрмей, қуәтіңде, жылқының соңында, қораның ішінде түндер бойы — інім Тектігүл өтті. Мынау әйелім Қатиа саралаетек күң болып, отыммен кіріп, құлаңмен шықты...»

Мұндағы оқушыға таныс емес қалжа, саралаетек, күң сияқты сөздер көбінесе осы кітаптың өзінен алынады. Билер тартысы сабағының тіл дамытудағы маңызы неде? Біріншіден, «Қараш-Қараш оқнасы» — тіл жағынан болсын, тақырып ауқымы, көтерген мәселесі жағынан болсын, аса күрделі шығарма. С.Мұқанов: «М.Әуезов өзінің алғашқы шығармаларымен-ақ қазақ прозасын еуропалық проза деңгейіне көтерді», — деген. Сол алғашқы прозалық шығармаларының бірі — «Қараш-Қараш оқнасы». Шығарманы талдауда оқушылар, әрине, мазмұндайды, сұраққа жауап береді, пікірталасын жүргізеді. Бірақ тілге аса бай, портрет, мінездем, әсіресе, суреттемелерге ерекше толы бұл әңгімені шебер ұстаз оқушыларға тек білімдік мақсатпен ғана оқытпай, әдеби, көркем тілін дамытуға пайдалануы керек. Жалшы, ерекше бір есте ұстайтын мәселе — әдебиет сабағындағы тіл ұстарту жұмыстары сол оқытып жатқан көркем шығарма негізінде, соның тіл ерекшелігі негізінде жүзеге асуы тиіс. Дегенмен, ізденіш мұғалім тіл дамыту сияқты күрделі мәселелердің де оқушыға жеңіл, қонымды, қызықты әдіс-тәсілдерін іздепді, әрі тіл да-

мыту тек бір ғана мақсатты — тіл дамытуды ғана көздемейді. Ол белгілі бір білім, ұғым беру негізінде жүзеге асады. Оқушының білімі терең, дүниетанымы, ұғымы кең болса, тілі де бай болады. „Билер соты“ сабағынан оқушы ең әуелі халықтың әдет-дәстүрі туралы түсінік алады (билер, дала соты, т.б.). Екіншіден, сөздік қорлары байиды. Үшіншіден, бұл сабақ таптарын болған „сұрақ-жауапқа“ негізделген сабақ емес, оның түрі, құрылысы оқушыларды қатты қызықтырады. Жас ерекшелігіне қарай осындай күрделі мәселелерді ойын элементі бар сабақ негізінде меңгереді. Ең бастысы, бұл сабақ құрғақ сөздерге емес, шығарманың өз тіліне құрылады. Оқушыларының кітаби емес сөйлеу дағдысын қалыптастыруға еңбек етеді, әсіресе, Әуезовше сөйлеуге дағдыландырады. Оқушылар кез келген әдеби шығарма бойынша билер тартысы сабағын өтіп отырған жоқ, мұғалім кез келген көркем шығарма негізінде тіл дамыту еңбегін жасап жатқан жоқ, олар Абайдан кейінгі қазақ әдеби тілінің баюына да шығармаларымен ғажайып үлес қосқан Әуезов шығармаларының негізінде жұмыс жүргізіп жатыр. Оқушылардың көркем тілін дамытуда пікір қорғау, әдеби айтты сабақтарының да орны ерекше (әсіресе, ауызша сөйлеу тілін әдеби таласқа түсетін балалар сыядыр сөйлеу бермей, өз ойларын дәлелді түрде жеткізу үшін, ғылыми материалдар, әңгіме болып жатқан көркем шығарманың өзінен нақты мысалдар алып, үзінді дәйектемге сүйене отырып, сөйлеулері керек. Мысалы, шікірталасы „Абай жолы“ эпопеясындағы әйелдер бейнесіне, соның ішінде „Ұлжан бақытты ана ма?“ деген сұрақ айналасында жүрсе (әрине, бұл шікірталастың бір ғана сұрағы), оқушылар Ұлжанның мына бір сөздерін өз пікіріне қолдануға болады: „Балам-ай, күндестің аты — күндес те! Ку жараны жаппап жазған боламыз да. Әйтпесе менің де қай сырымды біліңсің! Балам, үлкендер бірде тату, бірде араз бола беретін. „Күндестің күлі күндес“ дегенді сен білмей-ақ қой. Бөжекеңді көрген жерде сәлеміңді бер. Бір кезде жақсы жақының еді. Кім пенпек, кім мақұл? Қайған білдің? Әкең дұшпан десе, сен әріл бол!“

Бұл үзінділер, біріншіден, Ұлжан бейнесін ашуда көмек жасаса, екіншіден, „күндестің аты — күндес“, „күндестің күлі күндес“ деген сияқты бүгін де қолдануда сирек кездесетін сөздерді оқушыларға таныстырады. Тоғжан, Әйгерім т.б. әйелдер бейнесі туралы сөз

қозғағанда, олардың жоғарыдағыдай тек сөйлеу тілі емес, портреті, іс-әрекеттерінің сипаттайтын жерлерден де мысал алу тиімді. Себебі, М.Әуезовтің көркем, сұлу тілі әйелдер бейнесіне ерекше үйіліп-төгілген. Жоғарыда айтылып кеткендей, тіл ұстартуы көркем.

Шығарма тілінің негізінде жүргізілсе, соның бір тәсілі — осындай мәтінмен жұмыстар болып табылады. Эпопеядағы әйелдер бейнесін оқытуда практикалық жұмыстар жүргізе отырып, оқушылардың көркем тілін дамыту айналасында еңбектенуге болады. Практикалық жұмыс жазушының әйелдер бейнесін жасаудағы эстетикалық табысы айналасында орындалады. Портреттер бойынша теңеу, зпитеттерді анықтату сияқты жұмыстар істелінеді. Сондай-ақ эпопеяның „Жайлауда“ бөлімінің 324—334-беттері бойынша жазушының тіл көркемдігіне талдау жасату — аса тиімді. Осы оң шақты беттерде Әуезов Біржан, Оралбай, Керімбала, Әйгерім, Үмітей, Балбала, Базаралылардың кескін-келбетін көз алдына шебер, небір айшықты сөздермен кестелей әкеледі. Осының алдындағы оқиғалардан жүдеу тартқан сезімді осы беттерді оқығанда, көктем гүліндей құлапырады, ғажап бір нұрлы жайлауға тап болғандай боласың. Әуезов жырлаған қуарған сахарадан бір сәт қаусар суын ішіп, сұлулық жұмағына кіргендей сезінесің, сахара да әп-сәтте ұжмаққа айналып жүре береді. Мысалы, Әйгерім әні, оның Абайға, айналасына әсері былай суреттелінеді:

„Ал, бибай, саған айтам ығайымды...“

Арғы сөзі Абайдың құлағына кірген жоқ. Барды айтып жатқан сөз емес, әуен мен үн... Көп күміс қоңырау сән түзеп, бір үн сала ма? Әлде нендей ғайыл текті ақ қанатшы асыл зат көк жүзінде күнге шағылыса ма? Күміс сыбдыр нұр шашып, сырлы астанға, мәлімсіз сапарға, серікке шақыра ма? „Берші сараң, сырғаң бойыңды! Түйіліп қалған жүрегің, тартынып қалған, ашылмай тығылған жан сырың бар. Ашы сырыңды! Өрге, өнерге шақырайын бар үніммен. Иықтан басқан зілден, мынау дел-сал күйден өтші! Сонда... сонда осы толқынды торғын желек астындағы жас сұлуарай, жаныңдағы жарыңдай, осының нәркес көз, бұлбұл нақыс үніндей, ақ тамақ, алғу жүзіндей жас жарастық, жарқын өнер төгілер еді өзіңнен! Шықшы іркілмей, бүкпашы баяу! Мені де еліктір, өзің де өрлеп, желікші, желініші. Мынау нәзік қоңыр сәулелі көлеңке сияқты қорғалық асыл өнеріңді ашы!“ дейді жұртқа

қарап шырқаса да, Абайға арнап наз тілек тастап отыр.

Ал осындағы бірде-бір сөзді өзгертуге болмайды. Немесе, Абай қанша Тоғжан бейнесінде қабылдасын, қанша Тоғжанға ұқсатсын, Әйгерім портретіне Тоғжан портретінен бір сөз ауыстыруға бола ма? Жазушы шеберлігі де, құдіреттілігі де, тілінің көркемділігі де осында жатса керек. Оқушылардың көркем тілін дамыту, ең алдымен, сол өзі оқып жатқан шығарманы үлгі етуден басталу керек. Сабақ түрлері көп. Баланың тілін оның түрлері дамытады, сондағы түрлі жұмыстар, яғни тіл ұстартауға арналған әр түрлі жұмыстар дамытады.

Практикалық сабақтар тіл дамыту жұмыстарына қолайлы болып келеді. Мысалы, І.Жансүгіров шығармашылығын оқытып болған соң, қорытынды сабақты ақын поэзиясының тіл көркемдігі, поэтикалық, эстетикалық нәрі, табысы айналасында өтуге болады. Мұндай жұмыстар тек бала білімін тереңдетіп қана қоймай, тілін дамытуға, қазақтың бай тілін меңгертуге, оны бейнелеу, образды, көркем түрде пайдалана білуге де жетелейді.

1. «Құлагер» поэмасындағы Көкше көріністеріне поэтикалық талдау жасата отырып, оны С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы Көкшетау көріністерімен салыстыру.

Мақсаты: а) екі ақынның бай тілін, суреткерлігін, халық тілінің негізінде поэтикалық тіл жасау шеберлігін талдау (теңеу, метафора, эпитеттерді жасауда).

ә) Көкше көріністерін суреттеуде қай ақын оқушы талғамына жақын, — соны анықтау.

б) Сондай-ақ Көкше көріністері бейнеленген суреттер арқылы өздеріне шығарма, суреттеме (ауызша да, жазбаша да орындатуға болады) жаздырту.

в) Суреттер арқылы: «Қай ақын Көкшені шебер суреттеген?» деген сұрақтар айналасында пікірталас ұйымдастыру.

2. «Құлагер» поэмасындағы Құланның сипаты мен Абайдың «Атың сынын» салыстыру.

Мақсат: а) Жүйрік ат сыны, екі ақылдағы үндестік және өзіндік ерекшеліктерді сарптау.

ә) Поэтикалық тіл көркемдіктері, халықтық сөйлеу тілін поэтикалық тілге айналдыру шеберліктері.

3. Көркем тілдерін дамытуда, тіл мәдениетін қалыптастыруда бейнелеу өнері, музыка сабақтарының

маңызы ерекше. Әдебиетті мұғалім осы пәндер мұғалімдерінен бірлесе отырып, жүйелі жұмыс жүргізу керек. Мысалы, Ана, соғыс, табиғат, ата мекен туралы бейнелеу өнерінің туындылары баршылық.

Осы тақырыптағы әдеби шығармаларды өту барысында мұғалім оларды көрнекілік ретінде пайдаланады. Көрнекілік ретінде пайдалануда да маңызды мақсат жатады. Біріншіден, беріліп отырған білімді байыту, танымын арттыру. Екіншіден, көркем тілін дамыту. Бейнелеу өнері мұғалімнің сурет бойынша әңгіме жүргізуі. Мысалы, күздің бейнесін суреттеш бояу арқылы беріп отырғанын, сүр қорғасын, күңгірт түстермен қатар, сапсары, жасыл бояулардың да суреттегі орнына тоқталады. Бұндай сабақты сабақ-гармония деп те атап жатады. Мәселе сабақтың типінде емес, ең басты жұмыс — оқушылардың көркем тілін дамытуда. Осы мақсатта енді әдебиетші мұғалім күз суреті бойынша оқушыларға бірнеше тапсырма береді:

а) Сурет бойынша күз көрінісін суреттеме беру (ауызша да, жазбаша да орындатуға болады).

Мына сөздерді пайдалану; *алтындай жарқырап, сары нұрға бөлені*.

ә) Сурет пен өлеңді салыстыру.

1. Сурет бояуы мен өлеңдегі көркемдігі, бейнелі сөздердің ұқсастығы бар ма?

2. Қайсысы күз суретін анықтай берген?

І.Жансүгіровтің «Күйі», «Күйші» поэмаларын өткенде, музыка пәні мұғалімінен бірлесіп отырып, тіл дамыту жұмысын жүргізу тімді болмақ. «Күйші» поэмасындағы аты аталып, сөзбен кестеленетін күйлерді күй табақтан тыңдап, әрі ақын суреттемесін оқып, мынадай жұмыстар жүргізуге болады:

1. Осы күйден не ұқтың, қандай әсер алдың, сол туралы шағын пікір-толғау айт.

2. Илияс музыка тілін көркем сөзбен жеткізе білген бе? Ойыңды поэмадан үзінді ала отырып, дәлелде.

3. Поэмадан күйді сипаттайтын образды, көркем сөздерді тауып, олардың күй тілін жеткізудегі орны, маңызы туралы қысқаша тұжырымда. Оқушылар пікірін тыңдаған соң, ән-күй сабағының мұғалімі күй туралы сыр шертеді. Жоғарыдағы сұрақтардан кейін әдебиетші мұғалім екеуі ары қарай әңгімелейді.

Тіл дамыту жұмыстарын сондай-ақ тарих, биология, т.б. сабақтарымен де байланыстыра жүргізуге болады.

Мысалы, 9-сыныпта Махамбет Өтемісұлы шығармашылығын оқыту кезеңдерінде тарих мұғалімімен бірлесе сабақ-дүзт өткізіп, оқушылардың көркем тілін жетілдіру айналасында төмендегідей жұмыстар атқарады.

Үлгі:

А б а й	І л и я с	Салыстырмалы толғау
Қамыс құлақ, қоян жақ, сал- қы төсті	қамыс құлақ, қуарған жас, тулық төс	Абай мен Ілияста аттың көп сыны ұқсас. Оның түп негізі — жүйрік ат сипатының өзін- дө жатыр. Ақындар жүйрікке тән қасиеттерді аяп басып, суреттей білген.
Жер соғары, сіңірлі, аяғы	жер соғары, аяғы тік	
шапса, жүй- рік, мінесе, берік, жуан, жуас	шапса жа, мінесе жайсаң, тұр- са, селсөк	Хаалық тілін, яғни үндестікті пайдалануға бар тілден „қамыс құлақ“, „тулық төс“ „қоян жақ“, „т.с.с. тамаша об- разды, зияттегі, бейнелеу сөздерін жасаған.
шантағы қа- бырғадан тұр- са аулақ	„құс тоңшы“ қос шантағы қалқыңқырақ	

Е с к е р т у: бұл үлгіні оқушылар өздері тоалтырады. Осын-
дай жұмыстардың оқушы үшін маңызы неде? Біріншіден,
жүйрік аттың өзіне тән қасиеттері туралы хабарлар болса,
екіншіден, ақындардың қарапайым, күнделікті сөйлеу-
де қолданыста бар тілден байнелі, көркем, айшықты поэтикалық
тіл жасағандарына көздері жетеді. Оқушыларға „қамыс құлақ“,
„шоқпардай кекілі бар“ деген сөз тіркестерін басқа сөздермен
ауыстыруға болмайтынын, қамыс пен құлақтың жеке-жеке
қарағанда бір-біріне ешқандай қатысы жоқ екендігін, бірақ
ақындардың оны тіркестіріп, зиятте жасап, әрі жүйрік аттың
бір сынын бейнелеп тұрғанын түсіндіру керек.

Оқушылардың көркем тілін дамытуда, тіл байлығын
жетілдіруде сөздік жұмыстар, сондай-ақ сөз тіркестері,
мақал-мәтелдермен жұмыстың маңызы зор. Тіл ұстарту
деген — ең алдымен сөзбен жұмыс, тіл байлығы деген —
ең алдымен оқушының сөздік қорының молдығы,
екіншіден, сол мол қорды орында, тиімді, әрі көркем
етіп пайдалана білуі. Оқушылардың сөздік қорын дамы-
туда әр түрлі сөздіктермен жұмыстың пайдасы ерекше
зор. Түсіндірме сөздіктер, әсіресе, көркем шығармалар-
ды оқуда, соның ішінде тарихи тақырыпта жазылған
шығармаларды оқуда оқушыға бірден-бір көмек болып
табылады. Сондай-ақ фразеологиялық сөздіктер, термин

өздер сөздігі де аядай қажет, 5—8-сыныптар оқушы-
рымен әр сабақ сайын сөздік жұмысы жүріп отыруы
ерек. Көркем шығарманы әдеби талдау алдында,
әлімен жұмыс кезінде, міндетті түрде сөздік жұмысы
жүргізіледі. Сабақтан тыс уақыттарда да оқыған көркем
шығармалары бойынша түсінбеген сөздерін белгілеп ке-
луі тапсырылып, сол бойынша сыныптан тыс оқуларда,
жосымша сабақтарда әр түрлі жұмыстар атқарылуы тиіс.
Мысалы, 5-сынып әдебиетінің алғашқы беттері „Керкұла
аты Кеңдебай“ ертегісімен басталады. Оқулықтың
ішінде „дат“ деген сөзге түсінік берілген. Ауыл баласы
жес, қала баласына „Керкұла“ деген сөздің өзі
түсініксіз болуы ғажап емес.

Сондықтан ертегіге кіріспес бұрын, мұғалім „Керкұла
“ деп қандай атты айтуға болады, ол қандай түс екенін
түсіндіру керек. Сондай-ақ „арыстай еркек құлындағы“
„арыстай“ сөзінің мағынасы да түсінікті қажет етеді.
Мұғалім тіпті кейбір сөздердің қолданылу орны,
маңызына дейін бұл сыныптарда назар аударғаны жөн.
Мысалы, Кеңдебайға кезіккен жетім бала әкесі туралы
„зақ жортуылдан келгенде, алты күн қатарыннан
жықтайтын“ дейді. Қазіргі балалар „жортуыл“ деген
сөздің мағынасын өз мәнінде ұға ма? Ұзаса бір сапар, бір
қолдан келді, жолашылап келді деп ұғады. Ал „жорту-
л“ дегеннің ұғымы кеңірек қой. Батырлардың жауға ат-
тануы, содан оралуы, маңызы бір шаруамен елнен
етіп, сапарда болуы „жортуыл“ деп аталса керек. Бұл
жерде „зақ жолдан келген“ деп, „жортуылды“, „жол-
мен“ ауыстыру мүмкін емес. Себебі, баланың әкесі жай
көзбе, қыдырыпмас емес, ол — батыр. Батыр болғанда,
әлі, жерін қорғаған батыр. Сол үшін жортуылда
күретін батыр. Мінекей, осындай сөздер, ұғымдар
оқушылар оқитын туындыларда аз емес. Мұғалім са-
баққа дайындалу барысында ең алдымен сондайларға
назар аударып, оқушы түсінігіне ауыр болады-ау деген
сөздерді бөліп алып, сол бойынша жұмыс жүргізуі ке-
рек. Бұл мәселе, біріншіден, оқушының сөздік қорын да-
мытуда, синоним сөздердің тілдегі мүмкіндігін ашады,
екіншіден, көздерін жеткізеді, сөздерді өз орнына лайықты
пайдалана білуге үйретеді. Сонымен бірге көркем мәтінді
өз мәнінде жете түсінуге жетеледі, жағдай тугызды.
Сөздік жұмысы тек төменгі сыныптарда ғана емес, бар-
лық сыныптарда жүйелі жүріп отыруы керек. Ізденіш
мұғалім оны қызықты, тиімді түрде, оқушылардың бел-

сенділігін арттыра отырып, жүргізеді. Мысалы, төменгі 5—7-сыныптарда әр балаға „Сөздік қоржының“ жасауға болады. Қоржындай алфавит бойынша қалташаларға бөліп (А, Ә, Б-ны бір қалташа етуге болады т.с.с.), суретке арналған беттерден карточкалар жасап, өздері үйренген сөздерді жазып, қоржынға орналастырып, сақтап отыру тиімді болмақ. Оның пайдасы мынау: барлық сөздің оқушы есінде қалуы мүмкін емес қой, керісінше қарап отырады, қайталау жұмысында пайдаланады. Сақтауға қолайлы, әрі пайдалануға тиімді болу үшін, бұндай қоржындар кабинетте тұрады (өріне, оқушының өз қалауы бойынша); мақал-мәтелдер, афористік сөздер, шешендікке құрылған даналық ақыл-нақылдарды да осындай қоржындарға жинақтаудың маңызы ерекше. Оларды „Жиреншенің дорбасы“ немесе „Қарашаның сандығы“ деп те атауға болады. Мұғалім арнайы бір уақыттарда қоржындағы сөздер бойынша жарыс сабағын, не „жәрмеңке сабақ“ өткізіп, сөздердің дорба түбінде жатып қаламауын ойластырып отырғаны жөн. „Жәрмеңке сабақта“ қоржындағы асыл сөздер сатылады. Сатып алушы оны біліммен ғана алады. Олар сөздерге сөйлем құрайды, мағынасын түсіндіреді, ол қай шығармалардан алынған, соны айтып береді, т.с.с. Бұндай жұмыстарды 5—7-сыныптарда жүргізген дұрыс. Оқушылардың тілін байыту, көркем сөйлеуін қалыптастыруда халық даналығы. — халық мақал-мәтелдерін меңгертудің, сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерінің маңызы ерекше. 7-сыныпта Ы.Алтынсариннің „Таза бұлақ“ әңгіме-аңызы беріледі. Әңгіме „Әй, жолаушы, болсаң, осы бұлақтай бол!“ деген бұлақ басындағы жазуға үш жолаушы үш түрлі пікір айтады. Бұлақ басындағы бұл сөздер — мақал-мәтел емес, бірақ даналық ойларға, ақыл-кеңеске жетелейтін сөздер. Үш жолаушының сөзінде де ақыл-нақыл, даналық пікір жатыр. Оны оқушыларға жаттатып, рөлге бөлігіп, мәнерлеп оқыту керек. Осы үш пікірдің қайсысы дұрыс, өзіне қайсысы ұнайды, соның айналасында пікірталас ұйымдастыру да тиімді. Сондай-ақ осы сөздер негізінде, соның үлгісінде „Әй, жолаушы, болсаң, осы бұлақтай бол!“ деген ақылдың айналасында өз пікірлеріне де жол ашу керек. Сөйлемдердің оралымды, шешендікке құрылуын, ұйқасты, мәнді болып келуін талап ету дұрыс. Осындай жұмыстар оқушыларды тек көркем сөйлеуге, не көркем тілін дамытуға баулып қоймайды, ойлай

ауға, даналықты түсіне білуге, дүниетанымын кеңейтуге де үлкен әсер етеді. 5—7-сыныптар оқушыларына осы мақал-мәтел, даналық, шешендік сөздерге арнап сыныптан тыс оқулар, тіл дамыту жұмыстарын жүргізіп отыру керек. Жаңалықтың жылы бір ебі — халықтың тәрбие мен тағылымның өрістей басуы. Ал сол тағылым да, білім де, тіл байлығы да шешендік сөздерде, жырғаулар тілінде. „Шешендік сөздер, көсемдік сөздер“ айдарымен сыныптан тыс оқулар, іріме жұмыстарын жүргізу тиімді. Сырымнан, Қазыбек пен т.б. қасиетті ата-бабалардан қалған шешендік, даналық сөз, ақыл-нақылдармен оқушыларды үнемі таныстырып отыру керек. Кабинеттің бір бұрышына „Шешендік сөздер, көсемдік сөздер“ айдарымен стенограмма болады. Әрине, мұндай даналық сөздерді балалардың жас ерекшелігіне қарай сұрыптап, пайдаланған жөн. Сабақ процесінде жоғары сыныптарда да көркем туындылардан мақал-мәтелдер, даналық сөздер, шешендік оралымдарды тапқызып, оларды жазушының пайдалану тәсілі, әрі маңызына талдау жасатудың маңызы зор. Мысалы, осы мақсатта Х сыныпта Спандяров Кебеестің „Қалың мал“ романы бойынша мынадай зерттеу әдісіне негізделген тапсырмалар орындатуға болады.

Ү л г і:

Оқиғалар	Кейіпкерлер пайдаланған мақал-мәтелдер	Кейіпкерлерінің ашудағы маңызы	Жазушы шеберлігі
Тұрлыққалған үйлену-те үгіттеу.	Ақсақалдар сөзі: „Қатын өлді, қамшының басы сынды, байдың қатыны өлсе, төсегі жаңғырар, кедейдің қатыны өлсе, басы қаңғырар“.	Тұрлыққал айналасындағылар әйел теңдігі аяққа басушылар, ескі әдет-салты мықты ұстаушылар екенін танытады.	Мақал-мәтелдер арқылы елдегі ескілікті, әйелдер басындағы трагедияны ашып береді. Әрі ақсақалдардың аузынан айтқызып, Тұрлыққал айналасының жерінішті бет-бейнесін жасайды.

Ескерту: 1) Бұндай жұмыстар, яғни, Итбай т.б. бейнесі бойынша да тапсырылады. 2) Бағанды жұмысқа толтырады. Мұнда үлгі есебінде ұсынылып отыр.

Оқушылар бұл топтық тапсырмалар арқылы әр түрлі мақал-мәтел, оның қолданылуы жайында хабардар болады. Бүгінгі таңда қолданыстан шығып, ескіріп кеткен мақал-мәтелдермен танысады. Мақал-мәтелдерді орыныс, талғасыз қолдана беруге болмайтынын түсінеді. Х сыныпта Абай шығармашылығын өткенде, міндетті түрде оқушылардың көркем тілін дамыту жұмыстарын қоса жүргізіп отыру керек. Әдеби тілдің жазба көркем тілдің негізін салушы Абайдың әр өлеңі толып жатқан інжу-маржаңды поэтикалық тіл, даналық, шешендік сөз десек, артық емес. Бір ғана „Ғылым таппай, мақтанба“ өлеңін алып қарасаң, осы өлеңде қаншама ақыл-нақыл, афоризмге айналып кеткен даналық сөздер бар! „Қалың елім, қазағым“ сияқты қысқа өлеңдегі „Ұстарасыз аузыңа түсті мұрттың“, „Бас-басына би болған өңкей қиқым“ деген сөздер — Абай жасаған афористік, шешендік сөздер. Ұстарасыз аузына мұрты түскен ел — оғанғыз бейшара, надан ел. Ол тура мағынасында тұрған сөз емес, астарына көз салса, бүкіл қазақ халқының сорлы қалпы осы бір ауыз сөзге сыйып жатыр. „Аз сөз — алтын“ деген, міне осы. Немесе „қңқым“ сөзін алып қарайық. „Қиқым“ — еш нәрсеге жарамайтын, қиылып қалған үскік мәтін, тері қалдығы. Бір „Қиқым“ сөзі ел басқарар бірде-бір тұлаға жоқ, ал қазіргі ел басындағылар „қиқымдар“ деген мағынаны білдіреді. Литота сипатын осы бір сөздің бүкіл ел билеушілерінің масқара бейнесін беріп тұрғанын оқушы түсіне білуі керек, оны мұғалім түсіндіре білуі керек. Көркем поэтикалық тіл Абайда жатыр. Сондықтан әр өлеңін талдауда, әсіресе, оның көркем, бай тіліне, әсем суреттемелеріне, шешендік сөздеріне, даналық қорытыңдарына, Абай өмірге алып келген тамаша сөз тіркестеріне ерекше назар аудару керек. Мысалы, „Жас жүрек жайып сау-сағын“, „Көңілісіз құлақ ойға олақ“, „Тамағы тоқтық жұмысы жоқтық азырар адам баласын“, „Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар“ т.б. Әдебиетке ынталы оқушыларды Абайдың көркем, бай тіліне сусындыру мақсатында төмендегідей зертеу элементін бар шығармашылық жұмыс айналасына біріктіру аса тиімді болады.

1. „Өлең — сөздің патшасы“ тақырыбында әр сабақ сайын Абай өлеңдерінен ақыл-нақыл, афористік сипат-

тағы сөздерді, тұрақты сөз тіркестерін немесе Абайдың өзіне тән тіркестерді жинақтау;

2. Олардың өлеңдер негізіндегі проблемаларды ашудағы орын мен маңызын анықтау;

3. Өзіне ерекше ұнағандарын саралап, сол бойынша пікірталасын ұйымдастыру. Ол таласта әдемі, сұлу сөйлеуге талаптану (шешендік, афористік сөздерді пайдалану арқылы). Ақан сері Қорамсаұлы шығармашылығын өтуде де осындай іздендіру жұмыстарын істеуге болады. „Асыл мен жасық“, „Жақсы мен жаман“ деген сөздердің өн бойы афористік оралымдарға толы.

„Аққудың астығы жоқ шайнағанмен,
Құр тілің пайдасы жоқ сарнағанмен“

немесе:

„Жаманға жазатайым ісің түссе,
Жабысып қалады екен аспан жерге.
Жігітті шешендігін лауда сыға,
Мақтаған қыран құсты аяда сына,
Жігітті батырсыған жауда сына“, —

деген тамаша сөз тіркестерін, ақыл-нақыл, шешендік мағынадағы сөздерді назардан тыс қалдыруға болмайды. Шығарма жаздырғанда немесе ауызша сөйлеу тілдерінде осындай сөз маржандарын пайдалана білуге, оны орында қолдануға баулу тіл дамытудың басты әдістерінің бірінен саналады. Мәнерлеп оқу, ойын көркемдеп айта білу, әдемі етіп мазмұндау — ауызша тіл дамытудың басты-басты белгілері, түрлері.

Әдебиет сабағының басым көп уақыты оқушылардың м. мұғалімдердің де ауызекі сөйлеу тіліне кетеді. Оқыған әңгімелерін не басқа көркем туындыларын мәнерлеп оқу, мазмұндау — әдебиетті оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдері. Тәжірибеде көркем туындыларды мәнерлеп оқи алатын балалардың барлығы мазмұндау кезінде немесе баяндама жасауда, әдеби конференцияда, пікірталастарда өз ойларын мәнерлеп жеткізе алады. Ақылшылыққа сай келмесе еді. Сондықтан ауызекі сөйлеуде тіл мәдениетін, көркемдеп сөйлеу дағдыларын жетілдірудің тиімді әдіс-тәсілдері қандай?

1. Жауаптарының, баяндама немесе жинақтарда

сөйлейтін сөздерінің жоспарын жасатып, сол бойынша жүйелі, мазмұнды сөйлеуге дағдыландыру.

2. Көркем мәтінді өзіне жуық мазмұндату: а) Әйресе, мәтіннің ішіндегі көркем суреттер, портреттер т.б. ойды монолог, әсерлі диалогтер, мақал-мәтел, даналық сөздерді құрғақ мазмұндамай, негізін сақтап, мазмұндау. ә) Мәтін ішіндегі көркем, бейнелі, образды сөздерді, яғни зпштет, теңеу, метафораларды сақтап сөйлеу. б) Дәйексөз алу, мысалдар келтіру, оны мәнерлеп, нақтылап айта білу, жатқа айта білу. в) Дауыс екпініне, ырғағына, мақамына назар аудару. Айғайлап сөйлемей, бет-аузын қисаңдатпай, әр сөзді анық, айқын, қоңыр дауыспен айта білу, керекті жерінде сөз мағынасына қарай бет құбылысын тиімді пайдалану. Сөйлеп тұрғанда, өзін тыңдаушылардың көңіл-күйіне назар аудару, нақтылы, мәнерлі сөйлеу отырып, олардың ынтасын өзіне бұру жайын ойластыру. Сөйлеу мәдениетінің бір жолы — айтайын деген ойын жүйелі түрде жоспарлау, “тезис” жасап алу екеніне көздерін жеткізіп, соған дағдыландыру. Тыңдаушылар назарын өзіне тартудың басты жолдары: айтар пікіріңіз тереңдігі, мәңділігімен қатар, жоғарыда айтып кеткендей, дауыс мәнерінде. Әсіресе, өлең сөздерін мысалға келтіргенде, керекті жерінде дауыс ырғағын құбылатып отыру, өлең құрылысы, мазмұнына қарай жігерлі, нәзік, баяу оқи білу де ерекше маңызды болып табылады. Бірақ мәнерлеп оқу, мәнерлеп айту — тіл дамытудың негізгі тәсілдері емес. Негізгі мәселе — мазмұнын білу, оны жеткізуде тиісті сөйлемдер мен оралымды сөздер таба білу, ойын көркем айта білу. Мұғалім 5—7-сыныптар оқушыларының көркем тілін, ауызекі сөйлеу мәдениетін дамытуда жауаптарының жоспарын жасап үйретулері керек. Ол жоспарды тиімді пайдалануға дағдыландыру — мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Жоспар, нұсқау немесе тезис құрылысы мынадай бөлімдерден тұрады:

1. Кіріспе сөз.
2. Негізгі ойлар. Ой мен кіріспе арасындағы байланыс.
3. Негізгі ойды баяндау.
4. Негізгі ойдың шарықтау шегі.
5. Ойды аяқтау.
6. Қорытынды пікір.

Осы мәселелерді нақты мысалдармен көрсетейік.

Үлгі:

Ы.Алтынсария: Үсенге мінездеме (ауызша)

1. Кіріспе сөз.	Ыбырай ағамыздың „Бай баласы мен жарлы баласы“ әңгімесінде екі баланың басынан өткендері айтылған. Олар — Асан мен Үсен.
2. Негізгі ой мен кіріспе арасындағы байланыс.	Асан — бай баласы, Үсен — жарлы баласы. Ел көшіп кеткенде, Асан не істерін білмей, жылай бастайды. Ал Үсен жыламай, дереу іс-әрекетке көшеді.
3. Негізгі ойды баяндау.	Еңбекке үйренген кедей баласы Үсен өте тапқыр болып суреттеледі. Ол маддың ізі, тез-тез арқылды көш қайда кетті, соны табады. Жұрттай ине, пышақ, қыл тауып алады. Қарны ашқан Асанды тамақтандырады. Елтілігі сондай — үйрек ұстайды, балық аулайды, от жаға біледі.
4. Негізгі ойдың шарықтау шегі.	Көшті таба алмай, дағдарған кезде молаға тал болады. Әкесінің айтақандары еснеспесе, мола бар жерде су болатынын, ал сулы жерде ел қоныатынын аңғарады. Үсеннің ақылдылығымен, еңбекқорлығымен олар жұртты табады.
5. Ойды аяқтау.	Егер Үсен болмаса, Асан далада қалар еді. Әңгімеде Үсен басқалар, ақылды, әрі өте епті, сонсоң еңбекке үйір, оған үйренген, тапқыр болып бейнеленеді. Оның бұлай болуы жасынан еңбек етіп үйренуі. Үсен бізмізге үлгі. Ол маған өте ұнады.
6. Қорытынды.	

Сондай-ақ мұғалімдер осы әңгіменің мазмұнын жүйелі баяндау үшін, оқушы жауабына мынадай нұсқау-көмек береді:

— Ең алдымен Асан кім, Үсен кім, кімнің балалары? Соны айт (кедей баласы деген сөздің орнына әңгімедегідей жарлы баласы деген сөзді қолдан).

— Жұртта қалу себебін мазмұнда, екеуінің диалогін мәтінге жуық айтып бер.

— Үсен көшкен жұрттан керек деп, қандай заттар ауысы еді? Соны баянда.

— Көштің ізін қалай табушы еді? Осы жердегі Асан мен Үсеннің іс-әрекетін, диалогтерін еске түсір. Үсен қарны ашқан Асанды қалай тамақтандырады?

а) Үйректі ұстауын еске түсір.

ә) Үсеннің тапқырлығын, елтілігін айтып бер.

б) Отты қалай жаққанын, алабұтыны ұстау тәсілін ұғынса,

— Үсен молаға тап болғанда, есіне кімнің сөзі, ол не арқылы түсуші еді?

— Әкесінің сөзін мәтінге жуық айтып бер.

— Үсендердің қырга шыққан кездегі ауыл сипатын, ауыл көрінісін әңгімеде суреттегендей айтып беруге тырыс. „Жібектей жалпырылған көкорай шалғын“ деген сияқты әдемі сөздерді пайдалан.

— Елді тауып, қуаншықа кенелулерін баянда.

Әрине, бұл көмек-нұсқау балаларды дағдыландыру, үйрету кезінде, сондай-ақ күрделі тақырыптарда беріледі. Әсіресе, бұл көмектің білімі „орташадан нашарларға“ тиімділігі, маңызы ерекше. Үнемі осындай нұсқау беріп отыру балалардың өзіндік ойлауын, ынтасын, белсенділігін тежейді, тіпті еркін сөйлеуіне де, ойын еркін жеткізуіне де нұқсан келтіреді.

Оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру

Оқушылардың тілін ұстартуға арналған жазбаша жұмыстардың түрі көп. Жазбаша жұмыстар сауаттылық үшін де, алған білімдерін тексеруде де қолайлы болып келеді. Жазбаша жұмыстар оқушыларды ойлау еңбегін дағдыландырады, қосымша материалдарды пайдалану машықтарын жетілдіреді. Себебі, балалардың жазбаша жұмыстарды орындау кезінде асықпай ойлауға, ойланп жазуға уақыты, мүмкіндігі көп болады, ауызекі сөйлеуде ондай жағдайлар бола бермейді. Ауызша сөйлегенге қарағанда балалар жазба жұмыстарында небір айшықты, шебер сөздерді пайдалана алады, тіл кестесінің бедері түсуі үшін ізденеді, жазбаңдарын мұқият оқып, қайта түзуге мүмкіндік алады. Жалпы жазба жұмыстары тіл дамытумен қатар, балаларды ойлай білуге, ізденіске жетелейді. 5—7-сыныптардағы жазба жұмыстарының ең ауқымдысы — мазмұндама. Мазмұндама мынадай бірнеше түрге бөлінеді:

а) Мәтінге жуық жазылатын мазмұндама. Мұнда оқиға эпизод, диалог, монолог, баяндау, суреттеу сияқты элементтер сақталынып жазылады.

ә) Ең басты оқиғаларды ғана теріп жазатын мазмұндама.

б) Бір оқиғаның айналасында ғана жазылатын мазмұндама.

в) Шығармашылық бағыттағы мазмұндама. Оны жазған кезде оқушылар тек оқиғаны, болған істі ғана көркем мазмұндай бермейді, әңгімені өз жағынан баяндайды, дәйектемелер алады, өз пікірі, сезіміне ерік бере алады. Мұғалім тұрауымен кейбір сөздердің синонимін, баламасын тауып жазады. Мысалы, жоғарыда сөз болып кеткен „Бай баласы мен жарлы баласы“ әңгімесі бойынша егер мұғалім шығармашылық бағыттағы мазмұндама жаздырса, мына сөздердің синонимін тауып, мазмұндамасына пайдалану туралы ақыл-кеңес береді: „айғай салып (ойбай салып деуге болады), „бір мезгілде“ (бір уақытта) деп, „онымен ісі болмай“ (онымен жұмысы болмай), „сұрлеу“ (жол) деп, т.с.с.

Мазмұндаманың түрлері мұғалімнің оқу-тәрбие мақсатына байланысты өзгеріп отырады. Егер мұғалім көркем туындының бас кейіпкеріне ерекше назар аударса, онда „Үсен Асанды қалай еліне жеткізеді?“ немесе „Үсеннің тапқырлығы“ деген тақырыптарда кейіпкер іс-әрекетін баяндайтын мінәздемеге жақын түрін жаздырады. Ал оқушылар әңгіме мазмұнын қалай меңгергенін білгісі келсе, мәтінге жуық оқиғаларды толық қамтыған мазмұндаманы қалап алады. Тақырыптың ең негізгі дәні, түйінін жаздырғысы келсе, „Еңбек бәрін де жеңбек“ деген тақырыпты алып, сол бойынша тұжырымды, қысқа мазмұндама жаздыру да аса тиімді. Себебі, бала ең негізгісін, ең керекін бөліп ала білуге дағдыланады, бұның өзі оқушы білімін тиянақтайды, ойын ұғыншықты етіп жазуға жетектейді.

Шығармашылық бағыттағы мазмұндамаларды 8—9-сыныптарда да жүргізу тиімді. Әсіресе, шешендік қақтығыстар, Сырым, Қазыбек би, жыраулар мұраларына байланысты мазмұндама оқушыларды шешендікке, көркем сөйлеуге баулиды. Осы тақырыптарға жаздыратып мазмұндама күрделі болып келеді, себебі, олардан шешендік сөздердің дәнін сақтау, сұлабасын нақты беру талап етіледі. Бала жұмысын жеңілдету мақсатында, әрі шешендік оралымдардың, ұтымды, тапқыр сөздердің оқушы жадында жақсы қалуы үшін, мұғалім үлестірме көмектер де таратады. Бұл үлестірме көмектерде мазмұндамаға міндетті түрде пайдаланатын шешендік оралымдар, жеке-жеке образды сөздер беріледі (жазып отырған тақырыптарында бар). Мысалы, Жиреншенің қаңбақ айтты деген: „Сұраған сен ақымақ па, сұратқан хан ақымақ па?“ сияқты сөздерінің құрылысын бұзбай,

сол қалпында беруге үйрету — бала тілін дамытуда болсын, дүниетанымын танытуда болсын, аса тиімді.

Жоспардың бірнеше түрі бар. Ал бұл түрлер мұғалім мақсатына байланысты. Сюжеттік жоспар көркем туындының оқиғасына құрылса, бейнелік жоспар бас кейіпкер іс-әрекетіне құрылады. Композициялық жоспар көркем туындының құрылысын басшылыққа алады. Сондай-ақ көркем туындының идеялық бағыты, негізгі проблемасы айналасында да жоспар құрылады. Бұл жоспардың күрделі түріне жатады. Төменде оған бірер мысал беріледі.

Бақтығұлдың тағдыры (М.Әуезов. «Қараш-Қараш оқиғасы». 8-сынып)

1. Кек жолында Сәлменнің жылақсын ұрлауы, сәтсіздік.
2. Қорған, пана іздеу жолында Жарасбаймен достығы, сенім.
3. Адасу. Арам іске қол бығау.
4. Сатқындық, опасыздық.
5. Дерттен, ызадан арылу. Жарасбайдың жазасы.
- Сюжеттік жоспар (жай, қарапайым түрі):**
 1. Тектіғұлдың Сәлмен текісінен қазба болуы.
 2. Бақтығұлдың өш алуға кірісуі, ұрлық.
 3. Соққыға жығылуы. Ашыну.
 4. Арқар аулауы, оны Жарасбайға сыйға тартуы.
 5. Ұзаққа созылған іліктестік, достықтың басталуы.
 6. Жарасбайдың адал Бақтығұлды арамдыққа пайдалануы.
 7. Билердің әділетсіз шешімі.
 8. Қашып шығуы.
 9. Өш алу.
- Жоспар жасауға дағдыландыру, әсіресе, 5—7 сыныптарда күрделі де маңызды мәселе. Оған үйретудің тиімді деген әдіс-тәсілдерінен мұғалім де үзбей үйренуі керек. Көркем мәтінді оқу, мазмұнын меңгерту кезінде мұғалім ең басты мәселелерді бөліп алып, оқушы назарын үнемі соған аудартып отыру керек. Оған қысқа, тұжырымды тақырып қойып, тақтаға, не дәптерлеріне қолма-қол жаздырып отырады.
- Негізгі, маңызды мәселелер баяндалатын абзацтарға көңіл бөліп, оған ат қойғызады.

3. Эпизодтарға бөлгізеді. Композициялық құрылысын ынықтатады (байланыс, шарықтау шегі деген сияқты).

4. Оқиғаларды рет-ретімен жүйелеп, сол бойынша тұрақтар қойып, мазмұндайды.

5. Шығарманы оқу, талдау алдында оның ең негізгі үйінді дәне жазылған ("Нені білу керек?" деген атпен қазуға болады) көмекші-нұсқауды кесте-плакатқа іліп қою тиімді. Себебі, жоспар жасауда оқушы оны басшылыққа алады.

Үлгі:

М.Әуезов. «Қараш-Қараш оқиғасы».

Нені міндетті түрде білу керек:

1. Тектіғұлдың Сәлмен байдың текісінде ауыруға ладығып, қазба болуы, арманда кетуі.
2. Бақтығұлдың інісі үшін кек алуға аттануы. Көк биені ұстауы, жасырып, сойып алуы.
3. Құтыншыларға ұсталып қалуы, оның себептері.
4. Қорған, пана іздеп, Жарасбайға баруы.
5. Жарасбайға сенуі. Адал, басыбайлы малайына йналуы, қылмысқа баруы.
6. Жарасбайдың Бақтығұлды ел жақсыларына ұстап беруі. Үкім.
7. Қашып шығып, аңдып жүріп, Жарасбайды атып жітіруі.

Жоспар жасатқанда, бұл нұсқау оқушыға үлкен көмек болады. Әсіресе, 5-сыныпта мұғалім жоспарды төрнекі етіп жазып әкеліп, оны үлгі ретінде жұлшылардың пайдалануына ұсынады. Бұл тәсіл де өте тиімді болмақ.

Дәйексөз жоспар жасату шығармашылық жұмыстың бір саласы болып табылады. Жоспардың бұл түрі, әсіресе, оқушының көркем тілін дамытуға, мәтінмен жұмыс істей білуге баулиды. Бейнелік жоспардың маңызы да ерекше, себебі, оқушы кейіпкерлердің іс-әрекетін, сипатын, мінезін ашатын сөздерді, әшекейлі сөз тіркестерін, бейнелі сөздерді іздейді, оларды жоспарына пайдаланады.

Мысалы, 9-сыныптағы «Біржан—Сара айтысы» бойынша Сараға бейнелік жоспар сөздерге дәйексөз етіп шығып, тиімді пайдалануға болады.

— «Жалынның жанғып тұрған нөсерге өшпес»...

— «Болаттың екі жүзді алмас кеспесі»...

- „Еркек жоқ өз басыма теңгерілген“
- „Сайраған жаман Наймап бұлбұлымын“
- „Қаиысты терең көлдің сұқсырымын“
- „Мойным сұңғағындай жүзген қудын“

Жоспар тезис жасауды 8-сыныптан бастаған жөн. Ол ауызша да, жазбаша да тіл дамытуда өте тиімді болады. Шығарманың негізгі түйініне тұжырымды түрде жоспар жасап, оның әр мәселесі бойынша не айту керек, — соны белгілейді. Айтуда да, жазуда да ол жинақылыққа, ойды жүйелі баяндауға дағдыландырады.

IX—XI сыныптарда **конспект тезистер** ғылыми материалдарға, қосымша материалдарға жасалады. Конспектіге қандай талап қойылады, бұл жөнінде мынадай көмек-нұсқау беріледі:

1. Мақаланы оқып шық. Ең негізгі деген мәселелерді белгілеп ал.
2. Сол бойынша тезис жаса. Әр абзацтағы ойға үйл.
3. Конспект тұжырымды болсын, ең негізгі дегендердің ғана жаз. Конспектті тілі мақала тіліне жақын болсын.
4. Сөйлемдердің шұбалаңқылығынан сақтан.
5. Ой жүйесін сақтап конспектіле.
6. Ұтымды деген мәселелерден дәйектемелер алып пайдалан.

Оқушыларға бұл жұмыс түрін үйреткенде, мұғалім ең алдымен жеңіл, шағын материалдардан бастайды. Бірте-бірте көлемді мақалалармен, ғылыми еңбектермен жұмыс істеуге де дағдыландыру керек. Шығармашылық іздендіру бағытындағы тапсырмалар жүйесі арқылы тіл дамыту жұмыстарын былай топтауға болады:

1. а) Суретті үлестірме-тапсырмалар, иллюстрациялар, мүсіндеу өнері, сәулет өнерінің туындылары арқылы суреттемелер, бейнелемелер, сипаттамалар жаздыру. (Әрине, көркем туындыға байланысты, соны бейнелейтіндеріне.)

ә) Музыкалық шығармалар бойынша шығарматолғаулар жаздыру. Мысалы, „Күй“, „Күйші“ поэмаларындағы жырланатын күйлерді тыңдата отырып, оның сезім күйлеріне әсерін ақынның сөзбен жеткізе білуі. Соңдай-ақ Қ.Аманжолов „Туған жер“, т.б. әні бар шығармалар негізінде де жазғызуға болады.

б) Ақын, жазушы атынан хат жазу, оларға сөзбен ескерткіштер қою (жазу).

в) Табиғатқа, мұражайға, тарихи орындарға серуендеу арқылы да жазба жұмыстарын орындату.

г) Ақын-жазушылар туралы естелік, баға, пікір, арнау өлеңдері негізінде сыр-толғау, жыр-толғау, ой-толғау жазғызу.

Төменде осы жұмыстардан қысқаша үлгі берейік. Мәуезов туралы бірінші сабақты ұлан даланың ұлы жазушысы эпиграфымен өтіп, шығармашылық бағытта, әсіресе, көркем де сұлу тілін дамыту мақсатында мынадай тапсырмалар беруге болады:

Бірінші топқа.

М.Әуезов туралы естеліктерді, мақалаларды оқып, сол бойынша „Даңқы өлмес, даусы сөнбес бұлбұлым“ атты сыр толғауға дайындалу. Пайдалануға ұсынылған материалдар: Н.Тихонов „Дара дарын“ (мақала); Камиль Яшен. „Таудай тұла“ (мақала); Олесь Гончар. „Ортақ мақтанш“ (мақала); Ш.Айтматов. „Ұстаз туралы сөз“ (мақала); Ә.Нұршайықов „Іні болса да, аға еді“; Ә.Марғұлан. „Жадымда қалған жақсы күндер“.

Екінші топқа.

М.Әуезов туралы пікірлер мен ойларды жинақтап, үлестірме қағазға көрнекі етіп жазып келу. Сол бойынша „Арыстан келбетті Мұхтарды сүйемін“ атты ой толғауға дайындалу. Пайдалануға ұсынылған материалдар: К.Федин, Л.Соболев, Н.Погодин, В.Иванов, Қ.Сәтбаев, А.Корнейчук, И.Сельвинский, И.Андронников, Б.Кербабаев, Ғ.Мүсірепов, Н.Тихонов, А.Фадеев, М.Ибрагимов, Б.Момышұлы, Ә.Марғұлан, Қ.Бекхожин, Ш.Айтматов, М.Тұрсынзаде пікірлері; шет ел әдебиеті бойынша Мадип Бержерон, „Юманите“ газеті, А.Курелла, Андре Стиль, А.Арагон, „Зонтаг“ газеті, Жан Спангара пікірлері.

Үшінші топқа.

М.О.Әуезов туралы өздеріне ұнаған өлең-жырларды жаттап келу, мәнерлеп оқу, сол бойынша „Абайымыз екеу болса, бірі еді“ атты жыр толғауға дайындалу. Пайдалануға ұсынылған материалдар: Расул Гамзатов. „Мұхтар аға“, С.Мәуленов. „Мұхтар асуы“, Д.Әбілов. „Мақтаншымыз еді ғой бәріміздің“, Т.Жароков. „Зерен де ерен“, Б.Адамбаев. „Ұйықтап кетті ұстазым“, Н.Ахметбеков. „Біздің Мұқаң“.

Шығарма, оған қойылатын талаптар, шығарманың негізгі түрлері

Мектептегі ең көп тараған, тәжірибеде жиі пайдаланылатын жазба жұмыстардың ішінде күрделісі де, ең маңыздысы да шығарма жұмыстары болып табылады. Шығарма жаздырудың ең басты мақсаттары мыналар:

1. Бала біліміне бақылау, білім деңгейін тексеру.
2. Жазбаша көркем тілін дамыту, теориялық білімдерін практикалық жұмыстарда пайдалана білу.
3. Ойлау еңбегіне өз беттерімен іздендіру, өз пікірлерін салыстыру, қорытынды жасай білуге дағдыландыру.
4. Оқушылардың қабілеті, дарынына әсер ету, шығармашылық жұмыстарға баулу.

„Шығарма“ деген сөздің негізінде „шығару“ деген ұғым жатады (яғни, ойдан шығару, ойлап шығару). Көркем туындыны „көркем шығарма“ дейміз. „М.Әуезовтің шығармаларын оқимыз“, — деп жатады. Бұдан шығатын қорытынды: шығармаға қойылатын талап аса күрделі, әрі маңызды болады. Бұл жұмысты мектептегі шығармашылық іздендіруге негізделген жұмыстардың күре тамыры десек те, артың емес. Шығарманың күрделілігі сол, бұл — оқу процесіндегі бірден-бір жекедара орындалатын жұмыстың түрі. Қарастырылатын мәселе, жазатын тақырып біреу болса да, әр оқушы оны өзінше жеткізеді, яғни тіл, пікірі, қорытындысы сол көркем туынды, не кейіпкерді қабылдау дәрежесіне байланысты. Дегенмен шығармаға қойылатын негізгі талаптарды мұғалім оқу кабинетіне „Жазба жұмыстарына байланысты нұсқаулар“ деген атпен (басқа да тақырып алу әр мұғалімнің өз еркі) жазып қоюдың тиімділігі зор.

Ү л г і:

Шығарма жазуда басшылыққа ал:
Таңдаған тақырыбыңды әбден ойла.
Жоспардың тақырыбына байланысты нақты жасалсын.

Эпиграф ал. Ол тақырып пен негізгі идеяны ашуға сәйкес алыңсын.

Пікірлердің ойдың жазатын негізгі мәселелердің реті мен жүйесін сақта;

а) Тақырыптан ауытқыма;

ә) Кіріспен тұжырымдал, бірақ шығарманың қалған бөліктерінің де дұрыс, нақты жазылуына бағыт, бағдар беретіндей болсын.

б) Пайымдауың, дәйексөзің, салыстыруың негізгі пікірге байланысты алыңсын;

в) Қосымша материалдарды, ғылыми еңбектерді пайдаланғанда, авторы, кітаптың аты, беті айқын жазылсын;

г) Негізгі бөлімнің толық, әрі дәлелді келуімен қатар, шығарманың ең басты пікірлері осында болатындығын есте сақта;

д) Қорытындың негізгі пікірінің түрінде жазылсын. Оған ерекше назар аудар. Себебі түрін, соңғы пікір — жұмысыңның нәтижесі осында көрінеді.

Тақырыбыңа байланысты материалды алдын ала дайында, ізде, оларды іріктеп отырып, ең негізгісін сұрыптап ал.

Шығарманың тіліне, стиліне аса жауапкершілікпен қара:

а) Сөйлемдерің тиянақты, ойлы болсын. Шұба-лаңқылықтан сақтан;

б) Әдемі, айшықты сөздерді пайдалан. Бұл — шығарма, сондықтан оның тілі де төгіліп тұруы қажет.

в) Мақал-мәтел, сөз тіркестерін не әдемі сөз оралымын пайдаланғың келсе, алдын ала оны жазып алуға болады. Сонан соң керектің пайдаланасын.

Қате жібермей жазуға талаптан. Емелік сөздіктер жаныңда болсын, сауаттылық — шығарма үшін ең маңызды мәселе.

Жазу мәдениетіне де ерекше ден қой: таза, ұқыпты жаз әрі әрбір әріпті айқын, еркін оқуға жарайтындай болсын, әрі жазуың көркем түссін.

5—6-сыныптарда, әсіресе, шағын шығарма-суреттеме, шығарма-сыпаттама, шығарма-кескіндеме, шығарма-мүсіндеме, шығарма-бейнелеме т.б. жаздыруға болады. Бұлар — көркемөнер туындылары бойынша жазылатын шығармашылық бағыттағы жұмыстар. Көлемі шағын болып келеді, бірақ нақты бір өнер туындысының негізінде жазылады. Мысалы: „Амангелді“ туралы өлеңді оқыған соң, Ә.Қастеевтің „Амангелді“ портреті бойынша шығарма-кескіндеме жазуға болады (екеуінің негізінде). Мүсіндеме, сәулет өнері шығармаларында суреттеме, табиғат көрінісі, т.б. бойынша жазылады. Мұғалім бұл тапсырмаларды орындауда нақты көмек көрсетеді, ең алдымен сынып болып, сол өнер туындылары бойынша

ауызша жұмыс жүргізеді (ауызша суреттеу деген сияқты), шығармаларда қандай сөз тіркестері, көркем, айшықты, бейнелі сөздерді пайдаланады, — соған бағыт-бағдар беріледі. Бұл шығарма арқылы оқушылардың көркем тілін дамытудың бір ұтымды тәсілі — көп болып талқылау, олардың өздеріне пікір айтқызу. Мұғалім өзі тексеріп, талдау жасап келгеннен кейін, шығармаларды (қалауы бойынша) оқытып, бірігіп талдау жасатқызады. Олар шығарманың тілі, мағынасы, стилистикасына назар аударады, өздеріне ұнағанын айтады, кемшілігін тоқтатады. Шығарма жазу бар да, оны түсіндіру, талдау, онымен жұмыс түрлері де бар. Екеуін де тиімді, дұрыс ұйымдастыра білген мұғалім көп нәрсені ұтпақ. Бұл әдістерді жоғары сыныптарда пайдалану дұрыс. 5—6-сыныптарда еркін тақырыпта ("Менің сүйікті кітабым", "Ардақтайық та құрметтейік Ананы!" т.б.), 5—7-сыныптарға өздері оқып жатқан көркем туындылардың жанрына байланысты жазуларына болады. Мысалы, ертегілерді оқып болған соң, өз қалаулары бойынша ертегі, әңгіме, мысал (қарасөзбен) жаздыру, шығармаларына пікір жаздыру сияқты, т.б. іздеңдіру. Біріншіден, бұндай шығармалар балалардың дүниетанымын, білімін кеңейтеді, екіншіден, қабілеті, дарынына әсер етеді, үшіншіден, көркем тілін дамытады. 5—7-сыныптарда өздері оқып жатқан әдеби тақырыптарға жазылатын шығармалардың көркемдік ерекшеліктері, оған қойылатын талаптар:

1. Бұндай шығармалар өздері оқыған бір көркем туындыны негізге алады. Сыныпта, ондағы балалардың жасын ескере отырып, мұғалім жазатын тақырыпты ойластырады, ауыр-жеңілін сұрыптайды. Кейде бір ғана тақырып бермей, бірнеше тақырып береді. Бұл өте тиімді болады. Бір ғана тақырыпқа қамап қою оқушының мүмкіндігін, тіпті ынтасын, дарынын тежейді. Шығарма жаздыруда ең басты мәселенің бірі — оқушының өз қалауы, өз тілегін ескеру болып табылады. Зорлап таңу немесе сес көрсету, әсіресе, шығарма сияқты күрделі жұмысқа, шығармашылық жұмысқа келмейтін нәрсе. Шығармаға баулу үкіні желпіңдіріп, қыран баптағанмен бірдей. Мысалы, 5-сыныпта „Керқұла атты Кендебай“ ертегісінде мынадай тақырыптар ұсынуға болады: „Кендебай — сүйікті ертегім“, „Кендебайдың жеңісі — әділеттің жеңісі“. „Кендебайдың мен сүйетін мінездері“, т.с.с. Сондай-ақ „Бай баласы мен жарын ба-

дасына“, „Асанның өзіме ұнамайтын іс-әрекеті“, „Үсеннің тапқырығы“, „Жарлы баласы бай баласын қалай асырады?“ т.с.с.

2. Қай тақырыпқа, қай жанрға шығарма жазылсын, мұғалім бұл жұмысты жүйелі жүргізу керек. Қарапайым шығармадан күрделіге қарай бірте-бірте баулуы керек. Мысалы, 5—6-сыныптарда образға немесе поэтикалық тілге, не ақын-жазушы стіліне шығарма жаздыру дұрыс емес, себебі олардың әдеби туындыларды талдауды талап ететін шығармаларға шамасы келмейді. Оларға талдаудан бөрі, әсерін білдіретін тақырыптар беру тиімді болмақ.

Ғалым-адискерлер, ізденімпаз мұғалімдер іс-тәжірибесі бойынша шығармаларды мынадай түрлерге бөлуге болады:

1. Публицистикалық шығармалар. Оған очерк, фельетон, мақалалар, пікірлер жаздыру жатады. Мысалы, „Тіл тағдыры — ел тағдыры“, „Жариялылық — бақыттың басы“.

2. Шығармашылық бағыттағы шығармаларға әңгіме, инсценировка, өлеңдер жаздыру жатады. (Әдеби жанрларды басшылыққа алады.)

3. Ғылыми зерттеу сипатындағы шығармалар. Оған реферат, ғылыми сипаттағы мақала, аннотация, әдеби шолулар, пікірлер жатады. Мысалы, „Бейімбет әңгімелеріндегі деталь, штрихтың маңызы“.

4. Әдеби тақырыптарды қамтыған, білім дәрежесін, тіл байлығын тексеруге арналған шығармалар:

1. Біржан мен Сара айтсыңдағы Біржан мен Сараның сипаты.

2. „Абай жолы“ эпопеясындағы кедейлер өмірінің жанды суреттері.

3. Бақтығұл қылысскер ме, әде әділдік іздеуші ме? т.б. Мысалы, соңғы шығарма тақырыбы жаттаңдылықтан сақтандырады. Әдетте мектептерде әдеби кейіпкерлерге мінездеме көптеп жазылады: „Үсенге мінездеме“ немесе „Абай бейнесі“ дегендей. Ал бұл шығарма тақырыбы Бақтығұл бейнесі, іс-әрекетінің маңызы, басты мәселелерін ғана назарға алып тұр. Олай болса, әдеби туындыларға шығарма жаздыруға оның ең негізгі мәселесі сөзге арқау болуы керек. Нақтылық, тұжырымды, ойын дәлелді деректермен жеткізе блуды талап еткен дұрыс.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, шығарма жаздыру — балаға білім беру ісінің ең күрделі, маңызды жұмыстарының бірі. Шығарманы үйде де, сыныпта да жаздырады. Бағдарламада қанша шығарма жаздыру керек, сағаты беріледі. Тақырыптың ауыр-жеңіл, оқушылардың жас ерекшелігі, сыныбы, дайындығына байланысты шығарма жазудың уақыты белгіленеді. Мысалы, сыныпта 2—3 сағат, үйде бір апта, 10 күнге дейінгі мерзімде.

Мұғалім қосымша сабақ өтеді, жекелеген оқушылармен жұмыс жүргізеді, қосымша материалдар іріктеуге, эпиграф алуға көмектеседі. Оқушы шығарманы үйде жазып жатса, оның алғашқы сұлбасын оқып, ақыл-кеңес береді. Басында үлгісі берілген нұсқау-көмекті естеріне түсіріп, шығармаға қояр талапты қайталайды. Егер тақырып қиын болса, сыныпта немесе қосымша сабақта жоспар құруға көмек жасайды. Кейде оқушылардың пікірі, ойына ерік беру керек. Қай тақырыпта шығарма жазса, қай тақырып маңызды, — өздері шешсін. Шығарма жазу үшін, ең басты мәселе — оқушының сол тақырыпты білуге ғана емес, сонымен бірге білгенін көркем, тиянақты тілмен жеткізу қабілеті, тіл байлығы, сауаттылығы, әдеби талдау, негізгі мәселелерді дөп тауып, соны тұжырымды бере білуі, дүниетанымы да үлкен рөл атқарады. Қосымша материалдарды пайдалана білу өте алғырлық, зеректілік қажет етеді. Сондықтан мұғалім балаларды шығармаға баулуда көп еңбектенуі, тер төгуі қажет.

Шығарма жазуда жоспардың жай, күрделі түрі пайдаланылады. Бірақ, бір ескертетін мәселе, егер оқушы шығармасы мазмұны, тілі, стилі, сауаттылығы жағынан талапқа сай жазылса, жоспар бар ма, жоқ па (эпиграф та солай) — оны негізге алмау керек. Әсіресе, жоғары сыныптарда жоспар өздеріне жай бағыт, бағдар, ой жүйесі үшін ғана қажет, жоспарды да шығармашылық бағытта құруға болады. Ол шығармаға ең беріп, әрлендіріп, әрі қызықтырып тұрады. Егер шығарма осындай жоспарды негізге алып жазылса, сөз жоқ, оның сәтті шыққандығы.

Мысалы, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жыры бойынша (9-сынып) «Махаббаттың қос шынары» немесе Қозы, Баян бейнелеріне мынадай жоспар құруға болады (күрделі, әрі шығармашылық бағыттағы жоспар үлгісі):

1. «Қозы Көрпеш, Баяндай бір молада өлсем-ай» (жырдың негізгі тақырыбы, идеясы).

Негізгі бөлім:

1. «Қыпша бел, алма мойын, сұлу Баян» (Баян бейнесі).

2. «Сенен басқа хор қызы болса да, көз салмаспын» (Қозының бейнесі).

Қорытынды бөлім:

а) Қозы мен Баян бейнесінің маңызы.

ә) Көркем-поэтикалық тілі.

Күрделі жоспар осындай басты-басты үш бөлімнен тұрады. Үш бөлім де ең негізгі тақырыпты, негізгі мәселені қамтиды. Жай жоспарды да дәйексөзбен, шығармашылық бағытта құруға болады.

Мысал-үлгі: берейік — Отан туралы дастан" (С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы туралы толғау).

1. «Сәкен — сыншыл, тәкаппар ақын» (С.Сейфуллин туралы бір үзік сыр...).

2. «Арқанның көрбез сұлу Көкшетауы» (поэmanın негізгі проблемасы, көтерген мәселесі).

3. «Сұңқардың баласындай торға түскен» (қалмақ қызы).

4. «Бәйге атша ширатады тұла бойын» (Адақ туралы).

5. Поэmanın маңызы, көркем тілі.

Әдістеме ғылымы — тірі аға сияқты, үнемі өсіп, дамып отыратын ғылым. Сондықтан да тіл дамыту, оқушыларды мәдениетті сөйлеуге дағдыландырудың тиімді жолдары көп. Әр мұғалімнің осы мәселеде жинақтаған іс-тәжірибесі қанша ма?! Сондықтан да жаңашыл, шығармашылық бағытта еңбек ететін мұғалім тіл дамытуға, оқушыларды сұлу да көркем сөйлеті білуге, жаза білуге баулу жұмыстарына ерекше көңіл қояды.

Әдебиет сабағындағы көрнекілік

Оқу-тәрбие процесін жүзеге асыруда көрнекіліктердің өзіндік маңызы, орны бар. Жалпы, таным процесі есту, көру, сезу арқылы жүзеге асатынын физиолог ғалымдар өте ертеден-ақ айтқан. Сондай-ақ сабақта көрнекілік пайдаланудың тиімділігін педагог-ғалымдар, әдіскерлер де, педагог-практиктер де күнделікті тәжірибе арқылы дәлелдеп келеді.

Көрнекіліктің маңызы, тиімділігі неде?

1. Көрнекілік білім мазмұнын байыта түседі.
2. Есту арқылы алған білімін көру арқылы бекіте түседі.
3. Көрнекіліктер оқушылардың ынтасын, қызығушылығын арттырады, ойлау, таным белсенділіктерін, көркем тілін дамытады.
4. Эмоциясына әсер етеді.
5. Алаған білімдерін практикада жүзеге асыруға жетелейді, т.с.с.

Оқу-тәрбие процесін тиімділеу идеясы сабақта көрнекілік пайдалану мәселелеріне ғылыми түрде қарауды талап етеді. (Ю.К.Бабанский, «Просвещение», 1987.) Бүкіл сыныпты көз жауын алатындай безендіріп тастау, көрнекілікті бірінен соң бірін пайдалану, сол сияқты техникалық құралды да келсін-келмесін, қолдан берудің зиянды жақтарын ол ашып көрсетеді. Шынында да қазіргі кезде қай пәнің болмасын, көрнекі құралдары баршылық. Әсіресе, техникалық құралдар жеткілікті. Ал оларды тиімді, қонымды, керекінде ғана пайдалану мәселесі ең ұстазды ойландыруға керек. Тиімділік идеясы тақырыпқа байланысты ең тиімді, ең керекті дегендерін ғана іріктеп пайдалану туралы айтады. Бір сабақта нақты бір жағдайда ғана тиімді деп пайдаланылған көрнекіліктер жүнесі басқа сабақта тиімді болмауы мүмкін екеніне тоқталады. Бұдан шығатын қорытынды: көрнекілікті де тақырып, өтілгелі отырған сабақ мазмұнына қарай іріктеп, сұрыптап қолдану керек. Көрнекіліктерді өте көп пайдалану оқушы назарын, психологиясын, сезімін негізгі білімінен, тақырыптан аударып әкетеде. Ал берілетін білім мазмұнына сай, ең керекті дегендерін сұрыптап ала білу, оны өз орындарына пайдалана білу жемісті болатыны қақ. Мысалы, лирикалық туындыларға байланысты музыка мен бейнелеу өнерінің туындыларын үйлестіре отырып, қолдану тиімді

деп саналады. Абайдың табиғат лирикасынан 7-сыныпта «Жазғытұры» беріледі. Осы сабақта көктем көріністерін бейнелетін жақсы бір-екі бейнелеу өнерінің туындыларын пайдаланып, оларды жасыл жапырақтар, ерте шығатын гүлдермен безендіріп тастау — жетерлік нәрсе жасыл жапырақты қағаздан да жасауға болады). Немесе, Абайдың «Желсіз түнде жарық айын» өткенде, оның зін құйтабақтан тыңдай отырып, ән соңында өлеңді мәнерлеп оқу, суретін элипсроктордан көрсету оқушы сезіміне ерекше әсер етер еді, олар Абай жырлаған желсіз түнді, жарық айды көз адаарына келтіріп, өлең сөзін жанды суретке аастастырар еді. Суретті картиналарды пайдалану оқушының көркем тілін дамытып, көркемөнерді түсінуге, әдеміліктен ләззат ала білуге гәрбиелейді. Көрнекіліктің қай түрі сабақта пайдаланылмасын, ол ең алдымен оқушыға берер білім мазмұнын байытып, әрі оны қабылдауды жеңілдетуге көмектесуі керек. Мысалы, «Күз» туралы лирикалық шығармаларды оқытқанда, Левитанның «Күз» картинасын сабаққа пайдаланып, ақынның сөзбен салған суретін суретшінің бояумен салған суретімен салыстыру жұмыстары немесе ақынның образды бейнелі поэтикалық сөзбен салған көріністерін картинадағы бояу нақыштарынан іздетіру үлкен шығармашылық тәсіл болып табылады. «Көкшетау» поэмасындағы Сәкен сипаттаған Көкше көріністерін, Оқжетпес, Жұмбақтас сипаттарын суретшілер салған Көкше суреттерімен аастастыра оқытудың тиімділігі айтпаса да, түсінікті. Суреттегі алтын көш аясындағы Көкше көлдері Оқжетпес бейнесін элипсроктордан көрсетіп тұрып, дәл сол мезгілде поэманың осы көріністі суреттейтін жерлерін мәнерлеп оқу оқушы көз алдына Көкше көріністерінің жанды суретін қалдырар еді. Қандай көрнекілік болмасын, ең бастысы, мұғалім оны тиімді пайдалана білуі керек. Көрнекілік сабақ мазмұнымен тоның ішкі бауындай қауышып, оны байытып, әрі оқушы сезімін дамытып, уақыт үнемдеуге көп көмек жасайды.

Көрнекілік түрлері

1. Көркем суретті.
2. Графикалық материалдар, ұнтаспа жазулары, құйтабақтар, радио-телехабарлар, оқу фильмдері, кино-фрагменттер, телесабақтар. Бұлардың өзін есту, көру

процестеріне байланысты бірнеше түрге жіктеуге болады:

а) **Көрете негізделген көрнекіліктерге:** иллюстрациялар, бейнелеу өнерінің туындылары, мүсін, сәулет өнерінің шығармалары, графикалық материалдар (сызба, кесте-плакат т.б.), портрет, фотографиялар, макеттер, альбомдар, т.б. жатады.

ә) **Естуге негізделген көрнекіліктерге:** ақын-жазушылар даусы, шығармалары жазылған күйтабақтар, не олар туралы ұнсапаға жазылған естеліктер, музыка туындылары, ертегі, батырлар жыры әңгіме, өлеңдер, артистер оқуындағы басқа да шығармалардың түрлері жатады.

б) **Көру, есту көрнекіліктерінің екеуіне де жататын** — кино, телехабарлар оқу фильмдері де көрнекіліктердің маңызды бір саласы болып есептеледі.

Көрнекіліктерді пайдаланудың тиімді жолдары, әдіс-тәсілдері

Әдебиет сабағында көбіне көруге негізделген көрнекіліктер жиі пайдаланылады. Әсіресе, жазушы портреті, фотосуреттері, шығармалары бойынша жасалған иллюстрациялар, бейнелеу өнерінің, сәулет, мүсін өнерінің туындылары, т.с.с. Сондай-ақ сызба, карта, кесте-плакат, синхронды кестелер, диапозитив, диафильмдер де осы көрнекіліктер тобын құрап, әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады. Қазақ әдебиетін оқытуда дайын көрнекіліктер өте тапшы, сол себептен оны мұғалімдердің өзі жасауына тура келеді.

1. Суреткердің шыққан тегі, ата-бабасы көрсетілген кесте-сызба (әсіресе, бүгінгі таңда «жеті атаңды білу — парыз, жеті атасын білмеген — жетесіз» деп жатқанда) ерекше маңызды, қажетті көрнекіліктер тобына жатады. Мұғалім өзі қалаған ақын-жазушыларға осындай кесте-сызба жасайды. Сондай-ақ мұндай кесте-сызбаны ақын, не жазушының білім алған орталары, өз ұрпақтары, шығармаларының тараған жерлері, саяхаттарын өмірінде аса маңызды із қалдырған мекендерімен толықтырып, суреткер өмірін түстелі қамтитын көрнекілікке айландыра береді. Хронологиялық кесте жасап, суреткер өмірінің басты-басты кезеңдерін оқушының көз алдына келтіріп қою да тиімді.

2. Кесте-сызбаның ең бір тиімді түрі — суреткер шығармашылығының негізгі, түйінді мәселелері бойынша жасалынатын «Нені міндетті түрде білу керек?» деген көмек-нұсқау көрнекілігі. Мысалы, Ыбырай Алтынсаринге былайша кесте-плакат жасауға болады:

«Қазақтан шыққан ұлы педагог».

18

портреті

18

Ыбырай Алтынсарин — тұңғыш педагог, балалар әдебиетінің атасы, оқулық жазушы, кітап жазушы, мектептер ашушы, аудармашы.

Ыбырайдың ұстаздық жолы (мұғалім, инспектор). Мектеп, оқытушы туралы ұлағатты пікірі, педагогикалық мұрасы.

Өлеңдері, оның тақырыбы: 1. Оқу, білім туралы — «Кел, балалар, оқулық», «Өнер-білім бар жұрттар».

2. Табиғат лирикасы: «Өзен», «Жаз» т.б.

3. Әлеуметтік мәселелерге: «Залым Төреге», «Азған елдің байлары», «Азған елдің молдасы».

Әңгімелері, тақырыбы: 1. Тәрбие мәселелері: «Бақша ағаштары», «Талаптың пайдасы», «Мейірімді бала».

2. Еңбек мәселелері: «Асан мен Үсен», «Қыпшақ Сейітқұл», «Әке мен бала», «Атымтай Жомарт».

Аудармалары:

1. Л.Толстойдан: «Үш ұры», «Жаман жолдас» т.б.

2. К.Ушинскийден: «Сауысқан мен қарға», «Түлкі мен ешкі».

3. Паульсоннан: «Алтын китеуік», «Әдеп» т.б.

Қосымша материалдар: Ә.Дербісалин «Ы.Алтынсарин» (монография).

Көркем әдебиет: Ғ.Қайырбеков «Дала қоңырауы».

Осы көрнекіліктің маңызы мен тиімділігі неде? Жазушы шығармашылығы туралы бұл көрнекілік айна іспеттес. Ол суреткер шығармашылығының негізгі мәселелерін тұжырымды түрде толық қамтиды, әрі оқушыға нені білу керек екеніне жол сілтейді. Ең бастысы, ол суреткер туралы жан-жақты хабар береді. Оның шығармасынан нені оқу керек, сол жайында нұсқау-көмек жасайды.

3. Кесте-плакат, сызбалар көркем шығармалардағы образдар жүйесін оқытуға байланысты да жасалынады.

Үлгі:
М.Әуезов. "Абай жолы". Әйелдер бейнесі.
Әйелдер бейнесі

„Қарапығым, қойды қозым“... Абайдың аналары — Зере мен Ұлжан.	„Көзімнің қарасы Сүйген жарлары Тоғжан, Әйгерім.“	„Жолына жаным құрбан“. Бақытсыз шерменделер Керімбала, Үмітей.
--	---	--

„Сенсіз мағай Маурипа. Салиха.	дүние жоқ! Мәкен.	„Қапастағы еркер...“: Салтанат, Нұрғаным, Еркежан.	„Күндестің аты күндесі“: Айғыз, Ділде.
--------------------------------	-------------------	--	--

„Жуан бәйбішелер...“: Күнке, Қаражан, Мәнке...	„Кісі есіндегі шірпі бітің-ау“ Есіктегі күндер: Ііс кемпір, Ес-бике, Баян т.б.
--	--

Мұндай сызба-кестелердің тиімділігі, әсіресе, роман, эпопея сияқты күрделі жанрларды оқытуда ерекше болып келеді. Мысалы, осы схема „Абай жолындай“ эпопеяның ішіндегі көптеген әйелдер бейнесін іс-әрекеті, мінез-құлқы, шығармадағы орны, образы негізінде жатқан идеясына қарай сұрыптап, топтап, жинақтап беріп отыр. Эпопеялық шығармалардағы образдар жүйесін оқытудың тиімді жолы — оларды белгілі бір проблемалар айналасына топтап, жинақтап беру болып табылады. Мүғалімнің түсіндіруіне де, оқушының сабақ табуына да бұл кесте-таблицаның көмегі зор. Эпопеядағы кейдер, жастар, үлкен топтар бейнесіне де осындай сызба-кесте жасап, пайдалануға болады.

4. Көлемді шығармаларды сюжеттік-композициялық талдауда да схема-кестенің тиімділігі айтарлықтай. „Абай жолы“ — 4 кітаптан тұратын эпопеялық шығарма. Оқушыны былай қойып, мүғалімнің өзі де оңданы барлық оқиғаларды толық еске сақтап, біле бермейді. Сондықтан әр кітаптың басты-басты оқиғасын мына үлгіде теріп, сұрыптап, кесте-плакатқа жазып қою керек:

Абай бейнесі. 1-кітап

Тараулар	Басты оқиғалар	Абайдың іс-әрекеттері
„Қайтқанда“	1. Оқудан ерте оралу. 2. Қодар мен Қамқа өлімі.	Әке өмірінен аса алмайды. Қатты қиналып, шошынып, ауырып қалады.
„Жолда“	1. Қамшатты Бөжейлерге беру.	Абай іштей күйзелді, ара түсте алмайды.

Е с к е р т у: Мұндай сызба-кестеде кейіпкерлер іс-әрекетін ашытап, басты-басты ғана оқиғалар сұрыпталып, теріліп алынуы керек. Сонда ол пайдалануға қолайлы, әрі ондай сызбаны жасау да жеңіл.

Көрнекіліктерді қолдан жасау — аса күрделі дүние. Оған қойылатын басты талаптар мыналар:

1. Жазуын соңғы тартада отыратын бала да оқи алатындай болу керек.

2. Көркемдеуі, безендіруі, бояулары әлем-жәлем емес, қарапайым, оқушы жан жүйесіне, көру қабілетіне кері әсер етпейтіндей, мектеп гигиенасына сай жасалуы керек.

3. Қолдануға оңай (мүғалімге де, оқушыға да) әрі мазмұнды, сабақ процесінде мүғалім іс-әрекеті, қызметі, сондай-ақ оқушы іс-әрекеті, қызметіне тиімді бірден-бір көмекші құрал дәрежесінде болуы керек. Оқушыға беретін білім мазмұнын байғытып, танымын арттыратындай, әрі қосымша хабарлама беретіндей жасалуы да басты талаптардың бірі.

4. Тұжырымдылық, нақтылық, ғылыми жағынан тереңдік те басты шарт. Қолдан жасалынған осы көрнекі құралдарды пайдалана білу де педагогикалық шеберлікті талап етеді. Мысалы, жазушы өмірі мен шығармашылығына арналған хронологиялық кесте, былай қарағанда, көрнекіліктердің ең қарапайым түрі сияқты. Ал осы кестемен мына сияқты маңызды жұмыстар атқарылады:

1. Суреткер өмірінің басты-басты кезеңдеріне, сол кезеңдерде жазылған шығармаларына оқушы назарын аудару.

2. Кесте арқылы оқушыларды пікірталасқа, әдеби айттысқа тарту.

Сұрақтар:

а) Қалай ойлайсыңдар, сенше жазушы өмірінің ең

маңызды кезеңі қай жылдар? Пікіріңді дәлелде (не себепті маңызды деп есептейсің?)

ә) Қай жылдар ең өнімді, жемісті жылдар болған?

б) Кестеге қарай отырып, жазушы шығармашылығына елдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың қалай әсер еткені туралы өз ойларыңды айт.

в) Жазушының ең өнімді еңбегі, шығармалары қандай тарихи оқиғаларға, қай жылдарға байланысты жазылған екені?

Міне, осындай сұрақтар арқылы оқушылар кесте бойынша жұмыс істейді, өз пікірлерін ортаға салады. Тіпті, бұл хронологиялық кесте арқылы жаңа сабақтан соң мұғалім оқушы біліміне есеп те жүргізе алады. Ол үшін кестені арияны беттерге жазып (сурет сабағына арналған беттерге), әр баланың алдына таратады, үш-төрт минут ішінде балалар мұғалімнің берген сұрақтарына байланысты тапсырмалар орындайды, яғни белгі соғып отырады. Мысалы, жоғарыдағы сұрақтардың жауабы ретінде шығарманың тұсына, не жылдардың тұсына белгі соғады. Бетті келесі жылдары да пайдалану үшін, белгі қарындашпен қойылады немесе кішкене жалаушалар қадалады.

5. Ақын-жазушылардың өмірін оқыту барысында оның жеке басы, шығармаларына балалар назарын аударып, қызықтыру, белсенділіктерін арттыру мақсатында ол туралы пікірлер, тамаша ойлар, бағалар жазылған кесте-плакат әзірлеп, пайдаланудың тиімділігі зор.

Ү л г і:

„Сағынады Мұқаңды сыздап жүрек“
Мұқағали Мақатаев

„Ғажайып даналықтың бір көзі — Мұқағали поэзиясының дәуірі басталды“.

Мұқағали портреті

Өлең үшін туған ақын тұлпар боп,
Өлең үшін жанып кетті сенер ме ең?

(Ә.Тәжібаев)

(Ә.Әбдіқалов)

„Жұмыр жердің қай түкпіріне берсәк та, Мұқағали алдымыздан шығатын болады“

(Оразақын Асқар)

„Әлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас өлеңді алайда ешкім...“

(М.Мақатаев)

„Сенің жырың жаралған Гималайдың
Төбесінде ойнаған найзағайдан“.

(Т.Молдағалиев)

„Мұқағали мәддірліктен, тазалықтан, биік адамгершіліктен тұратын еді“.

(Лашын Әзімжанқызы)

Мұқағали поэзиясын талдау барысында осы көрнекілікті нәтижелі пайдалануға болады. Ең алдымек, ақын туралы пікір, бағаларды оқып беріп, әр пікірдің негізіндегі шындыққа тоқталып, оны дәлелдеуге еңбектендіру керек. Мысалы, оқушыларға Т.Молдағалиев жолдарынан алынған (Мұқағалиға арналған) өлең үзіндісі бойынша сұрақ қойып, іздендіріп, өз пікірлерін, ойларын ортаға салғызату болады. Әсіресе, бұл жұмысты ақын шығармашылығы туралы түсінік, талдау берілгеннен кейін жүргізген дұрыс. „Балалар, Мұқағали туралы Тұманбай ағаларыңның пікірі, бағасы туралы не айтар едіңдер? Оның жырлары, шығында, „Гималай төбесінде ойнаған найзағайдай ма? Немен дәлелдер едің? Немесе Әбділда ақын: „Бізде енді Мұқағали поэзиясының дәуірі басталды“, — дейді. Осы пікірге қосыласың ба? Қалай ойлайсың, сонда Мұқағалиға дейін қазақта поэзия болмаған ба?“ дейтін проблемалық, сұхбаттағы сұрақтар оқушыны еріксіз ойландырады, пікірталасқа жетелейді. Бұдан шығатын қорытынды: жасалатын осындай жалпы графикалық көрнекіліктер мазмұн, тақырыпты ашуға көмек жасайтындай, оқушыларды ойлы, маңызды еңбекке жұмылдыра алатындай, әрі терең біліммен қаруландыратындай дәрежеде жасалынуы керек.

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР

Сыныптан тыс жұмыстардың мақсаты, маңызы

Мектепте әдебиетті оқыту барысында сыныптан тыс жұмыстарға ерекше көңіл бөлінуге тиіс. Әдебиет — өнер, сөз өнері пәні. Бағдарламада берілетін арнаулы сағаттарда мұғалімдер білім негіздерін қалыптастыру жұмыстарымен айналысады. Сөз жоқ, ікем-дағдысын дамыту, тәрбиелеу, қабілеті, дарынына әсер ету, оны ары қарай мәпелеу істері білім берумен қоса жүреді. Бірақ, осы жұмыстардың барлығын сабақ процесінде жүзеге асыру мүмкін нәрсе емес. Оқушыларды сөз өнеріне тарту, көркем шығармаларға деген қызығушылығын арттыру, эстетикалық талғамын, сезімін дамыту сияқты білім мен тәрбие берудің басты-басты мәселелері сыныптан тыс жұмыстарды тиімді ұйымдастыру арқылы жүргізіледі.

Оқушылар еңбегін ғылыми түрде ұйымдастыру, бос уақыттарын пайдалы, тиімді өткізу де, инабаттылық, имандылық, адамгершілік сияқты биік гуманистік қасиеттерге баулуға, ұлттық өнерді, халық өнерін қастерлеу, қорғауда да сыныптан тыс жұмыстардың жас ұрпаққа берері, үйретері көп.

Сыныптан тыс жұмыстардың түрлері

а) Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың қабілеті, икемі, дарыны, жеке ынтасы негізінде ұйымдастырылады және бірнеше салаға бөлінеді. Үйірме жұмыстары — сыныптан тыс жұмыстардың күре тамыры.

ә) Әдеби-шығармашылық үйірмелердің сонымен қатар „Шешендік өнер“, „Айтас“, „Термеші“ сияқты фольклорға негізделген түрлері, әсіресе, соңғы кездерде тәжірибеге көптеп енгізілуде.

Үйірме жұмыстарының арнаулы органы — қолжазба журналы, газеті болады. Жұмыс жоспары жасалынады. Мұндай істерге кейде жергілікті ақын-жазушылар да (өз тілегімен) көмектесіп, белгілі бір секцияны басқарады. Әдеби-шығармашылық үйірмелерінің жұмысын жас ақын-жазушылармен бірігіп жүргізу нәтижелі болаақ.

б) Әдеби үйірмелердің бір түріне „Кітап достары“ немесе „Кітап — білім бұлағы“ деген үйірмені жатқызуға болады. Әсіресе, V—VIII сыныптарда мұны мектеп

кітапханасымен бірігіп жүргізудің маңызы ерекше. Үйірме мүшелері кітапханада арнайы қорға ұйымдастырып өткізеді, мысалы, „Күрметтейік те көтерейік Аланы“ (8 Наурыз қарсаңында), „Менің Қазақстаным“ (Республика күніне), т.с.с. Олар жаңа кітапты үнемі насихаттап, балаларға таратып, төменгі сынып балдырғандарына әңгімелеп береді. Жұмыс нәтижелі болу үшін, жоспарлы, жүйелі жүргізілуі керек. Кітапты күтіп ұстау, ұқыпты болу, оны қалай оқудың мәдениеті туралы да тартымды әңгімелер осы үйірме міндетінде. Олар осы мәселеде неше түрлі бәйге өткізеді. Мысалы, „Ұқыпты бала“, „Кітап жанашыры“, „Білгір“ (кітапты көп оқитын), „Шапшаң“ немесе „Алғыр“ (кітапты тез, әрі қатесіз оқитындар үшін), т.б. тақырыптарда. Жеңімпаздарға қоғамдық ұйымдар, үйірме, мектеп әкімшілігі алғыс айтып, оларды мектеп газетінде мадақтап отырғаны дұрыс. Үйірме мүшелері оқушыларды кітапханадан кезекті кітапты қалай алуға болады, каталогпен жұмыс түрлерін қалай жүргізу керек, соған үйретеді, дағдыландырады.

в) Үйірмелердің тағы бір түрі — мәнерлеп оқу, драма үйірмелері. Үйірмені осы өнерден хабары бар, сауатты маманның жүргізгені дұрыс. Оқушылар драматургия жанры, оның ерекшелігі туралы хабар алады, театр өнері, оның өзіндік сипаттарымен, ұлы артистер өмірі, өнерімен танысады. Драмалық шығармалардан үзінділер, инсценировкалар әзірлейді. Оларды мұғалім сабаққа пайдаланып отырады. Мысалы, Е.Мүсірепов, М.Әуезов драмаларын тақыдалаған кезде олардың туындауына шағын көрініс, монолог дайындалып, сабақпен ұштастырылады (осындай жұмыстарды ұнтаспаға жазып алып та сабаққа пайдалануға болады).

V—VIII сыныптар бойынша әдебиет үйірмелерімен бірлесе отырып, „Алтын сақа“ немесе „Ер Төстік елінде“ атты драма үйірмесін жүргізуге болады. Үйірме мүшелері ертегілерді мәнерлеп оқуға, инсценировка жасауға, сахналық көрініс көрсетуге үйренеді. Төменгі сынып оқушыларына, балабақшаларға барып, өз өнерлерін көрсетеді, бөбектерді ертегіні сүюге баулиды. Сыныптан тыс жұмыстардың бір түрі — клубтар. Үйірмеге қарағанда клубтардың ауқымы кең. Үйірмеге қабілеті, соған икемді ғана балалар тартылса, клубқа қатысқан деушілерге ондай шек қойылмайды. Бір сыныпты түгелімен бір клубқа қатыстыруға болады. Мысалы, „Аққу“, не „Әлди, әлди, ақ бөтем“ клубына (атын

басқадай да атауға болады) қыздар тартылады. Әдеби біліммен қатар, эстетикалық тәрбие беру, сұлулық, әдемілікті сезінуге баулу, ұлттық тәрбиені жүзеге асыруда оның атқаратын жұмысы ерекше болып келеді. Клубта әдебиеттегі қыздар бейнесі, ақын-жазушы қыздардың өлеңін оқып-таңдау, өнерпаз, білімпаз қыз-келіншектер туралы, сондай-ақ қыздар өзін-өзі күту, болашақта үй тұрмысын қалай жүргізу, дастарқан мәзірінің жайы, бала тәрбиесі, сән т.б. туралы қызықты, маңызды әңгімелер өткізіліп, әр саладағы мамандармен кездесу ұйымдастырылады. „Алтыбақан“, „Мүрагер“ клубтарын құрып, халықтың өнерін, әдет-ғұрпын, әдебиетін, шешендік өнерін кеңінен насихаттауға болады. Клубқа қандай ат қойылады, — оны қысушылар өздері шешеді. „Сиқырлы сөз“ клубын ұйымдастырып, өткізуге болады. Онда ақын, әншілер, сал-серілер шығармашылығы, ақын-композиторлар, Абай, Сәкен, Қасым, т.б. өлеңдері туралы тамаша хабарлар, отырыстар жүргізу де пайдалы. Клуб жұмыстары әр түрлі формада өткізіледі. Бірде дәріс-әңгіме түрінде өтсе, енді бірде композиция, концерт, кездесу, т.б. түрінде өтіледі.

Ақын-жазушыларға байланысты мынадай кештер өткізуге болады:

1. „...Құйрықты жұлдыздай жарқ етіп...“ (Ш.Уәлиханов туралы).
2. „Жүрегіңнің түбіне терең бойла...“ (Абай).
3. „Адамзаттың Айтматовы“ (Ш.Айтматов).
4. „Кінәны жүрекке қой, қойма маған“ (М.Жұмабаев).
5. „Мен кетермін, артта жазған сөзім қалар...“ (Шәкәрім туралы).
6. „Оқыған азаматтың ардағы. бетке үстәр көсемі“ (Ахмет Байтұрсынұв).
7. „Әлсе де декем, мен өлмен...“ (Ж.Аймауытов туралы).
8. „Оян, қазақ!“ (Міржақып Дулатов).

Әдеби конференциялар

Әдеби конференцияларды үлкен бір проблемалар.

тақырыптар бойынша жүйелі өткізіп тұру тиімді. „Қайта оралған есімдер“ шығармашылығы бойынша мынадай тақырыптарды қамтуға болады:

1. Мағжан поэзиясындағы нышан, романтика, миф.
2. а) Шәкәрім — Шығыс поэзиясындағы жарқын тұлға.
ә) Шәкәрім поэзиясындағы Абай үлгісі, Абай әсері.
3. Ана тілін түрлеген Ахаң.
4. Жүсіпбек прозасындағы шеберлік пен шешендік.
5. Міржақып — алғашқы қазақ романының авторы.

Сыныптан тыс оқулар

Жас өскіндердің сөз құдіретіне деген сезімін оятауда, әдеби дүниетанымын кеңейтуде, өз беттерімен көркем шығармалар оқуға баулуға, оқырмандардың дағдысын қалыптастыруда сыныптан тыс жұмыстардың маңызы, ролі ерекше болып келеді. Әдебиет сабағы, сабақ процесіндегі жұмыстар мен сыныптан тыс жұмыстар тонның ішкі бауындай қабысып, бірлікте жүріп отыруы керек. Оқу бағдарламасындағы оқып, таңдауға ұсынылатын шығармалардың барлығын сабақ процесінде игеріп біту мүмкін нәрсе емес. Көркем шығарманы оқудың басты басты кезеңдері сыныптан тыс мезгілде жүзеге асырылады. Сыныптан тыс оқулардың басты мақсаттарының бірі — кітаппен жұмыс істеуге үйрету, өз беттерімен оны тыңдай білу, оқығандарының ішінен ең негізгі, басты мәселелерді еске ұстау дағдыларын қалыптастыру. Сыныптан тыс оқу сабақтарын ізденіспен өткізетін мұғалімдер кабинетте, кітапханада арнайы „Сыныптан тыс оқу“ бұрышын ұйымдастырады. Ол мынадай бөлімдерден тұрады. Мұғалім еркіне қарай: 1. Оқу бағдарламасында ұсынылатын кітаптар тізімін сынып бойынша көркем етіп жазып қояу;

Ү л г і (5-сынып)

1. Авторы	Кітаптың, шығармалардың аты	Баспасы, шыққан жылы	Кітапты қайдан алуға болады.
Төкөнов: М.Әуезов Ғ.Мүсірепов Т.Тоқсан:	„Жетім“ „Жапон балладалары“	таңдамады, 1-т.	мектеп кітапханасы мектеп кітапханасы N...

2. Өз беттерімен кітап оқудың көмекші-нұсқауын беру.

Үлгі:

Кітап оқығанда, мына мәселелерді есте ұстау:

Кітапты жатып оқыма, денеңді тік ұстап, дұрыс отырып оқы.

Басты кейіпкерлер, негізгі оқиғалар есінде қалу үшін, арнайы күнделік-дәптер ашып қой.

Мына үлгіні пайдалануға болады:

Автор	Кітаптың аты	Қашан оқыдым	Басты оқиғалар	Негізгі кейіпкер	Өзіме ұнағандары
-------	--------------	--------------	----------------	------------------	------------------

3. „Сүйінші“ айдарымен басылымдардан шығып жатқан кітаптар тізімін жасап, оқушыларды таныстырып отыру. (Аннотация беру — тұжырымды түрде.)

4. Әлем әдебиетінің алтын қорына жататын ұлы туындыларды оқу (әріне, оқушылардың жас ерекшелігіне қарай, сыныбы бойынша).

5. Осы „Сыныптан тыс оқу“ бұрышына „Оқырмандар экраны“ немесе „Кітап сүйгіштер жеңімпазы“, „Кітап білгірлері“, т.б. тақырыппен көрсеткіш-тақта жасап қоюға болады. Қай сыныпта, кім қанша кітап оқыды (тоқсандық), соны дәріптеп, мадақтап, үлгі ретінде іліп қоюдың маңызы ерекше.

Ең басты мәселе, мұғалім оқушылардың сыныптан тыс оқуын, сыныптан тыс оқу сабақтарын ғылыми түрде, тиімді, қызықты ұйымдастыра білуі керек.

Сыныптан тыс оқуларда ата-аналар мен кітапхананың да атқарар рөлі зор. Әдебиет мұғалімі сынып жетекшілерімен, ата-аналармен байланыс отырып, әр баланың жеке кітапханасы болуына, үйде оны қалай құру керек екеніне көңіл бөледі, ақыл-кеңес береді. Бұл жұмыс нәтижелі болуы үшін, тоқсанның бір рет „Кітап — рухани байлық“, „Менің кітапханаммен танысыңыз“ атты әңгімелер өткізіп тұруға болады. Ата-аналардың осындай әңгімелерге қатысуы да артық болмас еді. Мектеп кітапханашысының жұмыс жоспарына да назар аударып, әдебиет мұғалімі онымен тығыз байланыста еңбек етуі керек. Мүмкіндігіне қарай кітапханашы әдебиетші мұғалім берген тізімдер бойынша балаларға кітап оқытуды қамтамасыз етеді, кітап оқудың ережелерімен таныстырады, сөйтіп, сыныптан тыс оқу жоспарды, мақсатты, жүйелі түрде, әрі бірлікте ұйымдастырылады.

Оқу, тәрбие жұмысы ғылыми түрде ұйымдастырылған мектептерде сыныптан тыс оқу бүкіл мектеп жұмысының күре тамыры, жүрек соғысы болып есептеледі. Себебі, кітап оқымау деген сөз — ой еңбегі жоқ дегеніміз. Тарих, география, биология, тіпті математиканы деңгеру үшін, ең алдымен бала кітапты қатесіз, еркін де білуі керек. Сол себептен де кітап бүкіл білімнің, өмірдің ұлы анасы болып табылады. Мектепшілік конкурстар, жарыстар, әдеби ойындар, кітап оқу мәдениеті, маңызы, т.б. тақырыптарға тәрбие сағаттарын жүргізу, оқырмандар конференциясын өткізудің маңызы ерекше. Мұндай әр түрлі жұмыстарды бір маңызды тақырып ұналасында өткізуге болады. Мысалы, М.Әуезов шығармашылығына байланысты мынадай жұмыстар жүргізіледі:

I. Бйге-жарыстар (конкурстар)

1. М.Әуезов шығармаларын мәнерлеп жатқа оқу;
2. М.Әуезовті ең көп оқыған бала;
3. „Жеке меншігіңде М.Әуезов шығармалары көп“, Әуезов мұрагері“ т.с.с.

II. Әдеби викториналар

Викториналық сұрақтар „Мектеп тынысы“ стендісіне ілініп қойылады, балалар жауабы арнайы жәшікке хат түрінде жазбаша салынады. Қорытындысы жиналыс, тырыста хабарланады.

Викторина сұрақтары (жоғары сыныптар үшін):

Үлгі:

1. „М.Әуезов — заманымыздың ұлы жазушыларының бірі“. Кімнің сөзі?
2. „Сіз „Абайды“ оқыдыңыз ба? Оқымасаңыз, сіз еш нәрсе білмейсіз! Бұл — таңғажайып, бұл — керемет!“ мін сөзі? Кімге айтылған?
3. „Барары жоқ, байлау жоқ, Ерім қайтып күн көрері? Бәрінің де нәрің жоқ, Елім қайтып күн көрері?“

Осы кімнің сөзі? Әуезовтің қай шығармасынан алынған?

4. „Алда — өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз... Бір қуаты, бір үміті бар. Қуаты — ақыңдық, үміті — халық”. Қай шығармасынан алынған? Кімге арналған сөз?

5. „Мен Тобықтының ұлымын. Ешкімге сатылған жоқ. Сондықтан да Тобықтының терісін айтам, тектігін, зорлығын, бұзықтығын айтам. Ол Тобықтының қалың елін қаралағаны емес, қайта жазғыс жоқ көпшілігін ақтайын деп, соны айтам. Қалың момын, жазықсыз көпшілігін арамға апарып, итеріп араңдатқан аз Тобықтының азғындығын айтам”.

6. „Мен өлемін, бірақ сол сан жыдарда сенің желдерің қуып жеткен “гүлдерім, дәндерімнен ұрпақ, нәсі қалар ма?... Кімнің сөзі? Викторинаны М.Әуезовтің (не басқа да суреткерлердің) „Абай жолы” эпопеясы айналасында құруға болады.

III. Әдеби ойындар

Әдеби ойындар, әсіресе, 5—8-сыныптарда қызықты болмақ, „Жаңытпаштың жаңымас шебері”, „Жұмбақ жұмбақ, жұтылдым”, „Алдар қудың басынан кешкен дері”, „Қожанасыр қоржыны”, „Жирипеннің тапқырлығы”, „Азшаның тапқырлығы”, „Төрт түлік малдың айтысы”, т.б. тақырыптарға қызықты ойындар өткізуге болады. Бұл ойындардың көпшілігі сахналық көрініспей жүргізіледі, юмор, тапқырлық, әр түрлі күлдірт жағдайлар оны әрлендері түседі.

IV. Оқырмандар конференциясы

5—8-сыныптарда „Мен сүйетін ертегі”, „Мысалдай әлемінде”, „Туган жер әуені” тақырыптарды алуға болады.

4—6-сыныптарда „Шыңғыс Айтматов шығармаларындағы азаматтық проблемалар”, „Екінші дүниежүзілік соғыс Қасым жырында”, „Шәкәрім шығармаларындағы Шығыс сазы”, „Шәкәрім және Абай”, „Қазақ әдебиетіндегі суырыпсалмалық өнер”, т.б.

Сабақтан тыс оқу сабақтары (V—VII сыныптар)

Оқу бағдарламасында сыныптан тыс оқылатын

әдебиеттер тізімі, әр сыныпқа нақтылы сағаттар саны өрсетілген. Бұған қатып қалған нәрсе деп қарауға болмайды. Мұғалім өз қалауы бойынша ішінара оны өзгертіп, керекті деген шығармаларды өз қалауымен іс-на алады. Кітап тапшылығы, қағаз тапшылығы алға кібермей тұрған бұл заманда бағдарламадағы авторлардың табылуы да қиын болуы мүмкін. Сондықтан оның орнына басқа шығармаларды оқудың қателігі жоқ, мысалы, 5-сыныпта Ыбырайдың „Бай баласы мен жарлы баласы” әңгімесі оқуға, талдауға ұсынылады. Ол әңгімені жүйе болған соң, оның „Бақша ағаштары”, „Мейірімді жала”, „Талаптың пайдасы”, „Әкесі мен баласы” атты әр түрлі тақырыпта жазылған әңгімелерін сыныптан тыс оқу сабағында талқылауға болады. Сыныптан тыс оқуды жоспарлағанда, мына мәселелерді негізге алудың да тиімділігі бар. Мысалы, 5-сыныпта М.Әуезовтің „Жемінің әңгімесін” өткеннен кейін, Ана тақырыбына жазылған Ғ.Мүсіреповтің „Ана кесім айнымайды”, „Ананың арасысы” әңгімелерін сыныптан тыс оқуға дұрыс болып келеді.

Бағдарламада „Әжемің әңгімесінен” кейін Ғ.Мүсіреповтің „Жаңа достары” тұр, онда да Қайраттың инасы сөз болады. Жүйелілік, уңдестік, байланыс — сыныптан тыс оқу сабақтарына да басшылыққа алатын маңызды оқу принциптері. Тақырып үндестігі ғана емес, жанрын негізге алу да маңызды. Халық ертегілерінен кейін әдеби ертегілерге орын беру, лирикалық шығармалардан кейін оны жалғастырып, басқа тақырыптағы басқа автордың лирикалық шығармаларын оқуға — сыныптан тыс оқу сабақтарын ұйымдастырудың келесі мәселелерінің бірі.

Сыныптан тыс оқу сабақтарын өту әдістемесіне ерекше назар аудару керек. Оны әдебиеттегі сабақтардан мүмкіндігіне қарай басқаша ойластырып өткізген жөн. Сабақ бойы сұрақ беріп мазалау, талап ету сияқты таптырын әдістерден қашқан жөн.

Әсіресе, 5—8-сыныптарға арналған сабақтан тыс оқу сабақтары қызықты, оқушыларды тартатындай, жауықтырмайтындай болып жоспарлануы, өтуі керек. Бір ізбен өтетін сабақтардан оқушылар жалығады, ал оның аяны ұшан-теңіз, себебі ондай сабақтар баланың кітапқа деген қызығушылығын тежейді, жояды. 5—8-сыныптардағы сабақтан тыс оқудың ең басты мақсаты — оқушылардың кітапқа деген ынтасын, қызығушылығын

арттыру, оқырмандар әзірлеу. Концерт сабақ, әдеби ойын сабақтары, жарыс сабағы, жәрменке сабақ, композициялық сабақ, инсценировкалық сабақ, сабақ-викторина, саяхат сабағы, "Бізде ертегі кейіпкерлері қонақта" атты кездесу сабағы немесе "Алақай, Тазша баланың ертегісін тыңдаймыз!" атты әңгіме сабақтары, т.б. сабақ түрлері сабақты әрлендіріп, балаларды көңілдендіріп жіберетіні сөзсіз.

Неше түрлі безендірме суреттерге (әсіресе, ертегі, мысалдарды оқытқанда) орын беру, музыкаға көңіл қою, түрлі беттерде, сұлбаны пайдаланудың маңызы зор.

Төменде сабақтан тыс уақытта оқуды қалай ұйымдастыруға болады, соның үлгісі ұсынылып отыр (5-сынып).

(Жоспар)

Рет саыы	Тақырыбы	Сабақтың тиіі
1-сабақ қазан	"Ерте, ерте, ерте екен..." Қазақ ертегілері бойынша әңгімелер (қандай ертегіні таңдап алады — оны мұғалім өзі біледі).	Сахналық көріністегі сабақ
2-сабақ қараша	"Карлсон бізде қонақта". Әдеби ертегілер, соның ішінде балалар арасында көп тараған шетел ертегілері бойынша. Мысалы, Г.Х.Андерсонның ертегілері, А.С.Пушкин ертегілері. Ертегілерден көрме.	Композициялық сабақ. Әңгіме сабағы
3-сабақ желтоқсан	"Әлди, әлди, ақ бөсем..." Бесік жыры, ана жыры. М. Жұмабаев — "Сал, сал, бөбек, сал, бөбек", М.Дулатов өлеңдері, М.Шәханов — "Ана жүрегі" балладасы, т.б. өлеңдерін негізге алу. Мұқтар, Маржан, Міржақып туралы кіріспе әңгіме. Портреттер, әр жылдары түскен суреттерін пайдалану. Бөбектер туралы кітаптардан көрме.	Концерт-сабақ
4-сабақ	"Туған жер — алтын бесік". Отан, туған жер туралы өлеңдер бойынша өткізіледі. Мұғалім қалауы, мүмкіндігіне қарай, автордың өлеңдері іріктеліп алы-	Жарыс сабағы: 1. Мәнерлеп жатқа оқу. 2. Кім көп өлең, мақал-мәтел біледі?

	нады. Мысалы, С.Мәуленов, Ә.Төжібаев, Қ.Мырзалиев, Қ.Аманжолов, Ғ.Қайырбеков, М.Мақтаев. Ақын портреттерін фотокомтаж. Кітап көрмесі.	Ераік сабағы
5-сабақ	"Шешендік сөздер, көсемдік сөздер". Сырым Датұлы, Қаз дауымсты Қазыбек, Әз Жанібек т.б. Шешендік сөздері бойынша: а) Мұғалім түсінігі. б) Мәнерлеп оқу. в) Рөлге бөліп оқу.	Инсценировка-лық сабақ (жатқа оқу, мәнерлеп оқу, рөлге бөліп оқу)
6-сабақ	"Батыр балалар", В.Гюго — "Гаврош", Қ.Қайсенов — "Жау тылындағы бала". Авторлар туралы түсінік. Кітаптар бойынша мұғалім әңгімесі. Оқушылар хабарламасы, пікірлері. Соғыс туралы әңдеп тыңдау ("Қасиетті соғыс", "Марселеза" Э.Потье). Кітап көрмесі. Балаларға арналған соғыс туралы кітаптар, әңгімелер (мұғалім қалауы бойынша).	Ераік сабағы
7-сабақ	"Қиял-ғажайыптар елінде". Фантастикалық шығармалар негізінде өту. Жюль Верн шығармалары, Снкриды арасы, А.Дерфонс "Робинзон Крузо-сы" бойынша. "Гулливердің саяхатынан" да бір-екі саяхаттың алуға болады. Безендірме суреттерден көрме.	Саяхат сабағы
8-сабақ	"Ана тілің — арғы бұл". С.Торайғыров, Ә.Төжібаев, Р.Ғамзатов.	Викториналы әдеби-монтаж сабағы.

8—9-сыныптардағы сабақтан тыс оқулар. Оқу хабарламасында бұл сыныптарда төңкерістен кейінгі әдебиет үлгілері ұсынылады. Бұл сыныптарда да сабақты әрлендіріп, жандандырып отыру керек. Мұнда да сабақты өтіліп жатқан шығармалармен байланыстыру, қырып, жанр, проблемалық мәселелерге байланысты тереңі түрде өткізу басшылыққа алынады. Семинар са-

бақтары, пікірталас сабақтар, реферат қорғау сабақтары сияқты сабақтың маңызды формалары бетіңге алынуы керек. Сондай-ақ бұл жоғары сыныптарда шетел әдебиетінің озық үлгілерін оқыту, оқушылардың дүниетанымын кеңейту, әлем, адамзат әдебиетінің асылдарын таныстыру мүмкіндігі мол. Көркем шығармаларды оқыту ғана емес, әдеби әдістер, дәстүр мен жаңашылдық, жанрлық, стильдік ерекшеліктер, поэтикалық талдаулар сияқты мәселелерге ерекше көңіл бөлінеді. Кабинетте, кітапханада жоғары сыныптар үшін „Әлем әдебиетінің асылдары“, „Адамзаттың Айтматовы“, „М.Әуезов әлемді аралап кетті“ сияқты кітап көрмелерін (көшпелі) жасап қоюға болады. Сондай-ақ осы кітап көрмесінің әр тақырыбына сабақ өткізу, оны баяндама, пікір, аннотация, дәріс оқу әдістерін пайдалану арқылы жүзеге асыру тиімді болып келеді. Мысалы, „Адамзаттың Айтматовы“ тақырыбын (бір сабақ емес, бірнеше сабақ болуы мүмкін) конференция, семинар түрінде өткізуге болады.

Мынадай сұрақтар талқылауға ұсынылады:

1. Айтматов... „Адамзаттың Айтматовы“ — осы бір атаудың мәні. Неге қырғыз Айтматов адамзаттың Айтматовына айналды, көтерілді?
2. „Бетпе-бет“ повесі. Повестің осылай аталу себебі? Көтерілген адамзаттың проблемалар. Жазушы шеберлігі, қол жеткен табысы неде?
3. Әлемді дүр сілкіндірген „Жәмила“. Жәмиляның әлемді таңғалдыру сыры неде?
4. „Ақ кеме“. Жазушы көрегендігі, абыздығы неде? Повесть неге осылай аталған? Қандай әлемдік проблемалар көтерген?
5. Жазушы шығармаларындағы миф, қиял, фольклор үлгілері, ұлттық бояу.
6. Жазушы еңбектеріндегі экология, мораль, дін, сенім, гуманизм мәселелері.
7. „Жан пиди“ романы. Романның осылай аталу себебі? Қалай ойлайсыңдар, Шыңғыс неге өз заманы, қоғамынан көш ілгері жүреді, көрегендік жасайды. Дала қасқыры. Адам қасқыры. Роман көтерген адамзаттық көкейкесті проблемалар.
8. Айтматов әлемнің адамзат әдебиетіндегі орны.

Сабақтан тыс уақытта шетел әдебиетімен таныстыру

Оқушылардың дүниетанымы, білімін тереңдету, дамытуда тек ғұлан әдебиетін оқыту, білгізуге ғана емес, шетел әдебиетінен де сусындату, оның жалпы адамзаттық асыл мұраттарын игертудің маңызы ерекше. Сол себептен де сыныптан тыс оқуларда, жұмыстарда әлем әдебиетінің үздік туындылары туралы жиі-жиі сөз қозғау жөн болмақ. Әсіресе, бұндай жұмыстар суреткердің мерейтойларына орай ұйымдастырылады. Әлем тойлап, атап өтіп жатқан бұндай келелі істерге оқушыларды да ат салыстырып отыру керек. Мұғалімге тіпті мұндай күндерді тоспай-ақ, жүйелі түрде 5-сыныптан бастап, Шыңғыс Айтматов, Мұса Әбелә, Мұстай Кәрім, Расул Гамзатов, батыс әдебиетінен Джер Лондон, Ги де Мопассан, Оноре де Бальзак т.б. шығармашылығы айналасында қызықты сабақтар өткізуге болады. Әсіресе, 5—8-сыныптарда атақты „Робинзон Крузо“, „Гулливердің саяхаты“, Пушкиннің ертегілері, Андерсонның ертегілері туралы сыныптан тыс оқулар өткізуге болады.

Әдебиетті тереңдетіп оқыту мәселелері

Қазіргі таңда, жоғарыда айтылып өткендей, жаңа үлгідегі мектептер қанатын кең жақпда. Гуманитарлық бағыттағы лицей, гимназия, әдебиетті тереңдетіп оқытатын мектеп, сыныптар нәтижелі жұмыс істеуде. Ізденімпаз, шығармашылықпен еңбек ететін ұстаздар әдебиетті тереңдетіп оқытудың айналасында тәжірибелер жинақтауда. Дегенмен, осы мәселе әлі де көп ойлануды, көп ізденуді талап етеді.

Әдебиетті тереңдетіп оқытудың көкейкесті мәселелері ретінде мыналарға көңіл бөленген жөн:

1. Оқылатын авторлар санына әрі олардың қадау-қадау шығармаларына кең жол ашу, көркем сөз нәсінің әлемін тұтастай қарастыру. Мысалы:

а) М.Әуезов шығармашылығын тереңдетіп оқытудың барысында (11-сынып) жазушының бұрыннан оқытылып жүрген туындыларымен қатар (роман-эпопеясы, драмалары, әңгімелері), оның тағайып аудармалары, Абайтану ғылымына сіңірген еңбегі, әдебиетіміздің белді-белді тұлғалары жайындағы ғылыми мақалалары, „Әуезов

және қазақ әдебиеті”, „Әуезов және әлем әдебиеті”, „Әуезов және Шығыс әдебиеті” айналасында арнайы сағаттар бөлініп, сөз қозғау бүкіл Әуезов әлемін танытудың алғашқы қадамдары болар еді (әріне, бұл мәселелерді оқушыларға лайықтап, тұжырымды түрде берген жөн).

Бұдан шығатын қорытынды: оқытылатын автордың көркем туындыларымен қатар, оның әдебиет әлеміне сіңірген қомақты еңбектеріне назар аудару. Ол туралы жан-жақты мағлұмат беру. Әріне, „Әуезов және қазақ әдебиеті” немесе „Әуезов және әлем әдебиеті” деген тақырыптарда оқушыларға соншама тереңдетіп беру мақсат емес, мақсат — Әуезов деген ұлы тұлға, ұлы жазушыны тұтастай қарастыру, Әуезов әлеміне ұрпақтарын тенті ету.

ә) Ұрпағына қайтып оралған ақылман, көсем Ахмет Байтұрсынұвты „Қырық мысалымен” немесе оған қоса кейбір өлеңдерімен ғана қарастыру жөн бе? Ахметтің тіл біліміне сіңірген еңбегі, „Әдебиет танытқышы”, қазақ қауымы жайындағы (оның қоғамдық, бейнесін ашатын) өткір, өз заманын былай қойып, қазір де маңызын жоймаған мақалалары, бүкіл Ахмет әлемін тұтастай қарастыру — тереңдетіп оқытудың маңызы бір белгісі болмақ.

б) Бұл жерде ескеретін ерекше бір мәселе бар. Тереңдете оқыту шығарманың саны немесе сол сыныпта оқытылатын авторлардың көптігімен жүзеге аспайды. Берілетін білім мазмұны, оның мөлшері мұнда да педагогика, психология ғылымдарының талаптарына сай сынып, балалар қабілеті, жас ерекшелігіне байланысты болуы керек. Ұзын-сонар дәлелдемелер саны оқушыны қажытатынын, әрі есиде сақталмайтынын ескеру керек. Тереңдетіп оқытуда да нақты, түйінді дүниелерге назар аудару, берілетін білім мөлшерін де нақтылау ең басты мәселелердің бірі екенін ұмытпаған жөн.

в) Тереңдетіп оқытуда да, мысалы, жоғарыда айтылғандай, көркем сөз неісінің барлық бітімін тұтастай қарастыра отырып, мұғалім автордың қай туындыларын шолу керек екенін ойластырғаны дұрыс. Мысалы, „М.Әуезов және Шығыс әдебиеті” деп қарастырсақ, бұл тақырыптың өзі — әдебиеттану ғылымындағы шетсіз, шексіз бір әлем. Мұғалім шолу жасай отырып, ішінара ең негізгі деген қадау-қадау дүниелерге басты назарды аударып, тұжырымды етіп қана білім беруді ойластыруы

керек. Ал енді Әуезовтің „Абайын”, қазақ прозасын „еуропалық” проза дәрежесіне көтерген” алғашқы әңгімелерін оқыту — дәуісиз дүние.

2. а) Тереңдетіп оқытудың келесі бір белгісі — көркем туындының әдебиеттану ғылымы тұрғысынан тереңдей талдау болып табылады. Тереңдей талдауда мына мәселелерге ерекше көңіл бөлген жөн: көркем туынды негізінде жатқан ой, авторлық көзқарасты, яғни көркем туынды негізінде жатқан идеялық проблематиканы, сөз айшықтарын, тұжырымдап айтқанда, „сырты күміс, іші алтын” түр мен мазмұн бірлігін жаңды бірлікте талдау, көркем сөз неісінің стилі, әдісіне барлау жасау. Мысалы, осы жұмысты төменгі сыныптардың өзінде қалай жүргізуге болады, баланың көркем туындыны талдау дағдыларын қалай қалыптастыру керек, соның бір жолын мына бағандардан көруге болады:

Абай. „Жаз”

Өлең негізінде жатқан идея, авторлық ой	Өлеңдегі негізгі ойды ашатын шұмақтар, өлең жолдары	Айшықты, өлеңі, образды жерлер, көркем сөздер	Өзіне ұнаған жолдар, ал, әдісі шұмақтар	Ақын стилі, әдісі
---	---	---	---	-------------------

Ескерту: Талдауда міндетті түрде осы бағандарды жазбаша толтыру керек деген талап қойылмайды, бірақ бұл үлгі көркем мәтінді жүйелі талдаудың бір тінді, ұтымағы жолдары болып табылады.

М.Әуезовтің „Абай жолы” эпопеясындағы Құнанбайлар әлемін тереңдете оқытудың кейбір жақтарына тоқталайық.

1. Ең алдымен, автордың Құнанбайлар әлемін көрсетудегі идеялық проблематикасы, не соның айналасындағы ізденістер.

Әкелер мен балалар проблемасы.

Абай — Құнанбай, Тәкежан — Әзімбай, Абай — Әбіш т.с.с.

2. Құнанбайлар әлемі. Құнанбайға жеке тоқталмай, эпопеядағы ол типтестерді сұрыптап, жинақтап, топтап алу, талдауды да мына проблемалар айналасында топтап, жинақтап талдау.

— Құнанбайлар — феодалдық қоғамның, оның әдет-салтының, дала заңының қатал сақшысы,

— Құнанбайлар және даладағы рулық-патриархалдық тартыс.

- Құнанбайлар және халық,
- Құнанбайлар және Абай бастаған жаңа буын,
- Ескі мен жаңа арасындағы тартыс.
- Құнанбайлар және әйелдер бостандығы, махаббат.

Ескертү: Бұл жерде бүкіл эпопеяны, тіпті осы Құнанбайлар әлемін тереңдете оқытудың барлық жақмы ұсынылып отырған жоқ, мақсат та ол емес, тек мысалдар арқылы тереңдете оқытудың басты белгілерінің теориялық жағын сөз ете отырып, оның ес жүзіндегі көрінісінен үлгі беру ғана.

Көріп отырғанымыздай, тереңдете оқытуда Құнанбай бейнесі жалғыз алынып отырған жоқ, төрт томдық бұл күрделі эпопеяда оның ізбасарлары көп, сондықтан „Құнанбайлар әлемі“ деп, көпше алынып отыр және Құнанбайлар жаңа заман, жаңа ұрпақ, прогресс иелері, оның бастаушысы Абаймен қатар қарастырылып отыр. Сабақтың тақырыбын да сол себепті „Феодалдық қоғам — Құнанбайлар және Абай“ деп алса, мұғалім көптеген мәселелердің басын тұжырымды түрде, топтай, жинақтай отырып, ашар еді.

„Абай жолындай“ күрделі шығарманы тереңдете оқыту оның әр образы, әр бетін санамалай оқыту емес, керісінше, нақты бір проблемалар негізінде жинақтап алып, тұжырымдай, топтай оқыту болып табылады.

3. Тереңдете оқытудың тағы бір белгісі — тақырыпты қосымша материалдармен, ғылыми еңбектермен байыту (яғни оқушыға берілетін білім мазмұнын байыту).

Бұл жерде де еске ұстайтын екі мәселе бар:

а) Мұғалім қосымша материалдар мен ғылыми еңбектерді тақырыпқа сай сұрыптап, қадау-қадау түйінділерін ғана алады.

ә) Ғылыми еңбектерді тұтастай оқытады.

3. Пәнаралық байланыс, интегративтік оқытуды бастылыққа алу да тереңдетіп оқытудың жолына жатады.

Пәнаралық байланыстың бірнеше түрі бар:

1. Туыстас пәндер арасындағы байланыс, мысалы тарих, әдебиет, тіл т.с.с.

2. Пәнішілік байланыс, яғни бір тақырып пен екінші тақырып арасындағы байланыс. Пәнаралық байланыс мұғалімнің алдына қойған сабақ мақсатымен, сабақ мазмұны, құрылыммен қабысып жатуы керек. Сабақтың бір кезеңінде ғана „жылт“ ете түсетін, сөз арасында ғана мысал ретінде айтыла салатын деректерді (басқа пәндер бойынша) пәнаралық байланысқа

жатқызуға болмайды. Мысалы, 9-сыныпта Бұхар жырау шығармашылығын оқыту, өту барысында Абылай туралы әлеңдері де талданады.

Білім беру мақсаттарының бір түйіні, дәлі, „Тарихтағы Абылай бейнесін Бұхар жырау өз толғауларында бере алған ба, Абылай бейнесінің негізінде жатқан тарихи шындық“ деген проблемалардан тұрмақ. Сабақтың өн бойында мұғалім тарихтағы Абылай мен толғаудағы Абылайды қатар ала отырып, түсіндіруі керек. Оқушылардың тарихтан алған білімдерін жаңалау, қайталау арқылы әдебиеттен берілетін жаңа білімдерді толықтыру, байыту, кеңейту мәселелерімен айналысады.

3. Пәнішілік байланыстың да тереңдете оқытуда өзіндік орны бар. Мысалы, көркем шығарма тілі, ақын жазушының стилі туралы сөз қозғағанда, оқушыларға шығарма жаздырғанда т.б. қазақ тілі пәнімен байланыстың тиімділігі, маңызы зор.

Пәнаралық байланысқа сүйеніп оқыту берілетін білім мазмұнын тереңдету, байытуда өзіндік рөл атқарады. Бір мезгілде екі, не үш пән мұғалімінің бірлесе сабақ өтуі, „білімді қосарлана“ беруі соңғы кездерде тәжірибеге жні енуде, әрі мұғалімдер сол арқылы біршама жақсы нәтижеге жетуде. Жалпы, жоғары оқу орнын былай қойып, мектептерде өзектес пәндерді қосып оқыту сияқты тәжірибелер кеңінен қанат жаюда.

Оның тиімділігі, маңызы не?

Ең бастысы, пәндерді біріктіре отырып оқытуда уақыт үнемделеді, білімді жинақтап береді. Мысалы, астрономия сияқты пәнге аптасына бір-ақ сағат беріледі. Келесі сабаққа дейін алған білімдерді ұмытып қалу мұндайда жиі кездеседі. Екіншіден, білімді жан-жақты беруде, бір-бірімен байланыста беруде бұл оқытудың өзіндік маңызы бар.

Әдебиеттен білімді тереңдете беруде пәнаралық байланысқа қандай жағдайда жүтінген дұрыс?

1. Өтілетін білім мазмұны басқа пәндердегі біліммен үндесіп жатқанда;

2. Өтілетін білім мазмұны толықтыруды, байытуды қажет еткенде;

3. Бір мезгілде бірнеше пәндердегі ұғымды бір жерге топтап, жинақтап беру мақсатында.

Абай шығармашылығын өткенде, әсіресе, табиғат, махаббат лирикаларын оқыту барысында бейнелеу өнері пәнінің, музыка пәнінің мұғалімдерімен бірігіп, сабақ-тар-

мония (немесе үйлесім сабағы деп те аталады) өткізіп, білім мазмұнын жан-жақты байыта отырып, беруге болады. Бұл сабақта бейнелеу пәні мұғалімі суретшілердің табиғат көрінісін әр түрлі бояулармен жеткізетін құдіреті туралы сыр шертсе, музыкада сиқырлы әуен, саздың маңызы; ал әдебиетте сөз өнерінің, сөздің қасиетін мұғалімдер оқушылардың көзін жеткізе отырып, түсіндірер еді. Бұндай жағдайларда баланың ой өрісі, дүниетанымы, эмоциясы, эстетикалық сезімі дамиды, әрі әдебиет сабағының өнер сабағы, әдебиеттің өнердің бір саласы екені туралы оқушылар түсінігі де байиды. Осы мәселелерде тереңдете оқыту оқытудың тиімді бір түрі болып табылады.

Оқушылардың танымын дамыту, белсенділігін арттыру, пәнге деген қызығушылығына әсер ету тереңдете оқытудың негізгі мақсаттарының бірінен саналады.

Мысалы, Абайдың „Желсіз түнде жарық ай“ өлеңі біз сөз етіп отырған үйлестікті, гармонияны еріксіз талап еткендей.

Айлы түн сұлулығы, махаббат сұлулығы, оған қоса осыларды жыр етіп отырған ақын сезімінің, ол көріністі кестелеп салған тілінің сұлулығы ғажайып бір үйлесім емес пе?! Осы үйлесім, осы гармония — білімді тереңдете, жан-жақты берудің тиімді бір көзі.

4. а) Әдебиетті тереңдете оқытудың тағы бір өнімді, ұтымды жолы — оқушылардың білім, білік дағдыларына қойылатын талапты жетілдіру. Танымдық, іздендіруші, ғылыми сипаттағы тапсырмалар, өз беттерімен жүргізетін әр түрлі мақсат, мазмұндағы жұмыс түрлері балалардың білімін ғана тереңдетпейді, іскерлік дағдыларға да баулиды.

ә) Мысалы, ғылыми еңбектер бойынша реферат жазғызу, әрі оны қорғау, көркем туындыға рецензия-пікір жазғызу, өзекті мәселелер айналасында ғылыми сипаттағы шағын әдеби айтыстарға баулу оқушылардың іскерлік дағдысын дамытудың тиімді тәсілдері болып табылады.

б) Оқушылардың іскерлік дағдыларын дамытуда өз беттеріңше орындауға берілетін салыстырмалы жұмыстардың да маңызы ерекше. Мұндай жұмыстарға әр түрлі жанрдағы туындылар аудармаларының сапасы (орысша, қазақша мәтіндерді қатар алып салыстыру) жатады.

„Сәкен, Ілияс, Мағжан поэмаларыңдағы „Көкше көріністері. Қай образ көңіліңе жақын?“ т.с.с.

ғақырыптарға жүргізілетін салыстырмалы тапсырмалар білімді өз саралауы, өз белсенділігі, өз еңбегімен алуда ғана дағдыландырмайды, сонымен бірге талаудаға, ойлауға, өз бетінше қорытынды жасауға да баулиды.

в) Оқушылардың іскерлік дағдыларына қойылатын талаптарды төменгі сыныптардан бастап, сынып жоғарылаған сайын, жүйелі түрде дамыта, күрделендіре гүскен дұрыс. Мысалы, төменгі буында көбіне оқыған шығарманы мазмұндай білу, мазмұнын айта білу талап етіледі. Жай мазмұндаумен қатар, өзіне ұнаған эпизодтарды ғана теріп алып, мазмұндау, сондай-ақ көркем шығарманың ең негізгі, түйінді эпизодтарын ғана мазмұндату сияқты жұмыстарға қарапайымнан күрделіге қарай бірте-бірте дағдыландырып дұрыс.

Оқыған шығармалары туралы өз әсерлерін, өз пікірлерін айтқызудан бірте-бірте оны дәлелдей айтуға, көркем мәтінінен үзінді ала отырып, өз пікірлерін дәлелді түрде қорғай айтуға дағдыландыру да әдебиетті тереңдете оқудың тиімді жолдарына жатады.

5. Білімді тереңдете берудің тәсіліне төмендегі мәселелер де жатады.

Әдебиет пәні — ойлаудың, ойлантудың да пәні. Ең алдымен, оқушы ол — оқырман. Әр оқушының көркем шығарма туралы өз пікірі, ойы, әсері болады дедік. Өзі ісінің ойлы шебері, яғни ойлы әдебиетші ұстаз алдындағы шәкірттерін біреудің пікірін, ойын қайталау сияқты жұмыстардан босатады да, ең бірінші етіп оның өз пікірі, әсері, түсінігін қояды. Мысалы, Абайдың „Сегіз аяқ“ өлеңі туралы оқушылар неге оқулықтан оқығанын мазмұндап, мұғалім түсінігін қайталауға міндетті?! Бала ең алдымен өз пікірі, түсінігін айтуға талаптансын, оның осы балаң пікірін оқулық толықтырсын, ғылыми еңбектер байытсын, мұғалім түсінігі ары қарай жетілдірілсін. Өз пікірі, оқулық білімі, мұғалім түсінігі, ғалымдар еңбегі — осы төртеуі қабысып келгенде ғана, терең білім беріледі.

Мұғалім білімді тереңдете берудің күрделі, қиын әдістемелерімен емес, жеңіл жолын іздеуі керек. Тұжырымдап айтқанда, білімді тереңдете бере отырып, оны оқушыға қабылдаудың жеңіл жолын іздену. Бұл орайда көмек-нұсқаулар жазылған дидактикалық материалдар, тақырыптың түйінді дәнін даралап, саралап көрсетіп тұратын үлестірме тапсырмалар, кесте-сызба сияқты көрнектіліктердің де маңызы ерекше. Мысалы,

М.Әуезовтің „Абай жолы“ санаулы сағаттар ішінде барлық қасиетті ұлттық бояуымен, терең мәні, сәнімен тұтастай қарастырудың қаншалықты қиын екені барлық ұстаздарға аян. Ал оны жеңілдетіп берудің жолы бар ма, бар болса, ол қандай жол? Бірер мысал келтірейік.

„Абай жолы“ төрт кітаптан тұрады. Қандай зерделі оқушы болмасын, ондағы басты-басты оқиғаларды, көріністерді еске сақтаулары қиынға түседі. Сондықтан төмендегі үлгіде кесте-плакатқа әр кітаптың тараулары бойынша негізгі, өзекті оқиғалары сұрыпталып жазылып қояды.

Ү л г і :

N	Тараулар	Негізгі оқиғалар
1	„Қайтқанда“	а) Семейден Абайдың елге оралуы. ә) Қодар мен Қамқа өлімі.

Образдарды ашатын эпизодтан нақты мысалдар көрсетілген үлестірме-көмектер жасау.

Ү л г і :

а) Нұрғанның туралы пікірің қандай? Оның жетпістігі Құнанбайға тоқалдыққа келсуі, Базаралымен қарым-қатынасын негізге ал.

Мына беттерге қара:

1. „Қияда“ бөлімі, 350—беттен бастап...

2. „Еңісте“ бөлімі, 517—520 беттер.

Е с к е р т у : осы үлгіні, көмекті басшылыққа ала отырып, оқушылар ары қарай ізденеді.

Мына үлгіні басшылыққа алып, Әбіш пен Дәрмен, Шұбарлардың ой өрісі, өмір, қоғам жайындағы, өз орталары туралы көзқарастарын бағдарлаңдар.

	Әбіш	Дәрмен	Шұбар
1. Өмірдегі мақсаттары			
2. Жалпы кедейлер туралы көзқарастары			
3. Өнер, білім, болашақ туралы ойлары			
4. Абайға деген көңілдері			

Сабақ үлгілері мен түрлері

Сабақ түрлері өтілетін тақырып ерекшелігі, сынып оқушыларының құрамы, жас ерекшелігі, білім дәрежесі, сондай-ақ сабақ мақсатына байланысты болып келеді. Таптаурын болған сабақ түрлері, ең алдымен, оқушының ынтасы, пәнге деген қызығушылығын төмендетеді. Ойлау белсенділігін тежейді, танымын сұйылтады. Бір сарындылық оқушының тек сол пән емес, жалпы білімге, оқуға деген көзқарасын өзгертеді. Оқушылардың таным белсенділігін арттырудың бір жолын әдіскер-ғалымдар, тәжірибелі, ізденіш ұстаздар „сабақты түрлендіріп беру“ деп дәлелдейді. Еліміздегі түбірлі өзгеріс, жаңалық сәулесі мектеп, оқушы, ұстаздар арасына да кеңінен енуде. Басты, маңызды мәселе — ұстаздар қауымына шығармашылық жолдың айылуы. Міне, осыған байланысты, қазір сабақтың көптеген тиімді түрлері тәжірибеге кеңінен енуде. Әр сабақты мүмкіндігіне қарай түрлендіре жүргізу бүгінгі сабақ, бүгінгі оқытудың да басты белгілері болып табылады.

Қазір тәжірибеде дәстүрлі сабақтармен қоса, мынадай сабақ түрлері жиі пайдаланылуда:

1. Дәріс сабақ.
2. Семинар сабақ (семинар сабақтың өзінің бірнеше түрі бар).
3. Пәнаралық байланыста оқытуға негізделген (қос) үштік сабақтары.
4. Конференция сабағы.
5. Сот сабақтары (не билер тартысы сабағы).
6. Жәрмеңке сабағы.
7. Пресс-конференция сабағы (баспасөз сабағы).
8. Концерт сабағы.
9. Пікірталас сабағы.
10. Айтас сабақтары.
11. Композициялық сабақ.
12. Әдеби монтаж сабағы.
13. Көзқарас сабағы (урок „Взгляд“)
14. Брифинг сабақтары.
15. Ерлік сабағы.
16. Іздендіру сабағы (урок „Поиск“).
17. Кездесу сабақтары.
18. Практикалық сабақтар.
19. „Ұлылар мінбесі“ сабағы.
20. Емтихан, есеп-сынақ сабақтары.

21. Реферат қорғау сабақтары.
22. Пікір қорғау сабақтары.
23. Көкпар сабағы.
24. Жарыс сабағы.
25. Ойын сабақтары (әдеби ойындар).

Ескерту: Бұл сабақтардың көпшілігі тәжірибеге соңғы кезде тереңірек еніп, нәтиже беріп жүр. Бұлардың барлығын міндетті сабақ түрлері деуден аулақпыз. Ең бастысы – ұстаздардың сабақты түрлендіріп өткізуде біршама алға басуы, ізденісін көрсету үшін, беріліп отыр.

Ал енді осы сабақ түрлері қай жағдайда тиімді, қай кезде нәтижелі, оны қай уақыттарда пайдалану керек? Мына кесте сол мәселелерге тоқталады.

(Кесте 272-бетте көрсетілген.)

Сабақ түрлері	Негізгі тәсілдері, әдіс-белгілері	Қай сабақтарда пайдаланылады (әсіресе)	Тиімділігі
Әріс сабақ	Сөздік әдісі, оның ішінде лекция (сұрақ-жауап, шжірлесу де болуы мүмкін)	Жаңа білім беруде материал мол, жүрделі, қосымша хабарламаларға бай, әрі көп деректер берілетін сабақтарда	1. Мол материалды беріп үлгереді. 2. Оқушы әрі тыңдайды, әрі тыңдай отырып, конспект жазады. 3. Оқулықтан тыс хабарлар, деректер беріледі.
Семинар сабақтары	1. Семинар сұрақтары 2. Сұрақ-жауап 3. Баяндама хабарлама 4. Ғылыми, қосымша материалдармен өздік жұмыс	Қорытынды, қайталау сабақтары, шолу тақырыптарында	1. Өздік жұмыстарға баулиды. 2. Баяндама жасауға дағдыландырады. 3. Қосымша материалдар іріктеуге, үзінділер оқуға баулиды. 4. Ең негізгі мәселелерді сұрыптауға, жинақы, тұжырымды сөйлеуге дағдыландырады.
Қос, үштік сабақтар	Диалогиялық әңгіме, баяндау, шжірлесу, түсіндірмелі әдіс	Екі немесе бірнеше пәндерге байланысты материалдар тоғысып келгенде (Бұхар жырау	Бір мезетте бірнеше пәндер бойынша білім алады, білім тереңдетіп беріледі.

		толғауларындағы Абылай) бірнеше пәндер бойынша деректерді біріктіріп бару мүмкін болған тақырыптарда	
Конференция сабақтары, сабақсыз сабағы	1. Баяндама, лекция а) Қосымша баяндама 2. Сұрақ-жауап 3. Сұхбат түріндегі сұрақ-жауап 4. Пікірталас (проблема айналасындағы)	Үлкен, маңызды тақырыптың айналасында мәні бар тақырыптарға (мысалы Қазақстан өз еркімен қосылады ма? т.б.)	Пікір айта білу, айтыса білу, қосымша материалдардан іздене білу, сұрақтар қоя білу, қысқа, нақты, дәлелді пікір айту, толықтыра білу дағдыларын жетілдіреді.
Сот сабағы	1. Сұрақ-жауап түсінірмелі әдіс (қаралаушы, куә, күнәкар арасындағы). 2. Тартыс, айтыс, дәлелдеу т.с.с.	Әсіресе, туындыдағы ұлағасыз кейіпкерлерді, шығармалардан кейін кеткен қателерді, жазалау" мақсатында ойын элементі бар сабақ 5—8-сыныптар үшін қызықты	Әсіресе, 5—8-сыныптар үшін тиімді қызықтыру, ынтасын арттыру мақсатында, әрі сауаттылыққа баулуға өң бастысы. Я.Коменский айтқандай, "Білімді жеңіл, әрі қызықты етіп беруде" әділеттілікке баулу, жаманнан жирендіру.
Жәрмеңке сабағы	1. Концерт, инсценировка элементі бар көріністер. 2. Халықтық педагогика, әдет-дәстүрді сабаққа пайдалану	Бекіту, дағдыларын дамыту, қайталау сабақтарында (тақырып күрделі емес кездерде) оқушыларды шығармашылыққа баулу мақсатында	Сатылатын "заттарды" бастауыш, баяндауыш т.с.с. білімдерімен сатып алу. Ойын арқылы білімдерін қайталау, бекіту. Шығармашылық қабілеттерін дамыту (5-8-сыныптар үшін өте тиімді)
Концерт сабақ, монтаж-компо	1. Мәнерлеп оқу. 2. Жатқа оқу.	Қорытынды, қайталау сабақтарында және	Дарынның, қабілетін дамыту.

зициялық сабақтар	3. Рөлге бөліп оқу. 4. Ән айту, көріністер көрсету. 5. Инсценировка, монтаж жасай білу.	тақырыпты игерту, үй тапсырмасын сұрау т.б. Сабақтарда тақырып ерекшелігіне байланысты алынбайды (мысалы "Абай әндері" немесе "Абай жолы" эпопеясы т.б.). Ақын-жазушы шығармаларының барлығына байланысты етуге болады (драмалық шығармалар т.б.). Әрине, тақырып мазмұны осы мәселелерді сұрап тұрғанда қол-жетпейтін монтаж инсценировка-ны т.с.)	Әдебиет сабағын "өнер" деп танып білу, әсіресе, шығармашылық жұмыстарға баулу, көркем мәтінмен жұмыс істей білу дағдыларын жетілдіру, ынтасы, танымын, шығармашылық ойлау қабілетін дамыту. т.с.с. Мәнерлеп оқу, жатқа оқу, есте ұстау қабілеттерін әсер ету. Әдеби кейіпкерлерді, іс-әрекеттерді, көз алдыға келтіру, тұрғанда қол-жетпейтін монтаж инсценировка-ны т.с.)
Диспут, айтыс сабақтары	Сұрақтар, проблемалық сұрақтар, пікірлесу. Қосымша материалмен, кітаппен жұмыс т.б.	Қайталау, оқушылардың ойлау, таным белсенділігін арттыру, әдебиетке тереңірек танып білу, өз бетімен іздену т.с.с.	Оқушылардың ойлау, таным белсенділігін арттыру, әдебиетке тереңірек танып білу, өз бетімен іздену т.с.с.
Көкпар, жарыс сабағы	1. Топтық, жұптық, жеке жұмыстар. 2. Сұрақ-жауап. 3. Білім жарысына түсу. 4. Білім сынағы	Білім сайысы, кез келген тақырыптарда етуге болады. Алаған білімдерін бекіту, қорытындылау дағдыларын жетілдіру. Бала білімін тексеруде қолайлы.	Алғашқы, ептілік, шапшаңдық, тапқырлыққа баулады. Уаттық ойын "Көкпар" туралы түсініктері тереңдесті. Ойнай отырып, ойлау іс-әрекетін жетілдіреді.

Реферат корғау, пікір корғау, іздендіру са- бақтары	1. Проблемалық сұрақтарға негізделген тапсырмалар. 2. Проблеманы шешу, сол мақсатта іздену. 3. Салыстыру, қорытынды жасау. 4. Материалды, проблеманы бағинау. 5. Қосымша материалдар, ғылыми материалдармен жұмыс. 6. Проблемалық әңгіме. 7. Проблемалық зерттеу әдісі. 8. Пікір айту, оны нақты мысалдармен дәлелдеу, қорғау.	Ерекше маңызды қызықты тақырыптарда оқушылардың өзіндік ойлауы, ізденуін, тақырыпқа шығармашылық бағытта қарау керек жағдайларында ағартым.	Ғылыми жұмыстарға баулу, зерттеу, ізденуге жетелеу, өз беттермен қорытынды жасай білуге, пікірлерін дәлелдей, қорғау, білуге дағдыландыру. Реферат жаза білуге баулу, ғылыми еңбектермен, қосымша материалдармен жұмыс істеуге үйрету, көркем тілін дамыту (жазбаша).
Практикалық сабақтар	1. Көркем мөлімнен жұмыс. 2. Ғылыми материалдар, қосымша материалдармен жұмыс (іріктеу, негізгі мәселелерді бөліп ала білу, концепті жазғызу). 3. Сұрақ-жауап 4. Проблемалық тапсырмалар. 5. Көркем дидактикалық материалдармен жұмыс. 6. Проблемалық зерттеу әдісі.	Поэтикалық тағдау, жұмыс істеу, жазушы стилін, көркемдік ерекшелігін анықтауды керек ететін сабақтарда, ғылыми материал, қосымша материалдармен жұмыстарда дағдыландыру. Сондай-ақ мұғалім дидактикалық материал, көрнекі құралдарды көп пайдаланған кездерде де пайдалы.	Алған теориялық білімдерін практикалық пайдалана білу, әдебиет тағдау, жұмыс істей білу дағдыларын жетілдіру; жеке өздік жұмыстарға баулу. Көрінекті, дидактикалық материалдармен жұмыс істеу, машығын жетілдіру.

Абайдың табиғат лирикасы (пәнаралық байланыста оқытуға негізделген дуэт сабақ)

Ұлы Абай халық түрмисының, халық тағдырының жыршысы, жоқтаушысы, қамқоршысы болды. Елдегі, қоғамдағы кемшіліктерді, үстемдік егушілерді аяусыз сыйнай отырып, Абай өз халқының даналығы, тазалығы, қарапайымдылығын, ар-жаңдан биіктігі, асыл қасиесі ерін де көре, түсіне біледі. Ол шын мәніндегі халық ақыны, азамат ақын болды. Бір сәт те елінің, халқының ауыр түрмисын, үстін басқан қараңғылығын ұмытпайтын ақын тіпті табиғатты аса көркем, поэтикалық тілмен өрнектей отырып, оны халық түрмисы, тіршілік тынысымен бірлестікте алады. Осы мәселеде де ақын орыс әдебиетін өзінің жемісті мектебі ете отырып, олардың жетістіктерін ары қарай өзіндік ізденіс, табыстармен байытады. Орыс әдебиетінің дәстүріндегі табиғатты тіршілікпен, жанды дүниемен бірлестікте суреттей отырып, халықтың ауыр түрмисы, таптық жігі сияқты әлеуметтік мәселені де көтереді. Міне, осы мәселелердің барлығын оқушыларға жан-жақты терең, әрі ғылыми түрде жеткізу үшін, интеграциялық оқуды басшылыққа алады. Орыс әдебиеті мұғалімімен бірлесе отырып, үйге зерттеу, іздену сиятындағы проблеманы тапсырмалар бердік (топтық тапсырмалар).

Бүкіл сыншыл мына бір проблема айналасында жұмыс істейді: „Табиғат — Адам—Қоғам проблемалары Абай лирикасында. Ақынның осы мәселедегі идеялық-эстетикалық табысы. Орыс мәдениетінің озық үлгісі“. Барлық топ (әр топтың өз тақырмасы бар) осы проблеманы шешу айналасында жұмыс істейді.

І тож

Абайдың „Жаз“, „Күз“ өлеңдерінің идеялық-эстетикалық мәні.

Тапсырма: „Күз“ өлеңін Пушкиннің „Болдинская осень“ өлеңімен салыстыра талдау (екі өлеңнің стиліндегі өзіндік ерекшеліктері).

И тог:

Абайдың „Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай” өлеңі. Өлеңнің өзіндік ерекшелігі табысы.

Талсырма: 1. Өлендегі замана проблемасы.

2. Стыльдік, поэтикалық ерекшеліктері.

3. Пушкиннің „Күз“ өлеңімен салыстыру. Абайдың жаңалығы неде?

III топ:

Абайдың „Күз“ өлеңі. Өлеңнің жаңашылдық рухы.

Тапсырма: 1. Өлеңнің поэтикалық тіліне талдау.

2. Некрасовтың „Мороз — красный нос“ поэмасымен салыстыру.

3. Абайдың өзіндік жаңалығы, табысы.

IV топ:

С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Жұмабаев, М.Мақатаев, Қ.Аманжолов шығармашылықтарындағы табиғат лирикасы. Абай мектебінің әсері.

Ескерту: Өздеріңе ұнаған басқа да ақындар өлеңдерін сөз етуде болады.

Тапсырма: Қазақ әдебиеті, оның ішінде қазіргі әдебиетте Абай дәстүрі, Абай үлгісінің әсері бар ма? Жеке оқушыларға тапсырма:

а) Гёте — Лермонтов — Абай: „Көзбенің түнгі әнінің“ тарихы.

б) Есениннің Рязань табиғаты туралы өлеңдерін оқу. Пушкин әсері бар ма? Осы мәселе айналасында пікір-болжау жасау. Топтық жұмысты орындауға мына ғылыми материалдар ұсынылды: 1. М.О.Әуезов „Абай Құнанбаев“ (монография), 136—137, 150—152, 155-беттер.

2. Традиции русского реализма и казахской литературы XX в., 172-бет.

3. „Народность и реализм Абая“, 55-бет.

4. Х.Сүйіншілиев „Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері“.

Әр топтың жұмысына көмек ретінде төмендегідей үлесіріме-нұсқау тараттық. (Бұл, әсіресе, көмекті керек ететін оқушыларға өте тиімді болып келеді.)

I топқа.

1. „Күз“ өлеңі. Мына мәселелерге ерекше көңіл бөл:

— Өлеңдегі күз табиғаты, оның тіршілік әлемімен аста алынуы. Ақынның көңіл-күйі, жүрек дүтілі.

— Өлеңнің поэтикалық тілі, сұрыл күз, сұр тіршілік. Эпитеттердің өлең идеясын ашудағы рөлі, маңызы.

— Күз неге осынша көңілсіз, сұрықсыз жырланады?

(Өлеңдегі ақынның жабырқаңқы көңіл күйі, оның табиғатпен, көшпелі халықтың тұрмысымен бірікте көрінуі.)

— Пушкиннің „Күзі“ (Дождаивая осень, т.б.) мен отырықшы елдердің тұрмысындағы күздің өзіндік ерекшеліктері.

2. „Жаз“ өлеңі.

— Жадыраған көңілді жаз. Сұрыл, сүреңсіз күз. Бір қоғам, бір дәуірдегі адамдар өмірі, тірлігінің екі түрлі жырлануы. Себебі? (Көшпелі халық үшін жаздың тиімділігі.)

— Өлеңдегі динамика, қозғалыс, жанды сурет (табиғат — адам — тіршілік).

II топқа

1. „Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай“ өлеңі.

— Күздің сұрыл, ауыр суреті.

— Халық тұрмысы. Кедей өмірінің жанды картинасы (бай баласы, кедей баласының іс-әрекеттері).

— Осы өлеңдегі ақын жаңалығы (табиғат арқылы таптық жік, әлеуметтік жағдайдың көрінуі).

— Өлеңдегі ақын шешіміне қосыласың ба? (ақырғы шумаққа қара).

— Пушкиннің „Алтын күзі“: ақынның да, халықтың да жарқыдаған көңіл-күйі. Абайдың „Күзі“: ақынның да, халықтың да жадау сезімі. Себебі не?

III топқа.

1. „Қыс“ өлеңі.

— Өлең мазмұнын ашып тұрған суреттемелерге назар аудар. Теңеу, эпитет, метафоралардың бұл өлеңдердегі орны, ақынның шеберлігіне талдау жасаңдар. Әсіресе, қыстың қатал, ныспасыз „кәрі құда“ бейнесінде алынуы. Қыс пен „құда“ арасындағы жақындық...

— Некрасов қысы — „Мороз — красный нос“. Екі ақында да қыстың жан иесі ретінде алынуы...

IV топқа.

1. С.Сейфуллиннің „Нұра“ өлеңі мен „Көкшетау“ поэмасындағы табиғат көріністерін алуға болады. Илия Жансүгіровтің „Ақсу“, т.б. өлеңдеріне назар аударыңдар. Осы ақындарда Абай әсері бар ма? Қазіргі ақын-

дардан осы тақырыпқа көп жазатын кімдер көңіліңе жақын?

2. Пушкиннің деревня, орыс қысы туралы өлеңінің Есениннің осы тақырыптығы өлеңіне үндестігі бар ма? Осы мәселеде өз пікір, болжамдарыңды жинақтаңдар.

Сабаққа төмендегідей көрнекіліктер пайдаланылады. Жұмыс істеп, бір-біріне түсіндіреді. Яғни бір еңбек екіге бөлініп беріледі. 1-бөлімі бірінші балаға, екінші бөлімі 2-балаға бөлінеді. Әрқайсысы өз жұмысын оқыған соң, жетектесе отырып, мазмұнын бір-біріне айтып, түсіндіреді (бәсең дауысын сыбырааса сөйлей отырып).

Бұл жұмыстың осы сабақтағы маңызы, тиімділігі неде? Үйден оқушылар жаңа сабаққа өз беттерімен дайындалып, проблемалық тапсырмалардың сұрағына жауап, болжам іздейді. Енді мына жұптық жұмыс олардың алдындағы негізгі сұрақтарды шешуге, білімдерін тереңдетуге, өз ойлары, пікірлерін ортаға салуға түрткі, алғы шарт, көмек болады. Енді бірер үлестірме тапсырма үлгісін келтірейік.

Оқушылар жұптың жұмысын аяқтаған соң, оны қорытындылау, негізгі мәселелерді саралау мақсатында бүкіл сынып болып мына сұрақтар айналасында пікірлесіп, жауап қайтарады:

1. Ғалымдар Абайдың табиғат лирикасына орыс әдебиетінің әсері туралы қандай пікірлер айтады?

2. Екі ғалым пікірінде үндестік, жақындастық бар ма? Ерекшеліктері қандай?

3. Өздеріңе кімдердің көй пікірі ұнайды? Ұнау себепін дәлелдеуге тырыс.

Оқушылар пікірі, ойын тыңдап, олардың кем соғып жатқан жерлеріне көңіл бөлінеді, ғалымдар еңбегінің басты мәселелеріне нақты, тұжырымды қорытынды жасалады. Ары қарай топтық жұмыстар жүргізіледі. Оқушылар топ-тобымен бөлініп отырады. Әр топтың микросбағын топ жетекшілері — консультанттар жүргізеді. Бір топ өзінің жұмыстарын ортаға салып жатқанда, басқа топ оларды тыңдап, қатысып, сұрақтар қойып отырады. (Олардың қысқа, нақты, тұжырымды сөйлеуі талап етіледі.) Енді бір-екі мысал келтірейік.

V топ

Н.: „Абай қыстың, қаһарлы қыстың шынайы суретін

береді. Көз алдыңа боранды, аязды, аяусыз қыс келеді. Абай қысты “кәрі құда” деп, өте орынды балама тапқан. Кәрі құда, кәрі шал мінезі шатақ, тырысқақ, әрі қатал, қытымыр болып келсе, қыстың да адам баласы үшін қауіпті жайын соған ұқсастыра алады. Құданы құдайдай сыйлаған қазақ. Соған сүйенетін қазақ құдалары да ерке болып келеді. Ол ұрса да, ашулана да, мызғарлана да алады. Қыс та солай...”

Топ жұмыстары, оқушылар пікірі, болжамдары, шағын сабақтар аяқталған соң, енді қорытындылау, бір түйінге келу мақсатында мына төменгі сұрақтар айналасынан әңгіме жүргіздік.

— Сонымен, Абай мен Пушкин күзінен, жазынан, жалпы табиғат лирикасынан қандай үндестік таптыңдар? Ақындар көңіл-күйіне де назар аударыңдар.

— Абай лирикаларына орыс әдебиетінің жемісті әсерін, сондай-ақ Абайдың өзіндік табысын немен дәлелдер едіңдер?

— Адам — Табиғат — Қоғам. Осы үш мәселе Абай лирикасында қалай шешім тапқан?

Бірінші сұраққа оқушылар былай жауап берді:

А.: „Менің тапқаным: Абайда да, Пушкинде де күз суреті ұқсас. Сүр бұлт, жаңбыр, түсіп жатқан сары жапырақтар екеуіне де ортақ. Екеуі күзді адамдар өмірімен байланыстыра алады“.

Сұрақ: — Ал өзіндік ерекшеліктері туралы не айтасыңдар?

Т.: „Абайдан “жылауық күзді”, “сүренсіз күзді” көрсек, Пушкиннен “алтын күзді” көреміз. Абайдан қайыршы тірлікті, халықтың ауыр тірлігін көрсек, Пушкиннен қарны тойған, егінін орып, нанын жинап, көңілі қуанышқа толған адамдарды көреміз... Осы ерекшеліктер екі ақынның екі қоғамда өмір сүруінен туып отыр ғой...”

Сұрақ:

— Өлеңдердегі ақындар көңіл күйін аңғардыңдар ма? Ол туралы не айтар едіңдер?

А.: „Меніңше, Абай күзді суреттегенде, өзі де көңілсіз, жүдеу күйді кешеді. Себебі, ол азамат ақын ғой. Ал жазды, көктемді жырлағанда, жайнап кететін сияқты. Себебі, бұл айда халқының арқасы кеңіп, мал тойынып, ақ пығады ғой...”

Осындай пікірлесу кезінде сабаққа арнайы шақырылған орыс тілі мұғалімі де, біз де өз ойымызды,

көзқарасымызды айтып отырдық. (Сабак түсіндірген сияқты емес, пікір айтушы, пікір қосушы дәрежесінде.)

Ары қарай оқушылар оқулықпен жұмыс істейді. Олар оқулықты оқи отырып, өз пікірі, ғалымдар пікірі, мұғалімдер пікірі, оқулықтағы түсініктерді саралайды. Себебі, оқулыққа дейін олар өздеріне алдын ала берілген топтық жұмыстар арқылы ой, пікір жинақтады, ары қарай ғалымдар пікірімен, талдауларымен кездесті, енді оқулық арқылы тағы да білімдерін кеңейтеді. Осы жұмыс үстінде олар ғалымдар не дейді, оқулықта не айтылған, өз пікірі қалай еді — осылардың барлығына ой жүгіртеді. Оқулықпен жұмыстан кейін оқушылар осы мәселелер айналасында сөз қозғайды.

Сабактың ара-арасында, яғни, бір кезеңнен екінші кезеңге өтерде, Абай әндерін тыңдап отырдық (ақын сөзіне жазылған композиторлар әндері). Мысалы, „Желсіз түнде жарық ай“, „Қараңғы түнде тау қалғып“ әндерін. Сондай-ақ жеке тапсырма бойынша „Гёте — Лермонтов — Абай“ тақырыбына оқушының қысқаша хабарламасын тыңдадық. (Хабарламашы оқушы неміс тілі, орыс әдебиеті мұғалімінің көмегімен дайындады.) Гёте шығармашылығы, оның „Кезбенің түнгі әнінің“ тарихы туралы неміс тілі мұғалімі айтып берді. Сабакқа арнайы шақырдық, „Қазақ әдебиеті“ газетіндегі жазушы Қ.Шабаяевтың Абайдың аудармасын неміс ағайындары білетінін, „Гёте — Абай“ атты стендінң бар екендігін баяндайтын мақаласын қысқаша айтып, суретін (сол стендінң) көрсеттім. Орыс тілі мұғалімі Лермонтовтың Гётеден аудармасын оқып, өлеңге түсінік берді. Өлеңді оқушылар немісше, орысша, қазақша оқыды. Сабактың ең соңында әлем алыстарының қатарынан орын алатын Шығыстың ұлы шайыры, ұлы гуманист-демократы, ғажайып ақыны, қазақтың данышпан перзенті — ұлы Абайды дүниеге әкелген, ал бүгін қасиетті қабірі жатқан жердің 40 жыл бойы полигонға, ядролық жарылысқа айналғанын күйіне айтық. (Әрине, бұл мәселе оқушыларға жаңалық емес еді.)

Осы сұмдықтың ауыздықталу тарихына байланысты қазақ даласының бүгінгі Шоқаныңдай болып, ел құрметіне бөленген асыл перзенті — Олжас туралы сөз қозғадық.

Еліміз тап бүгінгі таңдағыдай қиын-қыстау кезде тұрғанда, ұлы ақынды үлгі етіп, оның айтқандарын көңілге медеу тұтпау тағы да мүмкін емес сияқты, жас

өреңдерге, ұрпақтарға бұл мәселелер ауадай қажет те! Біз күні бүгінге дейін „коммунизм әлесін“ қудық, марксизмнен бақыт іздедік. Сөйтіп жүріп, балаларымызды, ұрпағымызды бесік жырымен. Абайлар әнімен әлдилеуді, балалар өсітімен „тәй-тәйлеуді“, халықтық тәрбиемен ауыздандыруды, кішіпейілділік, инабаттылық, имандылықпен қеруландыруды ұмыттық. Соңдықтан да әдебиеттің әр сабағы имандылық пен ізгілік рухына құрылу керек. Бұл — менің өз пікірім, өз мақсатым. Қала берсе, азаматтық борышымды ақтауға талпынысым. Ұлы Абай өзінің өлемес-өшпес мұрасын әлем әдебиеті мен даналарының бүкіл адамзат баласына жат емес үлгілерін поэзиялық қабылдау арқылы жасады. Абайдың бір ұрпағы — мен де қара көз сіңді-інілеріме, шәкірттеріме беретін тәрбие мен білімді ана сүті, туған халқымның бар жақсылығы, әдебиеті, тіл, мәдениеті, әдет-дәстүрі арқылы беруді негізге ала отырып, бүкіл адамзат баласындағы асыл мұра мен асыл қасиетке, тәрбие мен білім берудің озық үлгілеріне де жүгінемін. Сол себептен де қазақ әдебиеті ғана емес, әлем әдебиетімен де шәкірттерімді таныстырып отырамын. Қазақ балаларына жан-жақты білім, әрі тағылым, ізетті тәрбие беру жолында ізденіп келемін.

Адам баласы өз бойындағы барлық асыл қасиетін әдебиет арқылы бере білген, әдебиетінде қалдырған. Туған әдебиетімен қоса, әлем әдебиетінен, мәдениетінен аз болса да хабар алса, үлгі алса, ой-өрісін кеңейтсе, ол зиян болмас еді. Сабактың соңында үйге шығарма-эмоция бердім. Тақырыптары:

1. „Адам ұлы бола біл!“
2. „Адам — Табиғат — Қоғам — Ақын жайында толғансам...“

Алғы сөз	3
Мектепте әдебиеттен білім беру мақсаттары	7
Мектептегі әдебиет пәні, оның маңызы мен негізгі міндеттері	9
Әдебиетті оқыту — ғылым	12
Шығармашылық құбылыс, әдебиетті оқыту әдістері	—
Әдебиет сабақтарында әдіс-тәсілдерді таңдап алу жолдары ..	14
Көркем шығарманы оқыту барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру	16
Көркем шығармаларды оқып-үйренудің әдіс-тәсілдері	23
Әдеби талдаудың негізгі тәсілдері, бағыттары	24
Ауызша суреттемелер, бейнелемелер, кескіндемелер жасату ..	32
Инсценировка, киносценарийлер құрастыру	33
Көркем шығармалармен жұмыстың негізгі кезеңдері, басты бағыттары	39
Көркем туындыны оқу — әдебиетті оқытудың ең негізгі мәселесі	41
Көркем мәтінді оқып-үйрену және талдау жұмыстары	44
Көркем мәтінді талдау жолдары	45
Көркем шығармалармен жұмыстың қорытынды кезеңдері ..	49
Әдеби шығармаларды, көркем мәтінді оқыту, талдау жолдары	54
Автор ізімен талдау, оның негізгі мақсаттары	61
Көркем туындының образдар жүйесіне қарай талдау жолдары ..	64
Әдеби шығармаларды проблемалық талдау жолдары	67
„Абай жолындағы“ Абай бейнесін проблемалап оқыту	73
Эпикалық шығармаларды оқыту (теориясы)	79
Көркем туындының сюжеті, композициясы	81
Әңгіме жанрын оқыту	102
Мысал жанрын оқыту	104
Ертегілерді оқыту	110
Публицистикалық шығармаларды, эпистолярлық жанрды оқыту	121
Хаттарды оқытудың негізгі ерекшеліктері	122
Пікірлесу сұрақтары. Кітаппен жұмыс	125
Батырлар жырын оқыту	131
Лириканы оқыту	132
Поэманы оқыту	149
Драмалық шығармаларды оқыту	155
Ақын-жазушылардың өмірбаянын, шығармашылық жолын оқыту	166
Шола тақырыптарын оқыту	177
Әдеби сын-зерттеу еңбектерін оқыту	185
Әдеби-теориялық ұғымдарды оқыту	200
Әдеби-теориялық ұғымдарды қалыптастыру жолдары	203
Үй тапсырмасын беру және бала білімін сепке алу жолдары ..	209
Оқушыларды тіл мәдениетіне, ауызша және жазбаша тіл шеберлігіне баулу	215
Сабақ үлгілері мен түрлерінде тіл дамыту, сөйлеу мәдениетіне баулу жолдары	218
Оқушылардың сөйлеу мәдениеті қалыптастыру	232

Шығарма, оған қойылатын талаптар. Шығарманың негізгі түрлері	238
Оқушыларды шығарма жазуға даярлау	242
Әдебиет сабағындағы көрнекілік	244
Көрнекіліктерді пайдаланудың тиімді жолдары, әдіс-тәсілдері	246
Сыныптан тыс жұмыстар	252
Әдебиетті тереңдетіп оқыту мәселелері	263
Сабақ үлгілері мен түрлері	271

**"РАУАН" БАСПАСЫНАН 1997 ЖЫЛЫ
МЫНАДАЙ КІТАПТАР ШЫҒАДЫ:**

1. Айтматов Ш., Шаханов М. „Құз басындағы аңшының зары“.
2. Сапарбаев И. Бармақтай бақ . Өлеңдер.
3. Ақ Орданың құрылуы мен құлауы'. Тарихи-танымдық кітап.
4. Кәкішев Т. С.Сейфуллин'.
5. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі'.
6. Ежелгі Отырар . Альбом-кітап.

Учебное издание

Битибаева Канипа

**Методика по обучению казахской литературы
для педагогических вузов и учителей**

(на казахском языке)

**Редакторлары: Ұ.Асылы, М.Қаймолдинова
Көркемдеуші редакторы А.Ващенко
Техникалық редакторы Р.Ниязова
Корректоры Б.Тәттібаева**

ИБ № 6745

Басуға 05.01.97 қол қойылады. Пішімі 84х108¹/32. Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Әріп түрі „Тип-Таймс“. Шартты баспа табағы 15,12. Шартты бояулы беттаңбасы 15,33. Есептік баспа табағы 15,444. Таралымы 5000 дана. Тапсырыс №18

Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің „Рауан“ баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41-үй.